

HERTA MÜLLER

LJULJAČKA DAHA

oceanmore

Herta Müller
Ljuljačka daha

S njemačkog prevela
Helen Sinković

Zaklada Robert Bosch omogućila je 2004. Oskaru Pastioru i Herti Müller putovanje na mjesta nekadašnjih logora za prisilni rad u Ukrajini. Autorica zahvaljuje Zakladi i Njemačkom fondu za knjigu na potpori u pisanju ovog romana.

O PAKIRANJU KOVČEGA

Sve što imam, nosim uza se.

Ili: Sve svoje nosim sa sobom.

Ponio sam sve što sam imao. Ali to nije bilo moje. Ili je bilo upotrijebljeno u drugu svrhu ili tuđe. Kovčeg od svinjske kože bio je gramofonska kutija. Lagani ogrtač od popelina bio je očevo. Kaput po gradskoj modi s baršunastim obrubom na ovratniku djedovo. Pumperice od ujaka Edwina. Kožnati obojci od susjeda, gospodina Carpa. Zelene vunene rukavice od moje tete Fini. Samo svileni šal boje crvenog vina i toaletna torbica, pokloni za prošli Božić, bili su moji.

U siječnju 1945. rat je još trajao. Užasnut što usred zime moram tko zna kamo k Rusima, svatko mi je želio dati nešto što možda koristi, ako već ne pomaže. Jer ništa na ovom svijetu nije pomagalo. Budući da sam neopozivo bio Rusima na listi, svatko mi je dao nešto i pritom mislio svoje. A ja sam to uzeo i sa svojih sedamnaest godina mislio kako taj odlazak dolazi u pravo vrijeme. Nije to morala biti ruska lista, ali ako ne bude tako strašno, za mene je to čak i dobro. Htio sam otići iz maloga grada, što dalje od skutrenosti, gdje su svi kamenovi imali oči. Umjesto da se bojim, ja sam skrivao nestrpljenje. I imao grižnju savjesti, jer je lista zbog koje su članovi moje obitelji očajavali za mene bila prihvatljivo stanje. Oni su se bojali da će mi se u tuđini što dogoditi. Ja sam želio na neko mjesto gdje me ne poznaju.

Meni se već bilo nešto dogodilo. Nešto zabranjeno. Bilo je to abnormalno, prljavo, bestidno i lijepo. Dogodilo se u parku joha, sasvim u dnu, iza brežuljka obraslog niskom travom. Na putu kući otišao sam u središte parka, u okrugli paviljon gdje je praznikom svirao orkestar. Sjedio sam ondje neko vrijeme. Svjetlo se probijalo kroz fino izrezbarene krošnje. Vidio sam strah praznih krugova, kvadrata i trapeza, povezanih bijelim viticama s pandžama. Bilo je to oličenje moje zabludjelosti i oličenje užasa na licu moje majke. U tom sam se paviljonu zakleo samom sebi: nikad više neću doći u taj park.

Što sam se više suzdržavao od toga, to bih se brže vraćao onamo - nakon dva dana. Na spoj, tako se to zvalo u parku.

Na drugi spoj otišao sam s istim, prvim, muškarcem. Zvao se LASTAVICA. Drugi je bio novi, zvao se JELA. Treći se zvao UHO.

Nakon toga je došao NIT. A zatim VUGA i KAPICA. Poslije ZEC, MAČKA, GALEB. A potom PERLA. Samo smo mi znali koje je ime čije. Zavladao je uzavrelo komešanje u parku, išao sam od ruke do ruke. I bilo je ljeto i bijela kora na brezama, u grmlju jasmína i bazge rastao je zeleni zid od neprobojna lišća.

Ljubav ima svoja godišnja doba. Jesen je zatvorila park. Stabla su ogoljela. S nama su se ti sastanci preselili u Neptunovo kupalište. Pokraj željeznih vrata visio je njegov ovalni amblem s labudovim likom. Svaki tjedan nalazio bih se s muškarcem dvostruko starijim od sebe. Bio je Rumunj. Bio je oženjen. Neću reći kako se zvao niti kako sam se ja zvao. Dolazili bismo odvojeno, blagajnica u lođi staklenih zidova okovanih olovom, blistavi kameni pod, okrugli stup u sredini, zidne pločice s uzorkom lopoča, izrezbarene drvene stube nisu smjeli doći na pomisao da imamo dogovor. Otišli bismo u bazen plivati sa svima ostalima. Sreli bismo se tek u parnoj kupelji.

Tada, neposredno prije odlaska u logor, a isto tako nakon povratka, sve do 1968., kada sam napustio zemlju, zbog svakog se sastanka moglo završiti u zatvoru. Da su me uhvatili, dobio bih najmanje pet godina. Neke su uhvatili. Iz parka ili gradskog kupališta, a nakon brutalnog saslušavanja odveli bi ih ravno u zatvor. Odatle u kažnjenički logor uz kanal. Danas znam, iz logora uz kanal nije bilo povratka. Tko bi se ipak vratio, bio je živi leš. Ostario i uništen, neupotrebljiv za bilo kakvu ljubav na ovom svijetu.

A u vrijeme logora - da su me uhvatili u logoru, bio bih već mrtav.

Nakon pet godina provedenih u logoru dan za danom lutao sam kroz uličnu vrevu i u mislima uvježbavao najbolje rečenice za slučaj da me uhite: uhvaćen na djelu protiv takve optužbe smislio sam tisuću izgovora i alibija. Moja je prtljaga šutljiva. Tako sam se duboko i dugo umatao u šutnju da se riječima nikad ne mogu odati. Kad govorim, samo se drukčije umatam.

Zadnjeg ljeta sastanaka, da odgodim povratak kući iz parka joha, na Velikom vijencu slučajno sam otišao u crkvu Svetog Trojstva. Ta je slučajnost bila sudbonosna. Vidio sam vrijeme koje dolazi. Pokraj bočnog oltara na stupicu je stajao svetac u sivu haljetku, s ovcom za vratom kao ovratnikom. Ta je ovca za vratom šutnja. Ima stvari o kojima se ne govori. Ali ja znam o čemu govorim kad kažem da je šutnja za vratom nešto drukčija od šutnje u ustima. Prije, u vrijeme i

nakon moga boravka u logoru dvadeset pet sam godina živio u strahu, i od države i od obitelji. Od dvostrukog pada, da će me država zatvoriti kao kriminalca, a obitelj izopćiti kao sramotu. U uličnoj sam gužvi gledao u zrcala izloga, tramvaja i kućnih prozora, vodoskoka i lokvica, nepovjerljiv, nisam li ipak providan.

Moj je otac bio nastavnik crtanja. A ja, s Neptunovim kupalištem u mislima, trgnuo bih se kao oparen kad bi otac upotrijebio riječ akvarel. Ta je riječ znala koliko sam daleko otišao. Moja bi majka za stolom rekla: Ne nabadaaj krumpir vilicom, raspast će se, uzmi žlicu, vilica se upotrebljava za meso. Bubnjalo mi je u sljepoočicama. Kako to da govori o mesu, a riječ je o krumpiru i vilici. O kojem mesu ona govori. Sastanci su mi isprevtali meso. Bio sam svoj vlastiti tat, riječi su padale nenadano i zatekle bi me.

Moja majka, a posebno otac, vjerovali su, kao i svi Nijemci u malom gradu, u ljepotu plavih pletenica, bijelih dokoljenki. U crni kvadrat Hitlerovih brkova i u arijsku rasu transilvanijskih Sasa. Već je moja tajna, čisto tjelesno gledano, bila neizmijerna gadost. S Rumunjom je to bila još i rasna sramota.

Želio sam van iz obitelji, pa makar i u logor. Jedino mi je bilo žao majke, koja nije znala koliko me malo poznaje. Koja će, kad odem, na mene misliti više nego ja na nju.

U crkvi pokraj sveca s ovcom šutnje za vratom u niši bijeloga zida vidio sam natpis: nebo pokreće vrijeme. Pakirajući kovčeg, pomislio sam: Bijela je niša djelovala. Ovo sada pokrenuto je vrijeme. Bio sam, osim toga, sretan da ne moram u rat, u snijeg, na frontu. Hrabar u svojoj gluposti spremno sam počeo pakirati kovčeg. Ni od čega se nisam branio. Kožnati obojci na vezanje, pumperice, kaput s baršunastim obrubom - ništa mi nije odgovaralo. Riječ je bila o pokrenutom vremenu, a ne o stvarima. S tim ili nekim drugim stvarima, čovjek ionako odraste. Svijet, istina, nije kostimirani bal, mislio sam, ali smiješan nije nitko tko po najgoroj zimi mora ići Rusima.

Patrola od dva policajca, jednog Rumunja i jednog Rusa, s listom je išla od kuće do kuće. Više ne znam je li patrola kod nas u kući izgovorila riječ LOGOR. Ako i nije, ne znam je li izgovorila ikoju drugu osim riječi Rusija. Ako i jest, onda me riječ logor nije uplašila. Unatoč ratnom vremenu i šutnji svojih sastanaka za vratom, sa

svojih sam sedamnaest godina još uvijek bio veliko glupavo dijete. Pogađale su me riječi akvarel i meso. Riječ logor do mog mozga nije dopirala.

Onda, za stolom s krumpirima i vilicom, kad me majka zatekla riječju meso, palo mi je na pamet da sam se kao dijete igrao dolje u dvorištu, a majka bi vikala s prozora verande: Ako smjesta ne dođeš za stol, ako te još jednom moram zazvati, možeš ostati gdje jesi. Budući da bih ostao još neko vrijeme, kad bih se popeo, rekla bi mi:

Sad možeš spakirati svoj ranac, otići u svijet i raditi što želiš. Pritom bi me odvukla u sobu, uzela malen ranac i ugurala u njega moju vunenu kapu i kaputić. Pitao sam: Ali kamo da idem, pa ja sam tvoje dijete.

Mnogi misle da je pakiranje kovčega stvar vježbe, da se to nauči kao pjevanje ili molitva. Mi nismo bili uvježbani niti smo imali kovčeg. Kad je moj otac morao na frontu k drugim rumunjskim vojnicima, nije bilo ničega što bi se moglo pakirati. Kao vojnik dobijete sve, to je dio uniforme. Osim za odlazak i protiv hladnoće nismo znali za što pakiramo. Ono prikladno nemate, improvizirate. Ono krivo postane potrebno. Ono potrebno tada je jedino prikladno, samo zato što to imate.

Moja je majka iz dnevne sobe donijela gramofon i stavila ga na kuhinjski stol. Od gramofonske kutije odvijačem sam napravio kovčeg. Najprije sam izvadio mehanizam za okretanje ploče i njezinu podlogu. Zatim sam rupu u kojoj je bila ručica za okretanje zatvorio čepom od pluta. Podstava od žarkocrvena samta ostala je. Nisam skinuo ni trokutastu naljepnicu sa psom ispred ljevkasta zvučnika HIS MASTER VOICE. Na dno kovčega stavio sam četiri knjige: Fausta u lanenu uvezu, Zarathustru, tankog Weinhebera i zbirku Poezija osam stoljeća. Ali ne i romane, jer njih čovjek čita jednom i nikad više. Na knjige je došla toaletna torbica. U njoj su bili: 1 bočica toaletne vode, 1 bočica losiona poslije brijanja TARR, 1 sapun za brijanje, 1 ručni brijajući aparat, 1 četkica za brijanje, 1 alaun, 1 sapun, 1 škarice za nokte. Pokraj toaletne torbice stavio sam par vunениh čarapa (smeđih, već pokrpanih), 1 par dokoljenki, 1 flanelsku crveno-bijelo kariranu košulju, 2 para donjeg rublja od rebrasta platna. Na sam vrh stavio sam novi svileni šal, da se ne zgužva. Bio je boje

crvenog vina, s utkanim karom, čas se ljeskao, čas bio zagasit. I kovčeg je bio pun.

Zatim zavežljaj: 1 ukrasni pokrivač za divan (vuneni, kariran u krem i svijetloplavoj boji, golem i nespretan - ali nije grijao). U njega sam zamotao: 1 lagani ogrtač (sivo-bijela špricana uzorka, već iznošen), 1 par kožnatih obojaka (prastarih, iz Prvog svjetskog rata, boje dinje i s vezicama).

Zatim vrećica s hranom: 1 konzerva šunke marke Scandia, 4 kriške kruha namazane maslacem, nekoliko keksa preostalih od Božića, 1 čaturica vode i čaša.

Gramofonski kovčeg, zavežljaj i vrećicu s hranom baka je stavila pokraj vrata. Dva policajca najavili su se za ponoć, tada su me trebali odvesti. Prtljaga me spremna čekala pokraj vrata.

Zatim sam se odjenuo: 1 duge gaće, 1 flanelsku košulju (kariranu u krem i zelenoj boji), 1 pumperice (sive, od ujaka Edwina, kao što je rečeno), 1 sukneni prsluk s pletenim rukavima, 1 par vunениh čarapa i par bakandži. Zelene rukavice tete Fini bile su nadohvat ruke na stolu. Zavezao sam bakandže i pritom mi je palo na pamet da je moja majka prije mnogo godina za ljetnih praznika na Wenchu nosila mornarsko odijelo koje je sama sašila. Usred šetnje livadom srušila se u visoku travu i pravila da je mrtva. Bilo mi je osam godina. Taj strah, nebo je palo u travu. Zatvorio sam oči da ne vidim kako me guta. Majka je skočila, protresla me i rekla: Voliš li me, pa živa sam.

Bakandže su bile zavezane. Sjeo sam za stol i čekao ponoć. Ponoć je došla, ali patrola je kasnila. Mora da su prošla tri sata, bilo je gotovo neizdrživo. Onda su došli. Majka mi je pridržala kaput s baršunastim obrubom. Odjenuo sam ga. Ona je plakala. Navukao sam zelene rukavice. Na hodniku s drvenim podom, baš ondje gdje je plinska ura, baka je rekla: znam da ćeš se vratiti.

Tu rečenicu nisam namjerno zapamtio. Nehotice sam je ponio sa sobom u logor. Nisam imao pojma da me prati. Ali takva je jedna rečenica samostalna. Ona je radila u meni, više od knjiga koje sam ponio. Znam da ćeš se vratiti postalo je pomagač srolikoj lopati i protivnik anđelu gladi. Budući da sam se vratio, smijem reći: takva jedna rečenica čovjeka održi na životu.

Kad je patrola došla po mene, bila su tri sata noću, 15. siječnja 1945. Hladnoća je rasla, bilo je -15°C. Na kamionu s ceradom vozili

smo se praznim gradom do sajamske dvorane. Bila je to svečana dvorana Saksonaca. A sada prihvatni logor. U dvorani se tiskalo tristotinjak ljudi. Na podu su ležali madraci i slamarice. I iz susjednih su sela cijelu noć dolazili automobili i istovarivali sakupljene ljude. Pred jutro nas je bilo petstotinjak. Svako je brojenje bilo uzaludno, više niste imali pregled. U sajamskoj je dvorani cijelu noć gorjelo svjetlo. Ljudi su trčali uokolo, tražili poznate. Pričalo se da su s kolodvora prisilno doveli tesare koji u stočnim vagonima zabijaju daske od neosušenog drva. Neki su drugi majstori u vlakove postavljali peći cjevasta oblika. Treći su u podu izrezivali otvore za zahod. Širom otvorenih očiju tiho se i puno razgovaralo i zaklopljenih očiju tiho se i puno plakalo. Osjećao se miris stare vune, znoja i straha, masna pečenja, kolačića od vanilije i rakije. Jedna je žena skinula rubac s glave. Sigurno je bila sa sela, jer joj je pletenica na zatiljku bila dvostruko svijena i nasred glave pričvršćena polukružnim rožnatim češljem. Zubi češlja nestali su u kosi i samo su krajevi njegova zaobljena ruba virili nalik na dva šiljata uha. S tim ušima i debelom svijenom pletenicom zatiljak je izgledao kao mačka što sjedi. Poput gledatelja sam sjedio između nogu onih koji su stajali i brda prtljage. Na nekoliko me minuta omamio san i sanjao sam.

Majka i ja stojimo na groblju ispred otvorenog groba. Nasred groba, do pola moje visine, raste biljka dlakavih listova. Na stabljici je plod u obliku kapsule s kožnatom ručicom, kovčežić. Kapsula je otvorena za širinu prsta i pojastučena žarkocrvenim baršunom. Ne znamo tko je umro. Majka kaže: Uzmi kredu iz džepa kaputa. Nemam je, kažem. Kad stavim ruku u džep, unutra je komadić krojačke krede. Majka kaže: Moramo na kovčeg napisati kratko ime. Napišimo Ruth, tako se ne zove nitko koga znamo. Ja pišem Ruth.

U snu mi je bilo jasno da sam ja umro, ali to još nisam želio reći majci. Trgnuo sam se jer je pokraj mene na slamaricu sjeo stariji gospodin s kišobranom i šapnuo mi tik na uho: Doći će još moj šogor, ali cijela je dvorana pod stražom. Neće ga pustiti. Ipak smo još uvijek u gradu, on ne može unutra, a ja ne mogu van. Na svakom srebrnom gumbu njegova kratkog kaputa letjela je neka ptica, divlja patka ili, prije, albatros. Jer kad sam se nagnuo k njemu križ na znački na njegovim prsima postao je sidro. Kišobran između njega i

mene stajao je poput štapa za šetnju. Pitao sam: Hoćete li ga ponijeti. Pa ondje pada snijeg jače nego ovdje, rekao je.

Rekli su nam kad i kako moramo iz dvorane na kolodvor. Želio bih reći, smijemo, jer sam napokon želio krenuti k Rusima, makar u stočnom vagonu i s gramofonskim kovčežićem i baršunastim obrubom na ovratniku. Više ne znam kako smo došli do kolodvora. Stočni su vagoni bili visoki. I proceduru sam ulaženja zaboravio, jer smo se u stočnom vagonu vozili duge dane i noći, kao da smo oduvijek u njemu. Više i ne znam koliko smo se dugo vozili. Dugo se voziti znači otići daleko, mislio sam. Dok god se vozimo, ništa nam se ne može dogoditi. Dok god se vozimo, dobro je.

Žene i muškarci, staro i mlado s prtljagom na rubu klupe. Razgovaralo se i šutjelo, jelo i spavalo. Uokolo su kružile boce rakije. Kad nam je vožnja postala navika, počeli su pokušaji nježnosti. Jednim biste okom gledali, a drugim odvrćali pogled.

Sjedio sam pokraj Trudi Pelikan i rekao: Kao da smo na skijanju u Karpatima u planinarskoj kući u Bulei, gdje je pola razreda progutala lavina. Nama se ništa ne može dogoditi, rekla je, nismo uopće ponijeli skijašku opremu. S gramofonskom kutijicom čovjek može jahati, jahati, obdan, obnoć, obdan (Preuzeto iz prepjeva Pjesni o ljubavi i smrti korneta Kristofa Rilkea, prepjevao Zlatko Gorjan, objavljenog u knjizi R.M.Rilke: Arhajski torzo, Zagreb 1979., Nakladni zavod MH.) , pa znaš Rilkea, rekla je Trudi Pelikan, u kaputu zvonasta kroja s krznenim manšetama do lakta. Manšetama od smeđeg krzna, kao da su prepolovljeni psić. Trudi Pelikan ponekad bi prekržila ruke i gurnula ih u rukave, a dvije pasje polovice postale bi jedan psić. Tada još nisam vidio stepu, inače bih pomislio na pse jamare. Trudi Pelikan mirisala je na tople marelice, čak i njezin dah, čak i nakon trećeg, četvrtog dana u stočnom vagonu. Odjevena u kaput, sjedila je poput dame u tramvaju na putu u ured i pripovijedala mi kako se u rupi iza šupe u susjedovu vrtu skrivala četiri dana. Ali tada je pao snijeg, vidio se svaki korak između kuće, šupe i rupe u zemlji. Njezina joj majka više nije mogla krišom donositi hranu. U cijelom su se vrtu mogli zapaziti tragovi koraka. Snijeg je prokazivao, dobrovoljno je morala izaći iz svog skrovišta, dobrovoljno prisiljena od snijega. Nikad to neću oprostiti snijegu, rekla je. Čovjek ne može oponašati netom napadali snijeg,

ne može snijeg tako dovesti u red kao da ga nitko nije taknuo. Zemlju možeš dovesti u red, rekla je, i pijesak, čak i travu, ako se potrudiš. I voda sebe dovede u red, jer sve proguta i ponovno se zatvori kad je nešto progutala. I zrak je uvijek lijepo uredan, jer ga čovjek uopće ne vidi. Sve osim snijega šutjelo bi, rekla je Trudi Pelikan. Rekla je i da je duboki snijeg kriv za sve. Da je, doduše, pao u gradu, kao da zna gdje je, kao da je kod sebe kod kuće. Ali da se odmah stavio Rusima na uslugu. Ovdje sam jer me izdao snijeg, rekla je Trudi Pelikan.

Vlak je vozio 12 dana, ili 14, bezbrojne sate, bez stajanja. Zatim je nebrojene sate stajao, ne pokrećući se. Nismo znali gdje smo. Osim kad bi netko na gornjim klupama kroz proreze otklopna prozorčića vidio natpis na željezničkoj postaji: Buzau. Cjevasta peć u sredini vagona prazno je odzvanjala. Uokolo su kružile boce s rakijom. Svi su bili pripiti, neki od pića, drugi od neizvjesnosti. Ili od jednog i drugog.

Što se moglo skrivati u riječima deportiran od rusa, čovjeku bi prošlo kroz glavu, ali ga ne bi pogađalo. Postrojiti uza zid mogu nas tek kad stignemo, a mi se još vozimo. To što nas već odavna nisu postrojili uza zid i strijeljali, kao što je kod kuće govorila nacistička propaganda, učinilo nas je gotovo bezbrižnim. Muškarci su se u stočnom vagonu naučili nizašto opijati. Žene su naučile nizašto pjevati:

U gaju vidim likovce

U jarku još je snijeg

Od tebe stiglo pisamce

I bol je kao brijeg.

Uvijek ista odmjerena pjesma, sve dok čovjek više ne bi znao pjevati li se ona doista ili ne, jer pjevao je zrak. Pjesma je zapljuskivala u glavi i prilagođavala se vožnji - bluz stočnog vagona, kilometarska pjesma pokrenuta vremena. Postala je to najduža pjesma u mom životu, pet su je godina žene pjevale i učinile je bolesnom od čežnje za domom, kao što smo svi mi to bili. Vrata vagona bila su plombirana izvana. Četiri su ih puta otvarali, ta klizna vrata na kotačićima. Još uvijek smo bili na rumunjskom području i dvaput su nam u vagon ubacili pola oderane, po dužini prepiljene, koze. Bila je smrznuta i sa štropotom je pala na pod. Prvu smo kozu upotrijebili

kao ogrjev. Razlomili smo je na komade i njome naložili vatru. Bila je suha, tako da nije smrdjelo, dobro je gorjela. Nakon druge koze počela je kolati riječ pastrma, sušeno meso za jelo. Smijući se, i našu smo drugu kozu potrošili za grijanje. Bila je tvrda i plava kao i prva, sama kost i koža. Prerano smo se smijali, bili smo prebahati da pojedemo te dvije koze, dvije rumunjske milostive koze. Kako je vrijeme prolazilo, bliskost je rasla. U skučenosti su se događale male stvari, sjedanje, ustajanje. Kapanje po kovčegu, vađenje, spremanje u kovčeg. Odlazak na zahodsku rupu iza dva podignuta pokrivača. Svaka sitnica povlačila je za sobom drugu. U stočnom vagonu polako nestaje svaki hir. Čovjek je više s drugima nego sam sa sobom. Obzir nije bio ni najmanje potreban. Bili smo jedno drugome pri ruci, kao kod kuće. Kad tako govorim, možda govorim samo o sebi. A možda ni o sebi. Možda me ukrotila skučenost stočnog vagona, jer sam ionako želio nekamo otići i u kovčegu sam imao dovoljno hrane. Nismo ni slutili kakva će divljačka glad ubrzo navaliti na nas. Kako smo često sljedećih pet godina, kad nas je spopao anđeo gladi, nalikovali tim smrznutim, poplavjelim kozama. I žalili za njima.

Bila je to već ruska noć. Rumunjska je bila iza nas. Nakon višesatnog stajanja osjetili smo snažno trzanje. Na osovinama vagona kotače su prebacivali na veću širinu ruskih kolosijeka, širinu stepe. Od tolikog snijega noć je vani bila svijetla. U toj smo noći treći put stali usred praznog polja. Ruski su stražari izvikivali UBORNAJA. Otvorili su vrata na svim vagonima. Jedan za drugim otkotrljali smo se u snježni krajolik ispod nas i do koljena utonuli u snijeg. I ne razumjeviši, shvatili smo da ubornaja znači kolektivno obavljanje nužde. Gore, vrlo visoko gore, okrugli Mjesec. Pred licima nam je prelijetao dah svjetlucav poput snijega pod stopalima. Uokolo upereni automatski pištolji. A sada: hlače dolje.

Ta nelagoda, sav stid svijeta. Kakve li sreće da je taj snježni predio bio sam s nama, da nitko nije gledao kako nas je prisilio da tik jedan do drugoga činimo isto. Meni nije bilo sila, ali spustio sam hlače i čučnuo. Kako li je odvratan i tih bio taj noćni krajolik, kako li nas je ponizio u našoj nuždi. Kako je Trudi Pelikan meni slijeva pazusima uhvatila krajeve svog zvonastog kaputa i gaćice spustila preko gležnjeva, kako se čulo šištanje mlaza između njezinih cipela. Kako

je iza mene odvjetnik Paul Gast stenjući obavljao nuždu, kako je njegovoj ženi Heidrun Gast utroba kvakala od proljeva. Kako se smradna topla para posvuda oko nas odmah smrznula u zraku blistajući. Kako nas je samo taj snježni krajolik drastično izliječio i učinio nas onakve, golih stražnjica, u zvukovima trbuha samima. Kako li je bijedna bila naša utroba u takvom zajedništvu.

Možda u toj noći nisam odrastao ja, nego odjednom užas u meni. Možda se zajedništvo ostvaruje jedino tako. Jer vršeći nuždu svi smo se, svi do jednoga, automatski okrenuli licem prema željezničkom nasipu. Svima nam je za leđima bio Mjesec, otvorena vrata vagona više nismo ispuštali iz vida, o njima smo već ovisili kao da su sobna vrata. Počeli smo se luđački bojati da će se vrata zatvoriti bez nas i da će vlak bez nas krenuti. Jedan od nas povikao je u noćno prostranstvo: Evo vam, Sasi moji, kako lijepo serete svi na jednoj hrpi. Kad krene nizbrdo, ne krene samo nizbrdo. Svi vi rado živite, zar ne? Smijao se šupljim limenim smijehom. Svi su se malo odmaknuli od njega. Sad je imao mjesta, naklonio nam se poput glumca i ponovio visokim i svečanim glasom: Svi vi rado živite, zar ne?

Glas mu je odzvanjao. Neki su počeli plakati, zrak je bio staklast. Lice mu je utonulo u ludilo. Slina na njegovu kratku kaputu caklila se. Tada sam ugledao značku na prsima, bio je to muškarac s albatrosima na gumbima. Stajao je sasvim sam i jecao glasom djeteta. Uz njega je ostao samo zasvinjeni snijeg. A iza njega samo smrznuti svijet s Mjesecom nalik na rendgensku sliku.

Lokomotiva je jedan jedini put prigušeno huknula. Najdubljim HUUU koji sam ikada čuo. Svatko se gurao prema svojim vratima. Ukrkali smo se i nastavili vožnju.

Tog bih muškarca bio prepoznao i bez značke na prsima. Nikad ga nisam vidio u logoru.

LOBODA

Ništa od onog što smo dobili u logoru nije imalo gumbe. Potkošulje, duge gaće imale su dvije vrpčice za vezivanje. Jastuk je imao dva para vrpčica. Noću je jastuk bio jastuk. Danju je jastuk bio platnena vreća koju si nosio sa sobom za svaki slučaj, dakle za krađu i prosjačenje.

Krali bismo prije, tijekom i nakon rada, samo ne za prosjačenja, koje smo zvali pokućarenjem - i ne od susjeda u baraci. Krađa nije bila ni kad smo nakon posla na putu kući odlazili u korov na gomilama šute i brali ga dok jastuk ne bi bio dupkom pun. Već u ožujku žene iz sela otkrile su da se korov nazubljenih listova zove loboda. Da smo ga kod kuće u proljeće jeli kao divlji špinat i da se zove PEPELJUGA. Brali smo i travu perastih listova, bio je to divlji kopar. Preduvjet je bio da imate soli. Sol se morala nabaviti na bazaru zamjenom za nešto drugo. Bila je siva i gruba poput šljunka i morala se razbijati. Sol je bila vrijedna zlata. Imali smo dva recepta za lobodu:

Listovi lobode mogu se, naravno posoljeni, jesti sirovi, kao matovilac. Divlji kopar fino se usitni i pospe po njima. Ili se cijele stabljike lobode skuha u slanoj vodi. Izvađene žlicom iz vode, postaju opojan lažni špinat. Uz to se, ili kao bistra juha ili kao zeleni čaj, pije voda u kojoj se povrće kuhalo.

U proljeće je loboda mekana, cijela biljka tek je prst visoka i srebrnastozelena je boje. U rano ljeto naraste do koljena, listovi joj postaju prstasti. Svaki list može drukčije izgledati, kao druga rukavica, a sasvim pri dnu uvijek je palac. Loboda, onakva srebrnastozelena, hladna je biljka, proljetno jelo. Ljeti treba paziti, tada loboda vrlo brzo visoko naraste, gusto se razgrana, a stabljike postaju tvrde i drvenaste. Ima gorak okus na glinu. Biljka naraste do visine kuka, oko debele srednje stabljike stvori se rijedak grm. Usred ljeta listovi i stabljike mijenjaju boju, počinju s ružičastom, postaju crvene poput krvi i poslije plavo-crvene, a u jesen tamne do indigoplave. Izdanci obrastu ogrlicama od kuglica vlati kao kod koprive. Samo što ogrlice lobode ne vise nego koso strše. I one mijenjaju boju od ružičaste do indigoplave.

Neobično je da tek kad počne mijenjati boje i odavno je već nejestiva, loboda zasja punom ljepotom. Zaštićena njom, tada i

ostaje kraj puta. Vrijeme je lobode prošlo. Ali nije prošla i glad koja je uvijek veća od samog čovjeka.

Što se može reći o kroničnoj gladi. Može li se reći da ima gladi koja te čini bolesnim od gladi. Koja se uvijek još gladnija priključuje onoj gladi koju već osjećamo. Uvijek nova glad, što nezasitno raste i uskače u vječno staru, mukotrpno ukročenu glad. Kako da čovjek ide svijetom kad o sebi ne može reći ništa više nego samo da je gladan. Kada više ne može misliti ni na što drugo. Nepce je veće od glave, kupola načuljenih ušiju što se diže visoko gore do lubanje. Kad se glad više ne može izdržati, čovjeku se stegne nepce, kao da su mu svježju zečju kožu zategnuli preko lica da se suši. Obrazi se osuše i prekriju blijedim paperjem.

Nikad nisam znao trebam li lobodi prebaciti što se više ne može jesti jer je postala drvenasta i pruža otpor. Zna li loboda da više ne služi nama i gladi nego anđelu gladi. Crvene ogrlice od vlati skupocjen su nakit oko vrata anđela gladi. Od rane jeseni, kad bi stigao prvi mraz, loboda se svakog dana sve više ukrašavala, dok se ne bi smrznula. Kričavim bojama, koje su se zabadale u očne jabučice. Vlati, bezbrojni redovi crvenih ogrlica, svaki rub puteljka kitio je anđela gladi. On je svoj nakit nosio. A nama je nepce stajalo tako visoko da je u hodu jeka koraka vrištala u ustima. Prozirnost u glavi, kao da si progutao zasljepljujuće svjetlo. Takvo svjetlo koje se u ustima ogleda u sebi slatkastim se okusom šulja u resicu nepca dok ono ne natekne i ne naraste do mozga. Sve dok u glavi više nema mozga, nego samo odjekuje glad. Nema riječi za patnju gladovanja. I dandanas gladi moram pokazati da sam joj umaknuo. Doslovce jedem sam život otkako više ne moram gladovati. Kad jedem, zarobljen sam u okusu jela. Od povratka iz logora, već šezdeset godina, jedem opirući se skapavanju od gladi.

Gledao sam lobodu koja se više nije mogla jesti i pokušavao misliti na nešto drugo. Na posljednju umornu toplinu kasnog ljeta, prije nego što je došla ledena zima. Umjesto toga mislio sam na krumpire, kojih nije bilo. I na žene koje su živjele u kolhozu i možda već dodale mladi krumpir u svakodnevnu juhu od kupusa. Inače im nismo zavidjeli. Živjele su u rupama u zemlji i svakog dana morale mnogo duže raditi, od prve zrake svjetla do njegova iščeznuća.

Proljeće u logoru, za nas koji smo išli u branje po gomilama šute to je značilo kuhati lobodu. Ime loboda prava je drskost i ne znači baš ništa. Loboda je nama bila riječ bez prizvuka, riječ koja nas je ostavljala na miru. Ta riječ nije bila riječ ODAZIVANJA^{1}, to nije bila biljka prozivanja nego riječ s ruba puta. U svakom slučaju bila je to riječ kasnovječernjeg apela, biljka za vrijeme nakon proziva, nipošto biljka proziva. Često se nestrpljivo čekalo da počne kuhanje lobode, jer početi se moglo tek nakon prozivanja i prebrojavanja, što je trajalo beskonačno zato što ništa nije bilo kako treba.

U našem je logoru bilo pet RB - RABOČI BATALION, pet radnih bataljuna. Svaki se zvao ORB - Odelna Raboči Batalion i brojio je 500 do 800 logoraša. Moj bataljun imao je broj 1009, moj radni broj bio je 756.

Postrojili smo se u vojničku vrstu - kojeg li izraza za tih pet bijednih regimenti izbuljenih očiju, velikih nosova, upalih obraza. Trbusi i nosovi bili su nam natečeni od distrofične vode. Bio led ili pasja vrućina, cijele bismo večeri proveli u stavu pozor. Samo su se uši na nama smjele micati. Za beskonačna prebrojavanja mogle su se dosita napiti krvi, svečano defilirati našim bijednim tijelom, satima nam militi od glave do stidnih dlaka. Najčešće bi se uši dosita napile i već otišle na spavanje u prošivene šavove naših vatiranih odjela, a mi bismo i dalje mirno stajali. Logorski zapovjednik Šišťvanjonov još bi uvijek vikao. Ime mu nismo znali. Zvao se samo tovariš Šišťvanjonov. To je prezime bilo dovoljno dugačko da se zamuca od straha kada bi se izgovaralo. Na spomen tovariša Šišťvanjonova meni bi uvijek na pamet palo pištanje lokomotive za deportaciju. I bijela niša kod kuće u crkvi, NEBO POKREĆE VRIJEME. Možda smo morali stajati satima nasuprot bijeloj niši. Kostu bi nam otežale poput željeza. Kad na tijelu nestane meso, nošenje kostiju postaje teret što te vuče prema tlu.

Vježbao sam pri prozivanju, stojeći u stavu pozor, zaboraviti sebe i ne odvajati udisaj od izdisaja. I okrenuti oči uvis ne dižući glavu. I po nebu tražiti vršak oblaka na koji se mogu objesiti kosti. Kad bih zaboravio sebe i pronašao nebesku kuku, ona bi me držala. Često nije bilo oblaka, samo jednolično plavetnilo poput pučine.

Često bi nebo zakrivao pokrivač od oblaka, jednolično sivilo. Često su oblaci letjeli i ni jedna kuka nije stajala mirno.

Često su me kapi kiše pekle u očima i slijepile mi odjeću na tijelu.
Često mi je mraz izgrizao utrobu.

Takvih dana nebo bi mi očne jabučice iskrenulo nagore, a prozivanje vuklo dolje - kosti bi bez uporišta visjele samo u meni. Nadglednik logoraš Tur Prikulič važno je hodao između nas i komandanta Šišťvanjonova, između prstiju klizile su mu liste, zgužvani brojni listovi. Svaki put kad bi prozvao neki broj jedna bi se prsa izbacila, kao u kokosi. Ruke su mu još uvijek bile dječje. Moje su ruke u logoru narasle, četvrtaste, tvrde i ravne poput dviju dasaka.

Kad bi netko od nas pri prozivanju skupio svu svoju hrabrost i jednoga od načelnika ili čak zapovjednika logora upitao kad smijemo kući, dobili bismo kratak odgovor: SKORO DOMOJ. To je značilo: Idete uskoro.

Taj ruski USKORO ukrao nam je najduže vrijeme na svijetu. Brijač Oswald Enyeter podrezivao je Turu Prikuliču dlake u nosu i nokte na rukama. Brijač i Tur Prikulič bili su zemljaci s karpatsko-ukrajinske tromeđe. Pitao sam je li na tromeđi uobičajeno da boljim mušterijama brijač podrezuje nokte. Brijač je rekao: Ne, na tromeđi to nije tako. Tako je to kod Tura, ne kod nas. Kod kuće je tako da peti dolazi nakon devetog. Što to znači, pitao sam. Brijač je rekao: Malo balamuka. Što to znači, pitao sam. Malo zbrke, odgovorio je.

Tur Prikulič nije bio Rus kao Šišťvanjonov. Govorio je njemački i ruski, ali ubrajao se u Ruse, nije bio jedan od nas. Bio je, istina, logoraš, ali i ađutant uprave logora. On nas je na papiru dijelio u radne bataljune i prevodio nam ruske naredbe. I dodavao svoje na njemačkom. Na popisu bi, radi uvida u cjelinu, broju bataljuna pridodao naša imena i radne brojeve. Svatko je morao u svako doba dana i noći pamtititi svoj broj i znati da je samo broj, nikakva osoba.

Tur Prikulič bi u rubrikama kraj naših imena napisao: kolhoz, tvornica, odlagalište šute, transport pijeska, željeznička pruga, gradilište, transport ugljena, garaža, koksara, ugljeni otpad, podrum. Sve je ovisilo o tomu što je uz ime pisalo. Hoćemo li biti umorni, umorni kao psi ili užasno umorni. Hoćemo li nakon posla imati još vremena i snage za pokušavanje. Hoćemo li neprimjetno smjeti kopati po kuhinjskom otpadu iza kantine.

Tur Prikulič nikad ne ide na posao, ni u bataljun, ni u brigadu, ni u koju smjenu. On vlada, zato je agiln i pun prijezira. Kad se smiješi, to je klopka. Ako mu uzvратиš smiješak, a moraš, osramotiš se. On se smiješi jer je u rubriku iza imena unio nešto novo, gore. Između baraka na logorskom korzu izbjegavam ga, radije sam na udaljenosti s koje se ne može razgovarati. Cipele blistave poput dviju torbica od lakirane kože svisoka spušta na tlo, kao da iz njega kroz potplate ispada prazno vrijeme. Sve pamti. Kažu, i kad nešto zaboravi, to postaje naredba.

Kad sam u brijačnici, Tur Prikulič je nadmoćniji. Kaže što želi, ništa nije riskantno. Čak je bolje da nas povrijedi. Zna da nas mora ponižavati kako bi sve ostalo kako jest. Isteže vrat i uvijek govori sebi u bradu. Ima cijeli dan vremena da se sviđi samom sebi. I meni se sviđa. Atletski je građen, ima mjedenožute oči uljasta pogleda, malene uši priljubljene uz lice kao dva broša, porculansku bradu, nosnice ružičaste poput cvjetova duhana, vrat je u njega kao vosak za svijeće. Ima sreće da se nikad ne zaprlja. A njegova ga sreća čini ljepšim nego što to zasluđuje. Tko ne poznaje anđela gladi, može zapovijedati na zbornom mjestu, šepiriti se logorskim korzom, u brijačnici se tajanstveno smiješiti. Ali ne može s nama razgovarati. Ja o Turu Prikuliču znam više nego što bi on to želio jer dobro poznajem Beu Zakel. Ona mu je ljubavnica.

Ruske zapovijedi zvučale su poput prezimena zapovjednika logora, tovariša Šišvanjonova, poput škrgutanja kreštanja prepunog h, š, č, št. Sadržaj zapovijedi ionako nismo razumjeli, ali smo zato razumjeli prijezir. Na prijezir se čovjek navikne. S vremenom su zapovijedi počele zvučati kao neprestano nakašljavanje, kašljanje, kihanje, useknjivanje, pljuvanje - nalik na izbacivanje sluzi. Trudi Pelikan rekla je: Ruski je hladan jezik.

Dok su se svi drugi na večernjem prozivu još uvijek mučili u stavu pozor, smjenski radnici, koji na prozivu nisu morali biti, već bi počeli ložiti vatricu u kutu logora iza bunara. Već je na njoj i lonac s lobodom ili drugim rijetkostima, za koje je trebao poklopac da se ne vide. Repa, krumpiri, čak ječam, ako se isplatila neka lukava trampa - deset glavica repe za kratki kaput, tri mjerice prosa za pulover, pola mjerice šećera ili soli za par vunenih čarapa.

Za posebno jelo na lonac je svakako trebalo staviti poklopac. Poklopaca nije bilo. Možda komadić lima, i to možda samo u mislima. Nije važno kako, ali poklopac za lonac svaki se put nekako pronašao. Samo bismo tvrdoglavo rekli: Na to treba staviti poklopac. Iako to nikada nije bio poklopac, nego samo fraza o poklopcu. Možda se poklopac stavlja na sjećanje kad se više ne zna od čega je poklopac bio i kad ga, nikad i uvijek, i jest i nije bilo, bez obzira na to od čega bio.

Kako god bilo, u kutu logora iza bunara u sumrak je plamtjelo petnaestak do dvadesetak vatrića okruženih ciglom. Osim splačina iz kantine, svi drugi nisu imali ništa svoje što bi mogli skuhati. Ugljen se dimio, vlasnici lonaca stražarili su sa žlicom u ruci. Ugljena nije nedostajalo. Lonci su bili iz kantine, bijedno posuđe, proizvod mjesne industrije. Sivosmeđe emajlirane posude što su se ljuštile i bile ulupljene. Na vatri u dvorištu bili su lonci, na stolovima u kantini tanjuri. Čim bi netko zgotovio jelo, već bi ostali vlasnici lonaca čekali da preuzmu vatru.

Kad ne bih imao ništa što bih mogao skuhati, dim bi mi plazio ustima. Uvukao bih jezik i žvakao na prazno. Jeo sam slinu s večernjim dimom i mislio na pečenu kobasicu.

Kad nisam imao što skuhati, približio bih se loncima i pravio se da prije spavanja idem oprati zube na bunar. No prije negoli bih stavio četkicu u usta, jeo sam dvaput. Očima gladi jeo sam žutu vatru, a nepcem gladi dim. Dok sam jeo, sve je oko mene bilo tiho, a prijeko iz tvorničkog kruga dopiralo je kroz sumrak štropotanje koksare. Što sam se prije želio maknuti od bunara, to sam bio sporiji. Silom sam se morao otrgnuti od vatrića. U štropotanju koksare čuo sam kruljenje želuca, cijela je večernja panorama bila gladna. Crno se nebo spustilo na zemlju, a ja bih oteturao u baraku u žuto svjetlo dežurne žarulje.

Zubi su se mogli oprati i bez paste. Onu koju sam ponio od kuće odavno sam potrošio. A sol je bila predragocjena, čovjek je ne bi ispljunuo, bila je vrijedna zlata. Soli i njezine vrijednosti mogu se sjetiti. No zubne četkice nikako. Jednu sam ponio u toaletnoj torbici. Ali ona ne može trajati četiri godine. A novu zubnu četkicu kupio sam, ako uopće jesam, tek pete, ujedno posljednje godine u logoru, kad smo na ruke dobili novac, gotovinu za svoj rad. Ne mogu se,

međutim, sjetiti ni svoje nove zubne četkice, ako je nje uopće bilo. Možda sam za gotovinu koju sam dobio više želio kupiti novu odjeću nego novu zubnu četkicu. Moja prva, sigurna, zubna pasta, koju sam ponio od kuće, zvala se CHLORODONT. To me se ime može sjetiti. Zubne četkice, i ona sigurna, prva, a možda i ona druga, zaboravile su me. Ista je stvar s mojim češljem. Mora da sam imao jedan. Riječi bakelit mogu se sjetiti. Krajem rata kod nas kod kuće svi su češljevi bili bakelitni.

Može biti da sam stvari ponesene od kuće zaboravio prije nego stvari koje sam nabavio u logoru. Ako i jesam, to je zato što su te stvari došle sa mnom. I zato što sam ih posjedovao i dalje upotrebljavao sve dok se nisu potrošile, a i nakon toga, kao da nisam s njima negdje drugdje, nego kod kuće. A možda se tuđih predmeta sjećam bolje jer sam ih morao posuđivati.

Dobro se sjećam limenih češljeva u logoru. Pojavili su se u vrijeme ušiju. Tokari i bravari napravili su ih u tvornici i poklonili ženama. Bili su od aluminijskog lima, pod rukom i na glavi krnji su se zubi činili vlažnima jer su stvarali hladan dašak. Kad bi čovjek njima rukovao, brzo bi se zagrijali od topline tijela i mirisali gorkasto poput rotkve. Miris je ostajao na rukama i dugo nakon odlaganja češlja. Limeni češljevi zamrsili bi kosu pa se moralo vući i potezati. Na češlju bi ostalo više kose nego ušiju.

Za iščešljavanje ušiju služili su četvrtasti rožnati češljevi nazubljeni s obje strane. Od kuće su ih donijele djevojke sa sela. Rijetki zubi na jednoj strani za pravljenje razdjeljaka i razdjeljivanje kose, a gusti na drugoj za iščešljavanje ušiju. Rožnati češalj u ruci bio je težak. Njime se moglo raščešljati kosu i ona bi ostala glatka. Rožnati češljevi mogli su se posuditi od djevojaka sa sela.

Već šezdeset se godina noću pokušavam prisjetiti predmeta iz logora. Oni su moje stvari za noćni kovčeg. Otkako sam se vratio iz logora, besana je noć kovčeg od crne kože. A taj je kovčeg u mojoj glavi. Samo što već šezdeset godina ne znam ne mogu li spavati zato što se predmeta želim sjetiti ili je obrnuto. Borim li se s njima zato što ionako ne mogu spavati. Ovako ili onako, noć pakira svoj crni kovčeg protiv moje volje, to moram naglasiti. Moram se prisjećati protiv svoje volje. Pa makar se i ne morao, nego to želio, radije bih da to ne moram željeti.

Ponekad me predmeti iz logora ne napadnu jedan za drugim nego u čoporu. Zato znam da predmetima koji su mi došli u neželjen posjet uopće nije važno, ili nije jedino važno, moje sjećanje, nego mučenje. Tek što pomislim da sam u toaletnoj torbici ponio pribor za šivanje, umiješa se rupčić, za koji ne znam kako je izgledao. Njemu se pridružuje četkica za nokte, za koju ne znam jesam li je imao. Osim toga, i džepno zrcalo koje je bilo ili nije bilo. A i ručni sat za koji ne znam kamo je dospio, ako sam ga uopće ponio. Predmeti koji sa mnom možda uopće nisu imali veze, traže me. Noću me žele deportirati u logor, kući u logor žele me vratiti. Budući da dolaze u čoporu, ne ostaju samo u glavi. Osjećam pritisak u želucu, koji se penje do nepca. Ljuljačka daha ubrzava se, moram dahtati. Takva jedna zubnočešaljastoigličastoškaričastozrcalasta četka neman je kao što je neman glad. A predmeti me ne bi napadali kad ne bi bilo gladi kao predmeta.

Kad me noću spopadnu predmeti i zaustave mi dah u grlu, širom otvaram prozor i glavu izbacujem van. Na nebu stoji Mjesec kao čaša hladnog mlijeka, ispire mi oči. Moj se dah ponovno vraća u svoj ritam. Gutam hladni zrak sve dok više nisam u logoru. Tad zatvaram prozor i ponovno liježem. Posteljina ne zna ni za što i grije. Zrak u sobi gleda me i miriše na toplo brašno.

CEMENT

Cementa nikad nije bilo dovoljno. Ugljena je bilo više nego dovoljno. I građevinskih blokova, šljunka i pijeska bilo je dovoljno. Ali cementa bi uvijek ponestalo. Samog od sebe bilo ga je sve manje. Trebalo se čuvati cementa, on je mogao postati noćna mora. Ne samo sam od sebe, nego je čak i u sebi mogao nestati. Tada je sve bilo puno cementa, a cementa više nije bilo.

Brigadir je vikao; Na cement treba paziti.

Predradnik je vikao: Cement treba štedjeti.

A kad je zapuhalo: Cement ne smije odletjeti.

A kad je padala kiša ili snijeg: Cement se ne smije navlažiti.

Vreće za cement od papira su. Papir vreće za cement pretanak je da se napuni cijela vreća. Nosio vreću sam ili udvoje, prislonjenu uz trbuh ili držeći je za sva četiri kraja poderat će se. Kad je poderana, cement se više ne može štedjeti. Kad je poderana suha vreća, pola cementa prospe se na tlo. Kad je vlažna vreća poderana, pola cementa zalijepi se za papir. Tu nema pomoći, što se cement više štedi, to se cement više troši. Cement je prijevara kao što je to i ulična prašina, magla i dim - leti zrakom, gmiže tlom, lijepi se za kožu. Vidi se svagdje, uhvatiti se ne da nigdje.

Cement se mora štedjeti, ali dok se radi s njim, treba pripaziti na sebe. Nosiš vreću s osjećajem za nju, a cementa je sve manje. Nazivaju te gospodarskom štetočinom, fašistom, saboterom i kradljivcem cementa. Posrćeš pod kišom uvreda i praviš se gluhi. Tačke sa žbukom guraš ukošenom daskom građevinske skele do zidara. Daska se ljulja, čvrsto se držiš za tačke. Ljuljajući se tako na dasci, mogao bi poletjeti u nebo jer ti prazan želudac udara u glavu.

Što čuvari cementa žele postići svojom sumnjom. Radnik na prisilnom radu nema ništa nego samo pufoaiku na tijelu, dvodijelno vatirano radno odijelo, a u baraci kovčeg i postolje kreveta. Čemu krasti cement. Poneseš ga sa sobom ne kao nešto ukradeno, nego kao nametljivu prljavštinu. Svaki te dan razdire glad, ali cement se ne može jesti. Smrzavaš se i znojiš, ali cement niti grije niti hladi. Cement raspiruje sumnju jer leti, mili tlom i lijepi se, jer zečje siv, baršunast i bezobličan bezrazložno nestaje.

Gradilište je bilo iza logora, pokraj konjušnice, u kojoj su bila još samo korita za hranu, a konja već odavno nije bilo. Gradilo se šest

kuća za Ruse, šest kuća, za dvije obitelji svaka, rekli su nam. Svaka je kuća imala tri sobe. Ali u svakoj će kući stanovati barem pet obitelji, mislili smo, jer smo pokušavajući vidjeli siromaštvo ljudi i mnoštvo mršave djece školske dobi. Djevojčice i dječaci, svi obrijani na nulu, svi u svijetloplavim haljinicama sa šišmiš-rukavima. Uvijek u paru i držeći se za ruke, praćeni junačkim pjesmama, u koloni gazeći blato uz gradilište. I sprijeda i straga gacala je nijemo debela madam zlovoljna izraza lica, a stražnjica joj se njihala poput broda.

Na gradilištu je bilo osam brigada. Kopale su temelje, teglile građevinske blokove i vreće cementa, miješale gašeno vapno i beton, lijevale temelje, pripremale žbuku za zidare, nosile je na dasci, utovarenu u tačke gurale uz građevinsku skelu, pripremale žbuku za fasadu. Šest se kuća gradilo istodobno, trčalo se amotamo, sve u velikoj zbruci, i nije se napravilo gotovo ništa. Vidjeli su se zidari, žbuka i cigle na skeli, ali nije se vidjelo da zidovi rastu. To je ono neobično u gradnji - gledaš cijeli dan, ali ne vidiš kako zidovi rastu. Nakon tri tjedna odjednom su visoki, mora da su narasli. Možda preko noći, poput Mjeseca. Isto onako neshvatljivo kako cement nestaje, rastu i zidovi. Stalno ti nešto zapovijedaju, nešto započneš i već te otjeraju. Pljuskaju te i udaraju nogom. U sebi si tvrdoglav i turoban, a izvana pasje ponizan i kukavica. Cement izgriza zubno meso. Čim otvoriš usta, usne pucaju poput papira vreće za cement. Šutiš i slušaš.

Veće od svakog zida jest nepovjerenje. U toj turobnosti gradilišta svatko svakoga sumnjiči da vreću cementa nosi s lakše strane, da iskorištava onog drugog, a sebe štedi. Vikanje svakoga ponižava, cement ga namagarčuje, gradilište vara. Tek kad netko umre, predradnik kaže: Šalko, očin šalko, velika šteta. Odmah nakon toga mijenja ton i kaže: Vnimanije, pozor.

Crnčiš i slušaš otkucaje vlastitog srca i: cement se mora štedjeti, na cement treba paziti, cement se ne smije navlažiti, cement ne smije odletjeti. Ali cement se rasipa, rasipan je sam po sebi, a prema nama krajnje škrt. Živimo onako kako cement želi. On je tat, on je ukrao nas, a ne mi njega. I ne samo to, od cementa se postaje pakostan. Rasipajući se, cement sije nepovjerenje, cement je spletkar.

Svake večeri na putu kući, na potrebnoj udaljenosti od cementa, leđima okrenut gradilištu, znao sam da se ne varamo mi međusobno, nego da Rusi i njihov cement varaju sve nas. Ali sljedećeg bih dana ponovno posumnjao u ono što sam znao i u sve druge. I to bi svi osjetili. I svi bi posumnjali u mene. A to sam ja osjetio. Cement i anđeo gladi ortaci su. Glad širom otvara pore i uvlači se u njih. Čim uđe, cement zatvara pore i čovjek je zacementiran.

Cement može postati smrtonosan u tornju za cement. Toranj je visok 40 metara, bez prozora i prazan. Gotovo prazan, ali u njemu se možeš udaviti. U tako velikom tornju preostalog je cementa malo, ali leži posvuda i nije u vrećama. Golim ga rukama skupljamo u vjedra. To je stari cement, ali podao i spretan. Vrlo je brz i vreba nas, siv i nijem klizi prema nama, brže nego što se mi možemo trgnuti i pobjeći. Cement umije teći, a tada teče brže od vode, i ravnomjernije. Cement te može zahvatiti i udaviti.

Ja sam od cementa obolio. Tjednima sam posvuda vidio cement: vedro nebo bilo je ugačani cement, naoblačeno nebo prepuno hrpica cementa. Kiša je plela cementne vrpce od neba do zemlje. Moja sivim točkicama prošarana limena posudica bila je od cementa. Stražarski psi imali su krzno od cementa, a i štakori u kuhinjskom smeću iza kantine. Između baraka sljepici su gmizali u cementnoj koži. Dudova stabla, u čahurama od gusjeničjih gnijezda, lijevci od svile i cementa. Kad je sunce zasljepljuće sjalo, htio sam ih obrisati s očiju, ali nije ih bilo ondje. I na zbornom mjestu uz bunar uvečer bi ležala cementna ptica. Njezin je pjev bio kreštav. Cementna pjesma. Odvjetnik Paul Gast pticu je poznao od kuće, ševa. Pitao sam: Je li i kod nas kod kuće cementna. Oklijevajući je odgovorio: Kod nas je južna.

Drugo ga nisam pitao, jer se to vidjelo na slikama u prostorijama za dežurstva i čulo preko razglasa: Staljinove jagodice i glas bili su od lijevanog željeza, brkovi pak od čistog cementa. Što god u logoru radio, uvijek bi se zaprljao. Ali nema prljavštine tako nametljive kao cement. Od cementa se ne da pobjeći kao ni od zemljane prašine; ne vidi se odakle dolazi jer je već ovdje. Osim gladi, u ljudskoj glavi samo je čežnja za domom brza kao cement. I ona jednako potkrada i možeš se u njoj udaviti. Meni se čini, samo je jedna stvar u ljudskoj

glavi brža od cementa - strah. I samo tako mogu sebi objasniti to da sam na gradilištu već početkom ljeta morao na komadić tankog papira vreće za cement potajice zabilježiti:

VISOKO GORE ZASTRTO SUNCE
ŽUT KUKURUZ, VREMENA NEMA

Samo sam to napisao, jer cement se mora štedjeti. Zapravo sam želio zabilježiti nešto sasvim drugo;

Dubok i nakošen i crvenkast
s neba nas vreba polumjesec
već zalazeći

To sam zatim poklonio samom sebi, izgovorio sam to tiho sebi u usta. Odmah se rasprsnulo, u zubima mi je škripao cement. A onda sam zašutio. I papir se mora štedjeti. I dobro skriti. Koga uhvate s ispisanim komadom papira, dobiva kaznu strogog zatvora - dospijeva u betonsko okno, jedanaest stuba pod zemljom, prostor tako skučen da možeš jedino stajati. Smrdljiv od ljudskog izmeta i prepun gamadi. Zatvoren odozgo željeznom rešetkom.

Navečer, osluškujući noge kako se vuku kući, često sam govorio samom sebi: Cementa je sve manje. On može nestati sam od sebe. Pa i ja sam od cementa i sve me je manje. Kako to da ja ne mogu nestati.

VAPNARICE

Jednu od osam brigada na gradilištu čine vapnarice. Konjska kola natovarena gromadama vapna one vuku najprije uza strm obronak, a zatim se spuštaju do ruba gradilišta, gdje je jama za gašenje vapna. Kola su golem drveni sanduk u obliku trapeza. Sa svake je strane ruda kožnatim remenima oko ramena i kukova upregnuto pet žena. Uz njih je pratnja. Od napora, dok vuku kola, ženama iskaču i suze oči, a usta su im napola otvorena.

Jedna od njih je Trudi Pelikan.

Kad kiša tjednima zaboravi stepu i blato se oko jame s vapnom osuši poput dlakave biljke, muhe iz blata postaju nasilne. Trudi Pelikan kaže, muhe iz blata nanjuše sol u očima i slatkoću nepca. A što je čovjek slabiji, to mu jače suze oči i slina mu je slatkastija. Trudi Pelikan upregnuli su sasvim straga, jer je bila preslaba da je upregnu sprijeda. Muhe iz blata nisu više slijetale u kut očiju, već u oko, na zjenicu, i ne više na usne, nego u usta. Trudi Pelikan zateturala je. Kad je pala, kola su joj prešla preko nožnih prstiju.

SUMNJIVO DRUŠTVO

Trudi Pelikan i ja, Leopold Auberg, bili smo iz Hermannstadta^{2}. Prije nego što smo se morali popeti u stočni vagon, nismo se uopće poznavali. Artur Prikulič i Beatrice Zakel, dakle Tur i Bea, poznavali su se još iz djetinjstva. Bili su iz planinskog sela Lugija na karpatsko-ukrajinskoj tromeđi. Iz istog kraja, iz Rakhiva, bio je i brijač Oswald Enyeter. I harmonikaš Konrad Fonn bio je s tromeđe, iz gradića Sucholola. Moj drug iz kamiona Karli Halmen bio je rodom iz Malog Bečkereka, a Albert Gion, s kojim sam poslije radio u odlagalištu šute, bio je iz Arada. Jedna Sarah Kunz, sa svilenkastim dlačicama po nadlanicama, bila je iz Wurmlocha^{3}, druga Sarah Wandschneider, s bradavicom na prstenjaku, iz Kastenholza^{4}. Nisu se poznavale prije logora, ali sličile su si kao da su sestre. U logoru su ih zvali samo dvije Zirri. Irma Pfeiffer bila je iz malog grada Dete, gluha Mitzi, dakle Annamarie Berg, iz Medijaša. Odvjetnik Paul Gast i njegova žena Heidrun Gast bili su iz Oberwischaua^{5}. Bubnjar Kowatsch Anton bio je iz gradića Karanšebeša u Banatskim planinama. Katarina Seidel, koju smo znali kao Kati Planton, bila je iz Bakove. Bila je slaboumna i svih pet godina nije znala gdje je. Strojar Peter Schiel, koji je umro od rakije dobivene od kamenog ugljena, bio je iz Bogaroša. Loni koja je pjevala, Ilona Mich, iz Lugoša. Krojač, gospodin Reusch, iz Guttenbrunna^{6}. I tako dalje.

Svi mi bili smo Nijemci i došli su po nas kući. Osim Corine Marcu, koja je u logor došla s frizurom od bocom napravljenih uvojaka, u krznenom kaputu, lakiranim cipelama i s brošem u obliku mačke na baršunastoj haljini. Bila je Rumunjka i stražari koji su čuvali naš transport pokupili su je noću na kolodvoru u Buzauu i strpali u stočni vagon. Vjerojatno je morala popuniti prazno mjesto na listi, zamijeniti kakvu pokojnicu što je umrla putem. Corine Marcu smrznula se treće godine dok je lopatom odgrtala snijeg na željezničkoj pruzi. A David Lommer, kojega smo, jer je svirao citru, zvali citraš Lommer, bio je Židov. Budući da mu je država oduzela krojački atelijer, putovao je kao krojački majstor zemljom i zalazio u bolje kuće. Nije znao kako je dospio Rusima na listu kao Nijemac. Dom mu je bio u Bukovini, u Dorohoju. Njegovi roditelji, žena i četvero djece pobjegli su pred fašistima. Kamo, nije znao, a ni oni ni prije njegove deportacije nisu

znali gdje je on. Kad su došli po njega, u Großpoldu^[7] je šivao vuneni kostim za ženu jednog oficira.

Nitko od nas nije bio u ratu, ali Rusi su nas, jer smo bili Nijemci, smatrali krivima za Hitlerove zločine. Tako i citraša Lommera. U logoru je morao provesti tri i pol godine. Jedno se jutro ispred gradilišta zaustavio crni automobil. Dvojica nepoznatih muškaraca s elegantnim kapama od ovčjeg krzna izašla su iz automobila i porazgovarala s predradnikom. Zatim su citraša Lommera povezli sa sobom. Od tog je dana krevet citraša Lommera bio prazan. Njegov su kovčeg i citru Bea Zakel i Tur Prikulič vjerojatno prodali na bazaru.

Bea Zakel rekla je, kape od ovčjeg krzna bile su visoko-pozicionirani partiji iz Kijeva. Navodno su citraša Lommera odveli u Odesu i ondje ukrkali na brod za Rumunjsku.

Budući da je bio Lommerov zemljak, brijač Oswald Enyeter mogao si je dopustiti da Tura Prikuliča upita zašto baš u Odesu. Tur je rekao: Lommeru ovdje nije bilo mjesto, otamo može kamo god želi. Umjesto Turu rekao sam brijaču: A kamo bi on to trebao željeti otići, kod kuće mu više nema nikoga. Tur Prikulič upravo je bio zaustavio dah kako se ne bi pomaknuo. Brijač mu je hrđavim škaricama podrezivao dlake u nosnici. Kad je završio i drugu nosnicu, odrezane dlačice, kao da su mravi, četkom mu je očistio s brade i napola se okrenuo od zrcala da ga Prikulič ne vidi kako namiguje. Jesi li zadovoljan, upitao ga je. Tur je rekao: Svojim nosom jesam. Vani na dvorištu kiša je prestala. Na ulazu u logor, prelazeći preko lokvica, štropotala su kolica za kruh. Svakog dana kroz kolni je ulaz u logor ulazio isti muškarac i kolica s kruhom vukao straga u dvorište iza kantine. Kruh je uvijek bio pokriven bijelom lanenom krpom, kao da je mrtvac. Pitao sam koji čin ima raznosač kruha. Brijač je rekao da ga uopće nema, da je uniformu naslijedio ili ukrao. S tolikim kruhom i tolikom glađu treba mu uniforma da bi ga poštovali.

Kolica su se sastojala od dva visoka drvena kotača i dvije dugačke daske. Bila su nalik na velike tačke kakve su kod kuće brusачi gurali ulicama, od jednog do drugog mjesta, cijelo ljeto. Raznosač kruha hramao je čim bi se za korak udaljio od kolica. Jedna mu je noga bila drvena, od čavlima spojenih držaka lopata, rekao je brijač. Zavidio sam raznosaču kruha, imao je, doduše, jednu nogu manje, ali kruha

je zato imao puno. I brijač je pogledom pratio kolica s kruhom. On je uvijek bio samo napola gladan, vjerojatno je tu i tamo trgovao s raznosačem. I Tur Prikulič, koji je bio sit, gledao je za raznosačem, možda da ga kontrolira ili samo zato što je bio duhom odsutan. Ne znam zašto, ali činilo mi se da je brijač Prikuličevu pozornost htio odvratiti od kolica s kruhom. Drukčije nisam sebi mogao objasniti zašto je, čim sam sjeo na stolčić, rekao: Kakvo smo mi samo sumnjivo društvo ovdje u logoru. Ljudi odasvud, kao u hotelu u kojem boraviš neko vrijeme.

Bilo je to u vrijeme građevinskih radova. Kakve su veze imali s nama izrazi poput sumnjivo društvo, hotel i NEKO VRIJEME. Brijač nije bio suradnik logorske uprave, ali je bio privilegiran. U svojoj brijačnici smio je stanovati i spavati. Nama, u našim barakama i s našim cementom, nije više bilo do šale. Oswald Enyeter danju, istina, nije mogao biti sam u brijačnici, mi smo dolazili i odlazili. Morao je šišati i brijati svaku šaku jada. Neki bi muškarci zaplakali kad su se vidjeli u zrcalu. Mjesec za mjesecom morao je gledati kako sve zapušteniji ulazimo u njegovu brijačnicu. Svih tih pet godina točno je znao tko još dolazi, a već je napola voštan. I tko više ne dolazi jer je umoran od rada i bolestan od čežnje za domom ili već mrtav. Ne bih htio da sam sve to morao izdržati. S druge strane, Oswald Enyeter nije morao izdržati ni u jednoj brigadi i ni jedan prokleti dan rada s cementom. I ni jednu noćnu smjenu u podrumu. Našao se pod opsadom naše zapuštenosti, ali ga nije bezočno varao cement. Morao nas je tješiti, mi smo ga iskorištavali, jer drukčije nismo mogli. Jer nas je morila užasna glad i jer smo bili bolesni od čežnje za domom, odustali od sebe samih i vremena i jer smo raskrstili sa svijetom. Dakle, svijet s nama.

Onomad sam skočio sa stolca i zaderao se da za razliku od njega ja imam samo vreće cementa, nikakav hotel. I nogom sam tako udario stolac da se zamalo prevrnuo pa rekao: Vi ste ovdje vlasnik hotela, gospodine Enyeter, ne ja.

Sjedni, Leo, rekao je, mislio sam da smo na ti. Varaš se, vlasnik hotela zove se Tur Prikulič. A Tur je u kutu usana isplazio vršak ružičastocrvenog jezika i kimnuo. Bio je toliko glup da mu je to laskalo; češljao se ogledajući se u zrcalu pa puhao u češalj. Položio je češalj na stol i škare na češalj, a onda škare uz češalj i češalj na

škare. Zatim je otišao. Kad je izašao, Oswald Enyeter rekao je: Jesi li vidio, on je vlasnik, on nas drži u šahu, ne ja. Sjedni, ti uz vreće cementa možeš šutjeti, ja sa svakim moram razgovarati. Budi sretan da još uopće znaš što je hotel. Za većinu je sve što još znaju odavno već nešto drugo. Sve osim logora, rekao sam.

Tog dana više nisam sjeo na stolčić. Ostao sam pri svome i otišao. U ono vrijeme ne bih bio priznao da sam jednako tašt kao i Prikulič. Laskalo mi je što je Enyeter, koji to nije morao, postao pomirljiv. Što me više molio, to sam bio odlučniji i otišao sam neobrijan. Kad je čovjek neobrijane brade, cement je još nametljiviji. Tek nakon četiri dana otišao sam brijaču i sjeo na stolčić kao da se ništa nije dogodilo. Toliko sam bio umoran od gradilišta da mi je za njegov hotel bilo svejedno. Ni brijač to više nije spominjao.

Tjednima poslije, dok je raznosač kruha vukao prazna kolica prema izlazu iz logora, ponovno mi je na pamet pao hotel. Tada mi se riječ svidjela. Trebala mi je protiv prezasićenosti. Kaskajući poput teleta u rano jutro, vraćao sam se iz noćne smjene s istovara cementa. U baraci je spavalo još troje ljudi. Onakav prljav legao sam u krevet i rekao samom sebi: Ovdje u hotelu nitko ne treba ključ. Nema recepcije, svatko dolazi i odlazi kad hoće, uvjeti kao u Švedskoj. Moja baraka i moj kovčeg uvijek su otvoreni. Moje su dragocjenosti šećer i sol. Pod jastukom je moj osušeni kruh, što sam ga otkinuo sebi od usta. On je pravo bogatstvo i bdije nad samim sobom. Ja sam telac u Švedskoj, a telac svaki put kad uđe u hotelsku sobu učini isto - najprije pogleda pod jastuk je li kruh ondje.

Pola sam ljeta proveo s cementom i bio telac u Švedskoj, vraćao se iz dnevne ili noćne smjene i igrao se u mislima hotela. Ponekad sam se morao u sebi smijati. Ponekad se HOTEL s praskom urušio, srušio, dakle, u meni, i ja bih zaplakao. Želio sam se uspraviti, ali sebe više nisam poznavao. Prokleta riječ HOTEL. Svih pet godina živjeli smo tik jedno uz drugo - uz APEL.

DRVO I VATA

Bile su dvije vrste cipela: gumene kaljače bile su luksuz. Drvene cipele katastrofa, samo je potplat bio drven, za dvije širine prsta debela daščica. Gornji je dio bio od sive jute i obrubljen tankom kožnatom vrpcom. Duž kožnate vrpce juta je čavlicima bila pričvršćena za potplat. Kako je juta bila preslaba za čavlice, uvijek bi se poderala, najprije na peti. Drvene cipele bile su visoke, imale su ušice za vezivanje, ali vezica nije bilo. Udjenuo si tanku žicu, na krajevima zavrnuo pa napravio čvorić. I uz ušice bi se juta poderala nakon nekoliko dana.

U drvenim cipelama prste ne možeš saviti. Stopala ne odižeš od tla, guraš noge. Kad noge vučeš, koljena ti odrvene: laknulo bi ti kad su se drvene cipele poderale na petama, prsti su bili malo slobodniji pa si koljeno mogao lakše saviti.

Drvene cipele nisu bile par od desne i lijeve i bilo ih je samo u tri veličine, maloj, golemoj i, vrlo rijetko, srednjoj. U praonici bismo u hrpi drva s jutom tražili dvije cipele jednake veličine. Bea Zakel bila je ljubavnica Tura Prikulića i gospodarica naše odjeće. Nekima je pomagala kopati po hrpi i pronaći dvije cipele s dobro pričvršćenom jutom. Kod drugih bi i ne saginjući se samo stolac primakla hrpi cipela i vrebala da netko nešto ne ukrade. Ona je pak nosila kožnate polucipele, a za ciče zime pustene čizme. Kad je morala hodati po blatu, preko njih bi navukla gumene kaljače.

Prema planu logorske uprave drvene su cipele trebale izdržati pola godine. Ali nakon tri-četiri dana juta je na petama bila poderana. Svatko je zamjenom pokušavao odnekud nabaviti dodatne gumene kaljače. One su bile savitljive i lagane, za širinu dlana veće od noge. U njima je bilo mjesta za krpe koje smo nosili umjesto čarapa. Da u hodu kaljače ne bi padale s nogu, vezivale su se ispod potplata komadićem žice. Na gornjem dijelu stopala žica bi se zavrнула. Gdje je bio čvorić, bila je neuralgična točka, tu bi nastala ranica. A najprije na rani pojavile bi se ozeblinae. I drvene cipele i gumene kaljače cijele su se zime ledile i lijepile za krpe na nogama. A zaleđene krpe na nogama zalijepile bi se za stopalo. Gumene kaljače bile su, doduše, još hladnije od drvenih cipela, ali trajale su mjesecima.

Radna odjeća, jer druge i nije bilo, dakle, logoraška odjeća, tj. uniforma, dijelila se svakih pola godine. Nije bilo razlike između

ženske i muške. Osim drvenih cipela i gumenih kaljača, u radnu se odjeću ubrajalo donje rublje, vatirano odijelo, radne rukavice, krpe za noge, posteljina, ručnik i komad odrezana sapuna oštra mirisa na sodu. Sapun je pekao na koži i bolje ga je bilo držati podalje od rana.

Donje je rublje bilo od nebijeljenog platna: 1 duge gaće, s vezicama na gležnjevima i sprijeda na trbuhu, 1 gaće s vezicama, 1 potkošulja s vezicama, koja je ujedno bila i dnevnonoćnoj zimskoj košulja.

Vatirano odijelo, prošiveno odijelo podstavljeno vatom s duguljastim zadebljanjima, zvalo se pufoaika. Hlače pufoaike imale su prorez na prednjoj strani za debele trbuhe i uske porube s vezicama na gležnjevima. Samo sprijeda, na trbuhu, bio je jedan gumb, a slijeva i zdesna džepovi. Prošivena vatirana jakna imala je oblik vreće, uspravni ovratnik, takozvani ruski ovratnik, manšete s jednim gumbom, sprijeda red gumba, a sa strane dva četvrtasta džepa. I muškarci i žene umjesto kape nosili su prošivene vatirane kape sa štitnicima za uši, na čijim su krajevima bile vezice.

Boje pufoaike bile su plavosiva ili zelenosiva, ovisno o tomu kako su ispale. Nakon tjedan dana odijelo se ionako skrutilo i poprimilo smeđu boju od prljavštine i rada. Pufoaike su bile dobra stvar, najtoplija odjeća vani po suhoj zimi, kad bi se led caklio i dah zamrzavao na licu. A za najgorih vrućina pufoaike su bile dovoljno široke, zrak je mogao kružiti i osušiti znoj. Ali po vlažnu vremenu pufoaike su bile prava muka. Vata bi upila kišu i snijeg i tjednima se ne bi osušila. Cvokotali smo, do večeri bismo se pothladili. U baraci od 68 kreveta i sa 68 logoraša i njihovih 68 vatiranih mundura, 68 kapa, 68 krpa za noge, 68 pari cipela dizala se teška para. A mi smo ležali budni i gledali u žuto svjetlo dežurstva kao da je u njemu otopljeni snijeg. A u otopljenom snijegu noćni smrad, koji nas je pokrio šumskom zemljom i istrunulim lišćem.

UZBUDLJIVA VREMENA

Nakon rada umjesto u logor išao sam u rusko selo prosjačiti. Vrata su na UNIVERMAGU bila otvorena, dućan je bio prazan. Prodavačica se nagnula nad zrcalo za brijanje i trijebila kosu od ušiju. Pokraj zrcala svirao je gramofon. Ta-ta-ta-ta. Melodija mi je bila poznata od kuće, s radija. Beethoven i specijalne vijesti s ratišta.

Moj otac već je 1936. za Olimpijske igre u Berlinu kupio blaupunkt sa zelenim mačjim okom. U tim uzbudljivim vremenima, rekao je. Blaupunkt se isplatio, poslije su vremena postala još uzbudljivija. Bilo je to tri godine poslije, početkom rujna i ponovno vrijeme hladne salate od krastavaca u sjenovitoj verandi. Na četvrtastom stoliću stajao je blaupunkt, a na zidu pokraj njega visjela je velika karta Europe. Iz blaupunkta se čulo ta-ta-ta-ta, specijalne vijesti. Otac je srušio stolac da rukom dosegne gumb na radiju i pojača glasnoću. Svi su prestali razgovarati i lupkati jedaćim priborom. Čak je i vjetar osluškivao kroz prozor verande. Ono što je započelo 1. rujna moj je otac zvao blickrig. Majka je to zvala vojnim pohodom na Poljsku. Moj djed, koji je krenuvši iz Pule kao mornar početnik na jedrenjaku oplovio svijet, bio je skeptik. Uvijek ga je zanimalo što o nekoj stvari misle Englezi. Što se Poljske ticalo, radije je zagrabio još jednu žlicu salate od krastavaca i šutio. Moja je baka rekla, jelo je obiteljska stvar i ne ide s politikom na radiju.

U pepeljari kraj blaupunkta otac je, a bio je učitelj crtanja, na pribadače šarenih glavica lijepio trokutaste pobjedničke zastavice crvene boje. Osamnaest dana otac je na karti pomicao zastavice prema istoku. Onda je, rekao je djed, s Poljskom bilo gotovo. I sa zastavicama. I s ljetom. Baka je zastavice poskidala s karte Europe i s pribadača, koje je spremila u kutiju za šivaći pribor. A blaupunkt se preselio u spavaću sobu mojih roditelja. Kroz tri zida svako sam jutro čuo signal za buđenje Radija München. Emisija se zvala Jutarnja tjelovježba, a pod bi počeo ritmički podrhtavati. Roditelji su vježbali pod dirigentskom palicom učitelja tjelovježbe u blaupunktu. A mene su, jer sam bio punašan i trebao se malo očelčiti, jednom tjedno slali na privatne sate tjelovježbe, na tjelovježbu za invalide.

Jučer je, doputovavši radi toga, oficir sa zelenom kapom velikom kao kuhinjski tanjur na zbornom mjestu održao kratak govor. Bilo je riječi o miru i FUSKULTURI. A Tur Prikulič ga nije smio prekidati,

stajao je pokraj njega, ponizno poput ministranta i na kraju je sažeo sadržaj govora: Fuskultura osnažuje naša srca. U našim srcima kuca srce Socijalističkih Sovjetskih Republika. Fuzička kultura čelici snagu radničke klase. Zahvaljujući fuzičkoj kulturi, cvjeta Sovjetski Savez u snazi Komunističke partije i u sreći naroda i mira. Harmonikaš Konrad Fonn, zemljak Tura Prikuliča, objasnio mi je da je Y u ruskom U. Da je riječ o FIZIČKOJ kulturi i njezinoj snazi, o tjelovježbi na ćirilici. I da je oficir sigurno krivo ćuo rijeć, a Tur se ne usudi ispraviti ga.

FUSKULTURA mi je bila poznata s tjelovježbe za invalide, a nacionalni ćetvrtak iz škole. Kao gimnazijalac svakog sam se ćetvrtka morao postrojiti na zavićajnoj večeri. Na školskom su nas dvorištu poućavali strogoj disciplini: lezi, ustani, popni se na ogradu, ćučni, lezi, savij ruke, ustani. Lijevo, desno, kreni, pjevaj pjesme. Votan, Vikinzi, germanske balade. Subotom ili nedjeljom stupajući u vrsti odlazili bismo izvan grada. U gustišu brežuljaka trenirali smo s granama na glavi kamufliranje, orijentiranje glasanjem ćuka i psa te ratne igre, s crvenim i plavim vunenim nitima na rukavu. Tko je neprijatelju uspio otrgnuti nit, ubio ga je. Tko je sakupio najviše niti, bio je kao junak odlikovan šipkom krvavocrvene boje.

Jednom jednostavno nisam otišao na nacionalni ćetvrtak. Ali to baš i nije bilo jednostavno. U noći prije toga bio je veliki potres. U Bukureštu se srušila stambena zgrada i mnoge pokopala pod sobom. Kod nas u gradu srušili su se samo dimnjaci, a kod nas kod kuće na pod su pale samo dvije cijevi od peći. To mi je bila isprika. Nastavnik tjelovježbe nije ništa pitao, ali u mojoj je glavi tjelovježba za invalide već djelovala. U toj sam neposlušnosti vidio dokaz da sam doista invalid.

U tim uzbudljivim vremenima moj je otac fotografirao djevojke u saksonskim nošnjama i gimnastićarke. Radi toga je ćak kupio leicu. A nedjeljom je sad bio lovac. Svakog sam ponedjeljka gledao kako ustrijeljenom zecu dere kožu. Oderani do kože, ispruženih i ukoćenih tijela plavkaste boje, zećevi su sličili gimnastićarkama na prećki. Zećeve bismo pojeli. Krzno smo ćavlićima pričvrstili na zid šupe i potom osušeno spremili u limenu škrinju na tavanu. Svakih pola godine dolazio je po njih gospodin Frankel. Onda je prestao dolaziti. Više od toga nitko nije htio znati. Bio je Židov, crvenkastoplave kose,

visok, vitak gotovo kao zec. Više nije bilo ni malog Ferde Reicha ni njegove majke, koji su živjeli dolje u dvorištu. Više od toga nitko nije htio znati.

Bilo je lako ništa ne znati. Dolazile su izbjeglice iz Besarabije i Transnistrije, našao bi im se smještaj, ostali su neko vrijeme i ponovno otišli. I dolazili su njemački vojnici iz Reicha, našao bi im se smještaj i ponovno su odlazili. I susjedi, rodbina i nastavnici odlazili su u rat, k rumunjskim fašistima ili Hitleru. Neki su dolazili na dopust, a drugi ne. Bilo je huškača koji su bježali od fronte, ali su kod kuće huškali i u uniformi odlazili na ples ili u kavanu.

I nastavnik prirodopisa nosio je čizme i uniformu kad nam je objašnjavao da je gospina papučica vrsta mahovine. I runolist. Runolist je bio više od biljke, runolist je bio moda. Svi su nosili oznake i značke s rodovima aviona i oružja, vrstama tenkova, runolistom i encijanom kao talismanima. Ja sam skupljao oznake, mijenjao ih i napamet naučio sve činove. Najdraži su mi bili viši i niži razvodnici. Mislio sam, razvodnici su zavodnici, bolji i manje bolji ljubavnici. Jer kod nas u kući bio je smješten viši razvodnik Dietrich iz Reicha. Moja se majka sunčala na krovu šupe, a Dietrich ju je dalekozorom promatrao kroz krovni prozorčić. A moj je otac s verande promatrao njega pa ga je odvuкао na dvorište i na betonu pokraj šupe čekićem mu razbio dalekozor. Majka se s vrećicom odjeće preselila na dva dana mojoj teti Fini. Već tjedan dana prije Dietrich je majci za rođendan poklonio dvije kavene šalice. Za to sam ja bio kriv. Rekao sam mu da majka skuplja kavene šalice i otišao s njim u prodavaonicu porculana. Ondje sam Dietrichu preporučio dvije šaličice koje će se mojoj majci zacijelo svidjeti. Bile su blijedoružičaste poput najfinije hrskavice, imale su srebrni rub i srebrnu kapljicu na vrhu drška. Moja druga po redu najdraža oznaka bila je ona od bakelita, runolist s fosforom koji je noću svijetlio poput budilice.

Nastavnik prirodopisa otišao je u rat i više se nije vratio. Nastavnik latinskog došao je iz rata na dopust i svratio k nama u školu. Sjeo je na katedru i održao sat latinskog. Sat je brzo završio, i to sasvim drukčije nego što je nastavnik mislio. Jedan učenik, već često odlikovan ordenom od šipka, odmah je na početku rekao: Gospodine nastavnice, pričajte nam kako je na fronti. Nastavnik se ugrizao za

usne i rekao: Nije onako kako vi mislite. Uto su mu ruke počele drhtati i lice mu je poprimilo ukočen izraz kakav kod njega nismo poznavali. Nije onako kako vi mislite, ponovio je. Onda je glavu položio na stol, spustio ruke niz stolac poput krpene lutke i zaplakao.

Rusko je selo maleno. Kad ideš u prosjačenje, nadaš se da nećeš sresti još kojeg prosjaka iz logora. Svi idu u prosjačenje s ugljenom. Ako si pravi prosjak, ruke ćeš sakriti. Svoj komad ugljena nosiš u rukama zamotanog u krpu kao da je dijete koje spava. Kucaš na jedna vrata i ako se otvore, rastvoriš krpu i pokažeš što imaš. Od svibnja do rujna s komadom ugljena nemaš izgleda. Ali imaš samo ugljen.

Vidio sam petunije u vrtu jedne kuće, vitrinu prepunu blijedoružičastih kavenih šalica sa srebrnim rubom. Nastavljajući put zatvorenih očiju, izgovorio sam KAVENA ŠALICA i u sebi izbrojio slova: dvanaeset. Onda sam odbrojio dvanaest koraka, a potom dvadeset četiri za obje šalice. Kad sam se zaustavio, više nije bilo kuća. Brojio sam do sto dvadeset za svih deset kavenih šalica koja je moja majka imala kod kuće u vitrini i dospio tri kuće dalje. U vrtu nije bilo petunija. Pokucao sam na prva vrata.

O VOŽNJI

Vožnja je uvijek bila sreća.

Prvo; Dok god se voziš, još nisi stigao. Dok god nisi stigao, još ne moraš raditi. Vožnja je vrijeme poštete.

Drugo; Kad se voziš, dospiješ u predio u kojem za tebe ama baš nitko ne mari. Stablo se na tebe ne može izderati niti te premlatiti. Pod stablom ti se to već može dogoditi, ali stablo za to nije krivo.

Jedina čvrsta točka koju smo imali po dolasku u logor bila je NOVO GORLOVKA. To je moglo biti ime logora ili grada, ali i cijelog kraja. Ime tvornice nije moglo biti, jer tvornica se zvala KOKSOHIM-SAVOD. A u logorskom dvorištu pokraj slavine bio je poklopac kanalizacije od lijevanog željeza i s natpisom na ćirilici. Sa svojim školskim grčkim odgonetnuo sam DNJEPROPETROVSK, a to je mogao biti obližnji grad ili samo ljevaonica na drugom kraju Rusije. Kad si izašao iz logora, umjesto slova vidio si široku stepu i nastanjena mjesta u stepi. Vožnja je i zbog toga bila sreća.

Svako jutro u garaži iza logora raspoređivala se transportna radna snaga na aute, najčešće po dvoje. Karli Halmen i ja dospjeli smo na jednu LANCIU od četiri tone, model iz tridesetih godina. Poznavali smo svih pet automobila u garaži, njihove prednosti i nedostatke. Lancia je bila dobra, ne previsoka i cijela od lima, ni od komadića drva. Lošiji je bio MANNOV kamion petotonaš, čiji su ti kotači dosegali do prsa. A uz bolju lanciu išao je i vozač nakrivljenih usta Kobelian. Bio je dobroćudan.

Kad bi Kobelian rekao KIRPIČ, znali smo da tog dana idemo po crvene opeke i da se vozimo beskonačnom stepom. Ako je noću padala kiša, izgorjele olupine automobila i tenkovski otpad zrcalili su se u lokvama. Psi jamari bježali su pred kotačima. Karli Halmen sjedio je pokraj Kobeliana u kabini. Ja sam radije stajao na utovarnoj površini i držao se za krov kabine. Već izdaleka vidjela se golema stambena sedmerokatnica od crvenih opeka, bez prozora i krova. Napola ruševina, jedina na tom području, ali vrlo moderna. Možda je to bio prvi stambeni blok u novom gradskom naselju čija je gradnja obustavljena preko noći. Možda je rat došao prije krova.

Seoska je cesta bila grbava, lancia je štropotajući prolazila pokraj razbacanih dvorišta. U nekima su rasle do pasa visoke koprive, a u njima stajali odbačeni željezni kreveti, po kojima su sjedile bijele

kokoši, mršave poput raspršena oblaka. Koprive rastu samo ondje gdje žive ljudi, rekla je moja baka, a čičci samo ondje gdje su ovce.

Nikad nisam vidio ljude na dvorištima. Želio sam vidjeti ljude koji nisu živjeli u logoru, koji imaju dom, ogradu, dvorište, sobu sa sagom, možda čak i klofer. Gdje se sagovi istresaju, mislio sam, može se vjerovati miru, ondje je život građanski, ondje ljude ostavljaju na miru.

Na prvoj vožnji s Kobelianom u jednom sam dvorištu vidio prečku za istresanje sagova. Imala je kotur kojim se sag, dok se istresao, mogao pomicati gore-dolje. A pokraj prečke za sag stajao je velik bijel emajlirani vrč za vodu. S kljunom, tankim vratom i okruglim trbuhom bio je poput labuda. Toliko lijep da sam na svakoj vožnji, čak i na pustom vjetru usred stepe, tražio prečku za istresanje sagova. Nikad više nisam vidio prečku za sag ili labuda.

Iza prigradskih dvorišta počinjao je malen grad od žutosmeđih kuća oljuštenih štukatura i zahrđalih limenih krovova. Između ostataka asfalta skrivale su se tramvajske tračnice. Tu i tamo po tračnicama iz tvornice kruha konji su vukli lagana kola na dva kotača. Sva su bila pokrivena bijelom plahtom, kao i ručna kolica u logoru. Vidjevši napola izglednije konje, pitao sam se je li ispod plahte kruh ili pokojnik umro od gladi.

Kobelian je rekao: Grad se zove Novo Gorlovka. Zove li se grad kao logor, pitao sam. On je rekao: Ne, logor se zove kao grad. Nigdje nije bilo ploča s imenima mjesta. Tko bi se dovezao ovamo, dakle, Kobelian i lancia, znao je ime mjesta. A tko je bio stranac, pitao je za ime mjesta, kao Karli Halmen i ja. A tko nije imao koga pitati, ne bi našao put dovde niti je ovdje imao što tražiti.

Opeke smo utovarivali iza grada. Kad ste udvoje i kad lanciom možeš ciglama prići sasvim blizu, utovar traje sat i pol. Poneseš četiri cigle odjednom, nosiš ih priljubljene jednu uz drugu poput harmonike. Tri su premalo, a pet ih je već previše. Možeš ih nositi pet, ali tada ona u sredini isklizne. Trebala bi ti treća ruka da je držiš. Opeke slažeš bez razmaka na cijelu utovarnu površinu, u tri ili četiri reda. Opeka ima zvonak zvuk, svaka odzvanja malo drukčije. Crvena je prašina uvijek ista i pranja uz odjeću, ali je suha. Ona te ne obavija kao što te poput čahure obavija cementna prašina i ne

ostavlja mastan trag kao ugljena. Prašina od opeke podsjećala me na slatku crvenu papriku, premda prašina ne miriše.

Na povratku lancia nikad nije klopotala, bila je preteška. Ponovno smo prolazili kroz gradić Novo Gorlovka, preko tramvajskih tračnica, ponovno pokraj prigradskih dvorišta, ispod raspršenog oblaka nad stepom, seoskom cestom do logora. A zatim pokraj logora do gradilišta.

Istovar je trajao kraće od utovara. Opeke su se, istina, morale slagati jedne na druge, ali ne tako pažljivo jer su se vrlo često već sljedećeg dana nosile zidarima na skelu.

Računajući vožnju onamo i natrag, utovar i istovar, obavili bismo dva transporta dnevno. Tada bi već bila večer. Ponekad bi Kobelian, ništa ne govoreći, odvezao još jednu turu. Karli i ja znali smo da je to privatna tura. Natovarili bismo samo pola utovarne površine. Na povratku bismo iza ruševne stambene sedmerokatnice skrenuli u jednu udolinu. Ondje su oko kuća rasli redovi jablanova. U to doba i oblaci su bili cigleno crveni. Između živice i šupe ušli bismo u Kobelijanovo dvorište. Automobil bi se s trzajem zaustavio, a ja bih se do kukova našao u goloj, vjerojatno osušenoj krošnji voćke, prepunoj smežuranih kuglica od prošlog i pretprošlog ljeta. Karli bi se popeo k meni. To posljednje dnevno svjetlo objesilo nam je voće pred lice, a Kobelian nas je pustio brati ga prije istovara.

Kuglice su bile drvenaste i suhe, morale su se cuclati i sisati dok se ne bi osjetio okus višnje. Ako su se dobro prožvakale, koštica bi na jeziku postala glatka i vruća. Te noćne višnje bile su sreća, ali glad bi učinile još većom.

Na povratku noć je bila od tinte. Doći kasno u logor bilo je dobro. Proziv je prošao, večera je već odavno počela. Rijetka juha na vrhu kotla već je bila razdijeljena. Mogućnost da dobiješ gušću juhu s dna bila je veća.

Ali doći u logor prekasno bilo je loše. Juhe bi već nestalo. Tada nisi imao ništa osim velike prazne noći prepune ušiju.

O STROGIM LJUDIMA

Bea Zakel oprala je ruke na bunaru i sad dolazi korzom. Sjeda pokraj mene na klupu s naslonom. Oči joj klize u kosi pogled i kao da pomalo škilji. Ona ne škilji, ali u okret očiju unosi stanovito oklijevanje jer zna da je to čini posebnom. Toliko posebnom da sam zbunjen. Počinje pripovijedati, onako, sama od sebe. Govori brzo kao i Tur Prikulič, samo ne toliko hirovito. Pogled joj klizi prema tvornici prateći oblak iz rashladnog tornja, a ona pripovijeda o tromeđi gdje se sastaju Ukrajina, Besarabija i Slovačka.

Planine domovine nabraja sporije, Niske Tatre, Beskidi, koji u gornjem toku Tise prelaze u Šumovite Karpate. Moje se selo zove Lugi, kaže ona, zabačeno siromašno selo kod Košica. Ondje nam odozgo planine gledaju kroz glavu sve dok ne umremo. Tko ondje ostane, postane sjetan, mnogi odlaze. Zato sam i ja otišla u Prag, na konzervatorij.

Visoki je rashladni toranj matrona, ima na bokovima, kao da je korzet, tamnu drvenu oplatu. Onako utegnutoj, matroni danju i noću izlaze bijeli oblaci iz golemih usta. I odlaze kao i ljudi iz planina Bee Zakel.

Ja Bei pripovijedam o planinama u Transilvaniji, još uvijek Karpatima, kažem. Samo što kod nas u planinama ima okruglih, dubokih jezera. Ljudi kažu, to su morske oči, toliko duboke da je njihovo dno povezano s Crnim morem.

Kad gledaš u planinsko jezero, stopala su ti u planini, a oči na Crnom moru. Moj djed kaže, Karpati ispod zemlje nose Crno more na rukama.

Zatim Bea pripovijeda da je Tur Prikulič dio njezina djetinjstva. Da je iz istog sela, da je stanovao u istoj ulici i da je čak s njom dijelio školsku klupu. Kad se s njim igrala, ona je morala biti konj, a on je bio kočijaš. Ona je pala i slomila nogu, ali to se pokazalo tek poslije. Tur ju je gonio bičem i tvrdio da se pretvara jer više ne želi biti konj. Cesta je bila strma, pripovijeda ona, kad si se igrao s Turom, on je uvijek bio sadist. A ja sam njoj pripovijedao o potezanju užeta. Djeca se podijele u dvije skupine nalik gusjenici. Jedna gusjenica mora preko crte povučene kredom drugu skupinu povući u svoje polje jer je želi pojesti. U gusjenici djeca jedni druge uhvate oko pasa i

povlače iz sve snage. Malo nedostaje da te rastrgaju, imao sam nagnječenja na kukovima i iščašeno rame.

Ja nisam konj, a ti nisi gusjenica, kaže Bea. Kad je čovjek ono čega se igra, bude za to kažnjen kao po zakonu. A zakonu ne možeš pobjeći, pa čak ni onda kad se preseliš u Prag. Ili u logor, odvratim. Da, jer dođe i Tur, odvraća Bea. I on je otišao studirati, želio je postati misionar, ali nije. Ali u Pragu je ostao, prebacio se na trgovinu. Znaš, zakoni u malom selu, a i oni u Pragu strogi su, kaže Bea, zato ne možeš pobjeći zakonu, napravili su ih strogi ljudi.

Zatim se u Beinu klizećem pogledu ponovno pojavi stanovito oklijevanje i ona rekne:

Ja volim stroge ljude.

Jednog, mislim ja, ali moram se svladati, jer ona od te strogoće živi i, za razliku od mene, od tog svog jednog strogog čovjeka dobila je dobro mjesto u sobi za rublje. Tuži se na Tura Prikuliča, želi biti jedna od nas, ali živjeti kao on. Kada govori brzo, ponekad joj malo nedostaje da porekne razliku između sebe i nas. No časak prije negoli se to dogodi, povlači se u sigurnost. Možda se upravo zbog te sigurnosti njezine oči dok klizi pogledom onako izdužuju. Možda je zaokupljena svojom prednošću kad razgovora sa mnom. I možda toliko puno govori jer osim svog strogog čovjeka želi imati i malo slobode za koju on ne zna. Možda me provocira i možda mu prizna sve o čemu s nama razgovara.

Bea, kažem, pjesma moga djetinjstva ide ovako:

Visoko gore zastrto sunce,
Žut kukuruz,
Vremena nema

Jer najjači miris moga djetinjstva truli je smrad prokljalih kukuruznih zrna. Za ljetnih praznika odlazili smo na Wench i ostajali ondje osam tjedana. Vratili bismo se s ljetnih praznika. Na hrpi pijeska u dvorištu kukuruz je već bio prokljao. Kad sam ga izvukao iz pijeska, bijeli končići korijena, a sa strane žuto, smrdljivo kukuruzno zrno.

Bea je ponovila: Žut kukuruz, vremena nema. Zatim u usta stavlja prst i cuclajući ga kaže: Dobro je da čovjek raste.

Bea Zakel za pola je glave viša od mene. Oko glave su joj omotane pletenice, svileno uže širine ruke. Možda njezina glava ne izgleda tako ponosno samo zato što sjedi u sobi za rublje nego i zato što mora imati dugu i gustu kosu. Vjerojatno je tako dugu i gustu kosu imala još kao dijete, da joj u njezinu zabačenom siromašnom selu planine odozgo ne bi gledale kroz glavu dok ne umre.

Ali ovdje u logoru neće umrijeti. Tur Prikulič za to će se pobrinuti.

KAP SREĆE PREVIŠE ZA IRMU PFEIFER

Već krajem listopada padao je snijeg, kiša od ledenih čavlića. Pratlja i predradnik odredili su nam normu i vratili se u logor, u tople sobe za dežurstvo. Na gradilištu je započeo miran dan bez straha od dreke zapovijedanja.

No usred tog mirnog dana zavapila je Irma Pfeifer. Možda U POMOĆ ili NE MOGU VIŠE, nije se jasno čulo. S lopatama i letvama u rukama potrčali smo do jame sa žbukom, ali ne dovoljno brzo, ondje je već stajao šef gradilišta. Sve smo morali ispustiti iz ruku. *Ruki na sad*, ruke na leđa - podignutom lopatom prisilio nas je da gledamo žbuku ništa ne poduzimajući.

Irma Pfeifer ležala je licem nadolje, na površini su se pojavili mjehurići. Žbuka joj je najprije progutala ruke, a zatim se sivi pokrivač podigao do pregiba koljena. Beskonačno dugo, nekoliko sekundi, žbuka uzbibanih volančića čekala je. Onda ju je u jednom mahu zapljusnula do bokova. Između glave i kape bibala se žitka masa. Glava je potonula, a kapa isplivala na površinu. Sa štitnicima za uši, široko raširenim poput nakostriješena goluba, plutala je prema rubu. Na nulu ošišani zatiljak s krasticama od ugriza ušiju dizao se iznad površine nalik na polovicu dinje. Kad je ispod površine nestala i glava i van virila još samo grbica, šef gradilišta rekao je: Šalko, očin šalko.

Zatim nas je lopatom potjerao na rub gradilišta prema vapnaricama, sve na jednu hrpu, i zaderao se: Vnimanje liudej. Harmonikaš Konrad Fonn morao je prevoditi: Pozor ljudi, ako saboter želi umrijeti, neka umre. Sama je skočila. Zidari su to vidjeli odozgo sa skele.

Morali smo se postrojiti i vojničkim korakom krenuti u dvorište logora. Tog ranog prijepodneva prozvali su nas. Još je uvijek padala kiša od ledenih čavlića, a mi smo, u svom užasu, stajali, izvana i iznutra stravično tihi. Šištvansonov je dotrčao iz sobe za dežurstvo i počeo urlati. U kutovima usana pjenila mu se slina kao zadahtanu konju. Bacao je svoje kožnate rukavice među nas. Kamo god rukavica pala, netko ju je morao podići, iskoračiti iz reda i odnijeti mu je. Nanovo i nanovo. Zatim nas je prepustio Turu Prikuliću. On je na sebi imao kaput od voštanog platna i gumene čizme. Naredio je

prebrojavanje, istupanje iz reda, vraćanje u red, pa opet prebrojavanje, istupanje iz reda, vraćanje u red, sve do večeri.

Kad su Irmu Pfeifer izvadili iz jame za žbuku i gdje su je zakopali, nitko ne zna. Sljedećeg jutra zasjalo je zubato sunce. U jami je bila svježa žbuka, sve je bilo po starom. Nitko nije spominjao prethodni dan. Neki su zacijelo mislili na Irmu Pfeifer i na njezinu toplu kapu i toplo vatirano odijelo, jer je Irma Pfeifer otišla pod zemlju vjerojatno odjevena i jer mrtvi ne trebaju odjeću kad se živi smrzavaju.

Irma Pfeifer htjela je skratiti put i s vrećom cementa prislonjenom na trbuh nije vidjela kuda hoda. Na ledenoj kiši vreća se natopila vodom i prva je potonula. Zato nismo vidjeli vreću kad smo došli do jame sa žbukom. Tako je mislio harmonikaš Konrad Fonn. Čovjek može svašta misliti. Ali znati ne može.

CRNI JABLANOVI

Bila je noć s 31. prosinca na 1. siječnja, novogodišnja noć druge godine. Oko ponoći nam je preko zvučnika zapovjedbno okupljanje na zbornom mjestu. Osam stražara s puškama i psima tjeralo nas je niz glavnu ulicu logora. Za nama je vozio kamion. U duboku snijegu iza tvornice, gdje je započinjala neobrađena zemlja, ispred zidane ograde morali smo se postrojiti u redove i čekati. Mislili smo, ove će nas noći strijeljati.

Progurao sam se u prvi red, da budem među prvima pa da prije nego što me ustrijele ne moram utovariti leševe - jer uz rub ceste čekao je kamion. Šišvanjonov i Tur Prikulič uvukli su se u kabinu, a motor je radio, da se ne smrzavaju. Stražari su hodali gore-dolje. Psi su se zbili jedan uz drugoga, od mraza su im se zatvarale oči. Gdjekad bi odizali šape da im se ne zalijepe za tlo.

A mi smo stajali, odjednom ostarjelih lica, obrva prekrivenih injem. Nekim ženama drhtale su usne, ne samo od hladnoće, mrmljale su molitve. Rekao sam sebi, sad je svemu kraj. Opraštajući se od mene, baka je rekla: Znam da ćeš se vratiti. Bilo je to, istina, usred noći, ali i na kraju svijeta. Oni su sada kod kuće slavili Novu godinu, oko ponoći kucnuli se možda u moje zdravlje, u želji da sam živ. Nadam se da su prvih sati nove godine mislili na mene i zatim pošli u krevet. Na bakinu noćnom ormariću već leži njezin vjenčani prsten, koji svake večeri skida jer je žulja. A ja stojim i čekam strijeljanje. Vidio sam sve nas kako stojimo u golemoj kutiji. Njezin nebeski poklopac noć je premazala crnim lakom i ukrasila blistavo izbrušenim zvijezdama. A dno je kutije do koljena bilo obloženo vatom da bismo pali na mekano. I zidove kutije krasili su kruti brokat od leda, svilene zamršene rese i beskonačna čipkasta tkanina. Prekoputa nas na logorskim zidinama, između stražarskih tornjeva, snijeg je bio postolje za mrtvački lijes. Na njemu se do neba uzdizao poput tornja visok krevet na kat, lijes na kat, u koji smo, položeni na odar jedan iznad drugog kao na krevetima u baraci, svi stali. Iznad posljednjeg ležao je crno lakirani poklopac. U stražarskim tornjevima uz uzglavlje i zaglavlje postolja dva u crno odjevena pripadnika počasne garde držala su posmrtnu stražu. Kod uzglavlja, u dvorištu ispred ulaza u logor, poput svijećnjaka je sjalo blijedo svjetlo stražarskih reflektora. Uz tamnije zaglavlje stajala je krošnja

snijegom pokrivene murve poput raskošna cvjetnog vijenca sa svim imenima i bezbrojnim papirnim vrpčama. Snijeg prigušuje, pomislih, pucnji se neće ni čuti. Naši bližnji, negdje na kraju svijeta, bezbrižno spavaju, pripiti i umorni od novogodišnjeg slavlja. Možda sanjaju naš nesretni pokop u novoj godini.

Nisam uopće želio van iz kutije s lijesom na kat. Kad čovjek želi svladati smrtni strah, ali mu ne može pobjeći, strah ga općini. A i studen, na kojoj se ne smije ni pomaknuti, ono jezivo pretvori u nešto blago. U transu smrzavanja predao sam se strijeljanju.

Ali tada su nam dva zakukuljena Rusa s prikolice automobila počela pred noge bacati lopate. Tur Prikulič i jedan od njegove dvojice zakukuljenih razapeli su između tame i snježne svjetlosti, paralelno sa tvorničkim zidom, četiri čvornata užeta. Komandant Šišťvanjonov zaspao je sjedeći u kabini. Možda je bio pijan. Spavao je brade klonule na prsa, poput putnika kojega su na posljednjoj stanici zaboravili u kupeu. Spavao je dok smo mi lopatama odgrtali snijeg. Ne, mi smo lopatama odgrtali snijeg dok je on spavao, jer je Tur Prikulič morao čekati njegove zapovijedi. Dok god smo mi između užadi lopatama čistili snijeg za dva koridora gdje će nas strijeljati, on je spavao. Ne znam koliko dugo, dok se nebo nije zasivjelo. I tako mi je dugo takt lopate ponavljao: Znam da ćeš se vratiti. Čišćenje snijega lopatom ponovno me otriježnilo i ponovno bih za Ruse radije bio gladovao, smrzavao se i crnčio nego da me strijeljaju. Dao sam baki za pravo: Vratit ću se, ali sam joj ipak proturječio dodavši; Da, ali znaš li koliko je to teško.

Onda je Šišťvanjonov izašao iz kabine, protrljao bradu i protresao noge, jer su one možda još spavale. Pokretom ruke pozvao je zakukuljene. Oni su otvorili vrata na prikolici i počeli izbacivati krampove i željezne poluge. Šišťvanjonov im je kažiprstom davao znakove, govorio je neobično kratko i tiho. Ponovno se popeo u kabinu i odvezao se u praznom vozilu.

Tur je mrmljanju morao dati zapovjednički ton pa se zaderao; Iskopati jame za stabla.

Kao da su pokloni, tražili smo oruđe po snijegu. Smrznuta zemlja bila je tvrda kao kost. Krampovi su se odbijali, željezne šipke odzvanjale kao kad željezo udara o željezo. Komadi leda veliki poput oraha dolijetali su nam u lice. Znojio sam se smrzavajući se i

smrzavao sam se znojeći se. Raspao sam se na polovicu što je gorjela i polovicu što se ledila. Gornji dio tijela bio je smožden, mehanički se sagibao i gorio od straha od norme. Donji dio tijela bio je smrznut, ledene, mrtve noge zabadale su se u utrobu.

Popodne su nam ruke bile krvave, ali jame za stabla nisu bile dublje od dlana. Takve su i ostale.

Tek u kasno proljeće jame smo iskopali do kraja i zasadili dva duga reda stabala. Aleja je brzo rasla. Takvih stabala inače nije nigdje bilo, ni u stepi, ni u ruskom selu i ni u jednom mjestu toga kraja. Sve te godine nitko u logoru nije znao kako se stabla zovu. Što su bila viša, to su grane i debla bili bjelji. Nisu bila filigranska, voštano bijela i prozirna poput breza, nego impozantne visine i kore zagasite poput paste od gipsa.

Kad sam prvo ljeto nakon logora bio kod kuće, u parku joha vidio sam stabla kakva su rasla u logoru, kore bijele poput gipsa, stara i golema. U leksikonu stabala mog ujaka Edwina stajalo je: stablo brzometna rasta, dosegne visinu i od trideset pet metara. O njegovoj otpornosti svjedoči deblo, koje može narasti do dva metra u širinu i doživjeti dvjesto godina.

Moj ujak Edwin nije slutio koliko je točan, ili bolje rečeno, prikladan bio taj opis kad mi je pročitao riječi BRZOMETNA RASTA. Rekao je: To stablo nije zahtjevno i izrazito je lijepo. Ali itekako zavarava. Kako se može zvati CRNI JABLAN kad ima bijelu koru.

Nisam proturječio. Samo sam pomislio: Kad jednom ispod crno lakiranog neba pola noći čekaš strijeljanje, ime ne vara.

RUPČIĆ I MIŠEVI

U logoru je bilo raznih komada tkanine. Život se odvijao od jednog do drugog komada. Od krpe za umatanje stopala do one za brisanje ruku ili umatanje kruha, jastučnice za spremanje lobode ili krpe za pokućarenje i prosjačenje, čak i do rupčića, ako si ga uopće imao.

Rusi u logoru nisu trebali rupčić za brisanje nosa. Kažiprstom bi zatvorili jednu nosnicu i šmrkalj ispuhali na pod, kao da je tijesto. Zatim bi zatvorili čistu nosnicu i šmrkalj bi izletio i iz druge nosnice. Vježbao sam, šmrkalj ipak nikad nisam ispuhao. Nitko u logoru nije upotrebljavao rupčić za brisanje nosa. Tko ga je imao, upotrijebio ga je kao vrećicu za šećer i sol. I kao toaletni papir, kad bi se rupčić sasvim poderao. Jednom mi je jedna Ruskinja poklonila rupčić. Bilo je vrlo hladno. Glad me tjerala van. Nakon posla otišao sam u rusko selo pokućariti s komadom antracitnog ugljena koji se sada mogao upotrijebiti za loženje. Pokucao sam na jedna vrata. Otvorila je stara Ruskinja, uzela mi ugljen iz ruku i pustila me u kuću. Strop sobe bio je nizak, prozori su bili nisko u zidu, u razini mojih koljena. Na stolčiću bez naslona stajale su dvije mršave, sivo-bijele, pjegave kokoši. Jednoj je kresta visjela preko oka, klimala je glavom poput čovjeka bez ruku kojemu kosa pada na lice.

Starica je počela pričati. Razumio sam tek pokoju riječ, ali sam osjetio o čemu govori. Da se boji susjeda, da je već dugo sama s dvije kokoši, ali da radije razgovara s kokosima nego sa susjedima. Da je njezin sin star kao i ja, da se zove Boris i da je kao i ja daleko od kuće, ali na potpuno drugoj strani, u jednom logoru u Sibiru, u kažnjeničkoj jedinici, jer ga je pokazao susjed. Možda ćete imati sreće, ti i moj sin, rekla je, i ubrzo ćete smjeti kući. Pokazala je stolac, a ja sam sjeo na ugao stola. Skinula mi je kapu s glave i položila je na stol. Pokraj kape stavila je drvenu žlicu. Zatim je otišla do ognjišta i u limenu zdjelu nagrabila juhe od krumpira. Bila je najmanje litra juhe. Grabio sam žlicom, ona je stajala pokraj mene i promatrala me. Juha je bila vruća, srkao sam i pogledavao je kutom oka. A ona je kimala. Želio sam jesti sporo jer sam želio što duže uživati u juhi. Ali moja je glad sjedila poput psa ispred tanjura i žderala. Dvije kokoši uvukle su nožice, spustile se na trbuh i spavale. Juha me zagrijala do nožnih prstiju. Nos mi je kapao. Abaćij, čekaj, rekla je Ruskinja i iz susjedne sobe donijela

snježnobijeli rupčić. Stavila mi ga je u ruku i stisnula mi prste kao znak da ga zadržim. Poklonila mi ga je. A ja se nisam usudio u njega obrisati nos. Ono što se događalo u mnogočemu je nadilazilo poslovnu stranu pokušavanja, i mene, i nju, i njezin rupčić. To se ticalo njezina sina. A meni je bilo od koristi, a opet i nije, ona ili ja ili nas oboje otišli smo malo predaleko. Ona je morala nešto učiniti za svog sina, jer ja sam bio tu, a on je, kao i ja, bio daleko od kuće. Bilo mi je neugodno što sam tu i što ja nisam on. I što je ona to osjetila, a morala se praviti da to ne zamjećuje jer više nije mogla izdržati zabrinutost za njega. I nisam mogao izdržati da budem dva čovjeka, dvije osobe netragom odvedene, to mi je bilo previše, to nije bilo tako jednostavno kao dvije kokoši jedna kraj druge na stolcu. Samom sebi bio sam teret previše.

Svoju krpju za ugljen, grubu i prljavu, na ulici sam poslije upotrijebio kao rupčić. A nakon što sam obrisao nos, zavezao sam je oko vrata i poslužila mi je kao marama. Krajičcima marama brisao sam oči, često i kratko, da nitko ne primijeti. Istina, nitko me nije promatrao, ali nikome nisam želio upasti u oči. Predobro sam znao, ima neki unutarjni zakon prema kojem ne smiješ početi plakati ako za to imaš previše razloga. Uvjeravao sam se da su suze od hladnoće i povjerovao samom sebi.

Snježnobijeli rupčić od najfinijeg batista bio je star, lijep komad iz carskih vremena. Imao je rukom izvezen rub, štapiće od svilenog konca. Rupice između štapića bile su pomno izvezene, a na kutovima rupčića bile su male svilene rozete. Nešto toliko lijepo nisam već dugo vidio. Ljepota uobičajenih uporabnih predmeta kod kuće nije bila vrijedna spomena. Dobro je zaboraviti je. U rupčiću me zatekla. Ta me je ljepota boljela. Hoće li se taj sin stare Ruskinje, taj on i ja u jednom čovjeku, ikada više vratiti kući. Počeo sam pjevati da odagnam te misli. Za nas obojicu pjevao sam bluz stočnog vagona:

U gaju vidim likovce
U jarku još je snijeg
Od tebe stiglo pisamce
I bol je kao brijeg.

Nebo je letjelo, oblaci sa svojim prepunim jastucima. Zatim je provirio mladač s licem moje majke. Oblaci su joj stavili jastuk pod bradu i jedan iza desnog obraza. A kroz lijevi obraz jastuk je ponovno izlazio. A ja sam pitao Mjesec: Je li i moja majka već tako slaba. Je li bolesna. Stoji li još naša kuća. Živi li majka još ondje ili je i ona u logoru. Je li uopće živa. Zna li da sam još živ ili već plače za pokojnikom kad misli na mene. Već sam drugu zimu bio u logoru, nismo smjeli pisati kući, dati od sebe ni znaka života. U ruskom selu stajale su ogoljele breze, između njih krovovi pokriveni snijegom poput uleknutih kreveta u zrakopropusnim barakama. U taj rani sumrak blijeda kora breza bila je drukčije nijanse nego danju, a njezina bijela boja bila je drukčija od bjeline snijega. Vidio sam vjetar kako gipko pliva kroz krošnje. Na utrtoj stazi pokraj plotova od pletena vrbova šiblja ususret mi je došao psić smeđ poput kore stabla. Imao je trokutastu glavu, visoke noge, tanke kao bubnjarske palice. Bjelkast dah lebdio mu je ispred njuške, kao da jede moj rupčić i pritom bubnja nožicama. Psić je protrčao pokraj mene kao da sam tek sjena plotu. Imao je pravo, na tom putu kući u logor ja nisam bio ništa drugo no samo običan ruski predmet u sumraku.

Bijeli batisteni rupčić još nitko nije bio upotrijebio. Ni ja ga nisam upotrijebio, nego sam ga do posljednjeg dana čuvao poput kakve relikvije koju je majka dala sinu. I naposljetku ponio kući.

Takvom rupčiću u logoru nije bilo mjesto. Sve te godine mogao sam ga na bazaru zamijeniti za nešto jestivo. Za njega bih dobio šećer ili sol, možda i ječam. Iskušenja je bilo, a glad je bila dovoljno užasna. U tome me sprečavalo uvjerenje da je rupčić moja sudbina. Ako čovjek ispusti sudbinu iz ruku, izgubljen je. Bio sam siguran, oproštajna rečenica moje bake ZNAM DA ĆEŠ SE VRATITI pretvorila se u rupčić. Ne stidim se kad to kažem, rupčić je bio jedini čovjek koji se u logoru brinuo za mene. Siguran sam u to, čak još i danas.

Ponekad stvari dobiju na nježnosti, jezivoj nježnosti kakvu od njih ne očekujemo.

Na uzglavlju iza jastuka kovčeg je, a ispod jastuka, zamotan u krpu, neprocjenjivo vrijedan kruh što sam otkinuo sebi od usta. U predjelu uha na jastuku jedno je jutro nešto zapijukalo. Podigneš glavu i začudiš se, između krpe s kruhom i jastuka migolji se

blijedoružičasto klupko veličine uha. Šest miševa zatvorenih očiju, svaki veličine malog prsta. A koža im je poput svilenih čarapa koje zatežu, jer su od mesa. Miševi rođeni ni iz čega, bezrazložni poklon. Odjednom sam bio ponosan na njih, kao da su oni ponosni na mene. Ponosan što je moje uho dobilo djecu, jer su unatoč 68 kreveta u baraci rođeni kod mene i baš su mene izabrali za oca. Ležali su sami, majku im nikad nisam vidio. Ustručavao sam se pred njima, jer su mi toliko vjerovali. Odmah sam osjetio da ih volim i da ih se moram riješiti, i to odmah, prije nego što požderu kruh i prije nego što se drugi probude i nešto primijete.

Držeći ih u gnijezdu od prstiju da ih ne ozlijedim, položio sam klupko mišića na krpu od kruha. Šuljajući se iz barake, odnio sam gnijezdo na dvorište. Stopala su mi drhtala jer sam se žurio da me ne vidi stražar i ne nanjuši stražarski pas. No oči nisam odvajao od krpe, da mi dok hodam iz nje ne ispadne ni jedan miš. Došao sam do zahoda i istresao krpu u jamu. Čulo se kako su miševi pali u vodu. Nisu od sebe dali glasa. Samo sam jednom duboko udahnuo, uspio sam.

Kad mi je bilo devet godina, na starom tepihu u zabačenom dijelu praonice pronašao sam tek rođenu sivo-zelenu mačkicu slijepljenih očiju. Uzeo sam je u ruke i pogladio po truhu. Zafrektala je i ugrizla me za mali prst, nije ga ispuštala. Ugledao sam krv. Pritisnuo sam palcem i kažiprstom - mislim da sam pritisnuo svom snagom, i to na vratu. Srce mi je lupalo kao da se s nekim borim. Mačkica, jer je bila mrtva, zatekla me u ubijanju. To što nije bilo namjerno, samo je pogoršavalo stvar. Jeziva nježnost drukčije se zapeće u krivnju nego namjerna okrutnost. Dublje. I duže.

Što je mačkica imala zajedničko s miševima:

Nije od sebe dala ni glasa.

A što mačkicu razlikuje od miševa:

Kod miševa je bila namjera i sažaljenje. Kod mačkice ogorčenje što je želiš pomilovati, a ona te ugrize. To je jedno. Prisilna je radnja drugo. Kad počneš pritiskati, povratka nema.

O SRCOLIKOJ LOPATI

Ima mnogo lopata. Ali ona srcolika mi je najdraža. Jedino sam njoj nadjenuo ime. Srcolikom lopatom možeš utovarivati i istovarivati samo ugljen, i to samo rasuti ugljen.

Lopata ima list velik kao dvije spojene glave. U obliku je srca, duboko uleknut, pet kilograma ugljena ili cijela stražnjica anđela gladi stala bi na njega. List lopate ima dugačak vrat sa zavarenim šavom. U usporedbi s velikim listom srcolika lopata ima kratak držak. On završava poprečnom drvenom ručicom.

Jednom rukom uhvatiš lopatu za vrat, a drugom ručicu na vrhu drška. Ali ja bih rekao, na donjem dijelu drška. Jer kod mene je srcolika lopata gore, a držak je sporedna stvar pa je, dakle, sa strane ili dolje. Ja, dakle, uhvatim srcolik list lopate gore za vrat i drvenu ručicu na vrhu drška. Održavam ravnotežu, srcolika lopata u mojoj ruci postaje ljuljačka poput ljuljačke daha u mojim grudima.

Srcolikom lopatom moraš tako navaliti na posao da njezin list zablista, zavareni šav postane poput ožiljka na ruci - a cijela lopata poput druge, vanjske, ravnoteže.

Istovarivanje ugljena srcolikom lopatom, naime, drukčije je od utovarivanja cigle. Kod utovarivanja cigle imaš samo svoje ruke, riječ je o logistici. Ali kod istovarivanja ugljena oruđe, srcolika lopata, logistiku pretvara u artistiku. Istovarivanje ugljena vrlo je otmjen sport, kakav nije ni jahanje, ni skokovi u vodu, ni elegantni tenis. Ono je poput klizanja na ledu. Moglo bi se reći da se ja i lopata natječemo u parovima. Tko je ikada u ruke dobio srcoliku lopatu, zarazio se njome.

Istovarivanje ugljena počinje ovako: kad se bočna stranica kamiona sa zveketom spusti, staneš gore lijevo, rubom lopate oštro zasiječeš ukoso do podloge i pritom stopalom staneš na srcolik list kao da je štihlača. Pošto na rubu kamiona napraviš mjesta za dvije širine stopala, tako da možeš stajati na drvenom podu, lopatom počinješ istovarivati ugljen. U polukružnim snažnim ritmičnim pokretima sudjeluju svi mišići. Lijevom rukom uhvatiš drvenu ručicu, a desnom dugačak vrat lista lopate, tako da su ti prsti na čvorićima zavarenog šava. Zatim odozgo slijeva zasijecaš ugljen lopatom, u luku je guraš dolje do ruba lista i u istom zamahu bacaš ugljen u dubinu preko ruba kamiona. To znači, desna ruka klizi duž drvenog drška, gotovo

do poprečne ručice na njegovu vrhu - a težina tijela prebacuje se na desnu nogu, od lista od vrhova prstiju. Potom praznom lopatom natrag ulijevo pa gore. I ponovno zamah pa natovarenom lopatom udesno dolje.

Kad je veći dio ugljena istovaren, a razmak do ruba utovarne površine postao prevelik, više ne možeš raditi u jednom zamahu. Sada valja zauzeti mačevalački stav: desno stopalo ljupko izbaciti naprijed, a na lijevo se lagano podignutih prstiju osloniti kao na stabilnu os. Dok je lijeva ruka na poprečnoj drvenoj ručici, desnom više ne držiš nisko dolje vrat lopate, nego vrlo lagano kliziš gore-dolje po dršku držeći tako teret u ravnoteži. U tom položaju zasijecaš ugljen pomažući si desnim koljenom, izvlačiš lopatu i spretnim okretom prebacuješ težinu na lijevo stopalo tako da sa srcolikog lista ne padne ni komadićak ugljena, a potom se još jednom okreneš, dakle desnom nogom zakoračiš unatrag okrećući pritom gornji dio tijela i lice. Težinu potom prebacuješ na treću, novu, točku na stražnjem dijelu desnog stopala, lijeva je kao u plesu ljupko podignuta i samo vanjskim dijelom nožnog palca dotiče pod - sad sa srcolikog lista snažnim zamahom bacaš ugljen van u oblake držeći lopatu vodoravno u zraku, dakle samo lijevom rukom za ručicu. Lijepo je to poput tanga, pod oštrim je kutom i ujednačenog ritma. A kad ugljen mora odletjeti što dalje, mačevalački stav polako prelazi u okrete valcera, pri čemu se prebacivanje ravnoteže tijela sagnutog i do 45 stupnjeva odvija u velikom trokutu, a ugljen poput ptičjeg jata leti putanjom kojom ga bacaš. A s njime leti i anđeo gladi. On je u ugljenu, u srcolikoj lopati, u člancima. On zna da cijelo tijelo ništa ne zagrije tako kao istovarivanje ugljena lopatom, koje tijelo potpuno iscrpljuje. Ali on zna i da glad proždire svu artistiku.

Ugljen smo uvijek istovarivali udvoje ili utroje. Ne ubrajajući anđela gladi, jer nisi bio siguran imamo li svi skupa jednog anđela gladi ili svatko ima svog vlastitog. Neizmjerne blizu prišao je svakome od nas. Znao je, ondje gdje se istovaruje, može se utovarivati. Matematički razmatrano, kraj bi bio strašan: Ako svatko ima svog anđela gladi, tada će svaki put kad netko umre još jedan anđeo biti slobodan. I na kraju bi ostali još samo napušteni anđeli, napuštene srcolike lopate, napušten ugljen.

O ANĐELU GLADI

Anđeo gladi uvijek je tu.

Budući da je tu, dolazi kad želi i kako želi.

Uzročni je princip smicalica anđela gladi.

Kad dođe, dođe svom snagom.

Sve je vrlo jasno:

1 zamah lopatom = 1 gram kruha.

Srcolika lopata baš mi i ne treba. Ali o njoj ovisi moja glad. Želio bih da je srcolika lopata moje oruđe. Ali ona je moj gospodar. Oruđe sam ja. Ona vlada, a ja se pokoravam. Pa ipak, ona je moja najdraža lopata. Prisilio sam se voljeti je. Ponizan sam, jer mi je ona bolji gospodar kad sam ponizan i kad je ne mrzim. Moram joj biti zahvalan, jer kad lopatom zarađujem kruh, ne mislim na glad. Budući da glad ne prolazi, lopata se pobrine da rad njome potisne glad. Kad istovaruješ ugljen, na prvom je mjestu rad lopatom, inače tijelo to ne može izdržati.

Ugljen se istovaruje, ali ga nema manje. On, nasreću, svaki dan dolazi iz Jasinovataje, tako piše na vagonu. Svaki dan glava ti je obuzeta samo radom lopatom. Cijelo tijelo, kojim upravlja glava, oruđe je lopate. Ništa više.

Istovarivanje ugljena lopatom teško je. Jedno je kad moraš njome raditi, a ne možeš. Kad želiš raditi lopatom, a ne možeš, dvostruko si očajan, posrćeš, kao da se ugljenu klanjaš prigibanjem koljena. Ne bojim se rada lopatom nego sebe. Dakle toga da ću dok istovarujem ugljen misliti na nešto drugo, a ne na rad lopatom. U prvo mi se vrijeme to ponekad događalo. To crpi snagu koju trebaš za rad. Srcolika lopata odmah primijeti kad joj nisam potpuno posvećen. Lagana panika tada mi stegne grlo. U sljepoočicama goli otkucaji u dva takta. Dograbe se pulsa poput gomile sirena. Korak sam do sloma, u slatkastom nepcu otiče mi resica. A anđeo gladi vješa mi se o nepce prodirući u njega. Ono je njegova vaga. Anđeo gleda mojim očima, srcolika lopata postaje troma, ugljen nestaje u izmaglici. Anđeo gladi navlači moje obraze na svoju bradu. Ljulja mi dah. Ljuljačka daha delirij je, i to kakav. Podižem pogled, ondje gore tiha vata ljeta, vez od oblaka. Vrhom igle pričvršćen za oblak, moj se mozak trza, ima još samo tu čvrstu točku. I fantazira o jelu. U zraku već vidim stolove prekrivene bijelim stolnjacima, a pod stopalima mi

škripi šljunak. I žarko sunce svijetli mi ravno kroz epifizu. Anđeo gladi gleda na svoju vagu i kaže: Još uvijek mi nisi dovoljno lagan, kako to da ne popuštaš.

Odgovaram: Varaš me s mojim mesom. Ono je u tvojoj vlasti. Ali ja nisam svoje meso. Ja sam nešto drugo i ne popuštam. O tome Tko sam ne može više biti govora, ali neću ti reći što sam. Ono što ja jesam, vara tvoju vagu.

Tako je često bilo druge zime u logoru. Rano ujutro dolazim mrtav umoran iz noćne smjene. Imam slobodno, morao bih spavati pa liježem, ali spavati ne mogu. U baraci je svih 68 kreveta prazno, svi su drugi na poslu. Vuče me van na prazno dvorište popodneva. Vjetar nosi rijedak snijeg, škripi mi za vratom. Ne skrivajući glad, anđeo ide sa mnom do hrpe smeća iza kantine. Koso obješen o svoje nepce, teturam dio puta za njim. Korak po korak slijedim svoja stopala, ako to nisu njegova. Glad je moj smjer, ako to nije njegov. Anđeo me pušta pred sebe. On nije plašljiv, samo ne želi da ga vide sa mnom. Zatim sagibam leđa, ako to nisu njegova. Moja je požuda gruba, moje su ruke divlje.

To su moje ruke, anđeo ne dotiče smeće. U usta guram krumpirove ljuske i zatvaram oči, tako ih bolje osjećam, slatke i staklaste, smrznute krumpirove ljuske.

Anđeo gladi traži tragove koji se ne mogu izbrisati i briše tragove koji se ne mogu sačuvati. Polja krumpira prolaze mi mislima, ukošene parcele između livada sa sijenom na Wenchu, planinski krumpir kakav raste kod kuće. Rani okrugli krumpir blijede boje, prozirnoplavi zavinuti kasni krumpir, kao šaka debeo, žut i sladak krumpir debele ljuske, vitak ružičasti krumpir za kuhanje ovalna oblika. I kako ljeti cvatu žutobijelim, ružičastosivim ili ljubičastim cvatovima na trpkoo zelenim zeljastim listovima i četvrtastim stabljikama.

Kako li sam brzo, podignute usne, pojeo sve smrznute krumpirove ljuske. Jednu ljusku za drugom gurao u usta, kao ni glad ne zastajući. Bez prekida, u komadu one su jedna jedina duga krumpirova ljuska.

Sve, sve, sve.

I dolazi večer. I svi se s posla vraćaju kući. I svi ulaze u glad. Ona je postolje kreveta, kad jedan gladan čovjek gleda drugog gladnog

čovjeka. Ali to zavarava, osjećam to na sebi, glad ulazi u nas. Mi smo postolje gladi. Mi svi jedemo zatvorenih očiju. Hranimo glad cijelu noć. Tovimo je na lopate.

Pojedem kratak san, zatim se budim i jedem sljedeći kratak san. Svi su snovi isti, jedu se. Postoji milost prisilnog jedenja u snu, a ona je muka. Jedem svatovsku juhu i kruh. Punjenu papriku i kruh, tortu u obliku stabla. Budim se, gledam kratkovidno žuto svjetlo dežurne žarulje u baraci, ponovno tonem u san i jedem juhu od korabice i kruh, zečetinu u umaku od vrhnja i kruh, nabujak od riže s jagodama u srebrnim pliticama na stalku. Potom tjesteninu posutu orasima i oficirske kiflice. A onda sarmu i kruh, tortu od ruma. Zatim kuhanu svinjsku potrbušnicu s hrenom i kruhom. Naposljetku bih pojeo srneći but s kruhom i kompotom od marelica, ali san prekida kreštanje zvučnika jer dan je. San je isprekidaniji što više jedem, a glad se ne umara.

Kad je prvo troje od nas umrlo od gladi, točno sam znao tko su i redosljed njihovih smrti. Nekoliko dugih dana mislio sam na svakoga od njih troje. Ali broj tri nikad ne ostaje prvi broj tri. Svaki se broj izvodi. I očeliči. Kad si sam kost i koža i loše se osjećaš, mrtvace radije držiš dalje od sebe. Jer, tragom matematike, u ožujku, u četvrtoj godini bilo je već tristo trideset mrtvih. Tada se jasni osjećaji više ne mogu dopustiti. Tada se na njih još samo pomisli.

Turobno raspoloženje odbacuje se. Nalet razorne tuge otjera, i to kratko prije negoli dođe. Smrt postaje velika i čezne za svima. Njome se ne smiješ baviti. Moraš je otjerati poput dosadna psa.

Nikad se odlučnije nisam borio protiv smrti kao u tih pet godina logora. Protiv smrti ne trebaš vlastiti život, nego samo jedan koji još nije gotov. Ali tri su prva mrtva u logoru:

gluha Mitzi, koju su zgnječila dva vagona

Karli Meyer, kojega je zatrpao cement u tornju

Irma Pfeifer, koja se ugušila u jami sa žbukom.

A u mojoj baraci prvi je mrtvac Peter Schiel, koji se otrovao rakijom od kamenog ugljena.

Kod svakoga je uzrok smrti bio drugi, ali osim njega uvijek je bila i glad.

Tragom matematike, jednom sam kod brijača Oswalda Enyetera gledajući u zrcalo rekao: Sve jednostavno čisti je rezultat, a nepce

ima svatko. Anđeo gladi važe svakoga, a s onima koji popuste skače sa srolike lopate. To je njegov uzročni princip i njegov zakon poluge.

Ni jedno ni drugo ne može se podcijeniti, ali ni pojesti, rekao je brijač. I to je zakon. Šutio sam gledajući u zrcalo.

Vlasište ti je puno gnojnih cvjetića, rekao je brijač, tu pomaže još samo šišanje na nulu.

Kakvi cvjetići, pitao sam.

Koje li blagodati kad me počeo šišati.

Jedno je sigurno, pomislio sam, anđeo gladi poznaje svoje ortake. Huška ih, a zatim ih pusti da padnu. Oni se tada slome. I on s njima. On je od istog mesa koje obmanjuje. I to je njegov zakon poluge. I što bih ja sad na to trebao reći. Sve što se događa uvijek je jednostavno. Kad traje, redosljed toga ima svoj princip. A kad traje pet godina, u to više ne možeš proniknuti niti više na to obraćaš pozornost. A meni se čini da kad to poslije želiš ispričovijedati više nema ničega što bi se uklapalo: anđeo gladi ispravno razmišlja, nikad nije odsutan, nikad ne odlazi, ali se vraća, ima svoj smjer i poznaje moje granice, zna moje podrijetlo i svoj utjecaj, sve pažljivo i jednostrano promatra, uvijek priznaje svoje postojanje, užasno je osoban, ima isprekidan san, stručnjak je za lobodu, šećer i sol, uši i čežnju za zavičajem, ima vodu u trbuhu i nogama. Ne možeš drugo nego nabrajati.

Ako popustiš, misliš da nije tako strašno. Iz tebe progovara anđeo gladi. Bez obzira na to što kaže, sve je vrlo jasno:

1 zamah lopatom = 1 gram kruha.

Samo što se o gladi ne smije govoriti kad si gladan. Glad nije postolje kreveta, inače bi imala mjeru. Glad nije predmet.

RAKIJA OD KAMENOG UGLJENA

U jednoj uskomešanoj noći, u kojoj se na spavanje nije moglo ni pomišljati, u kojoj nije bilo ni milosti prisilnog jedenja jer muka ušiju nije prestajala, u jednoj takvoj noći Peter Schiel vidio je da ni ja ne spavam. Sjeo sam na krevet, a prekoputa i on je sjedio na svom krevetu i upitao me:

Što znači davanje i uzimanje.

Rekao sam: Spavaj.

Zatim sam ponovno legao. On je ostao sjediti i čuo sam glogotanje. Bea Zakel je na bazaru za njegov vuneni pulover dobila rakiju od kamenog ugljena. On ju je popio. I više ništa nije pitao. Sljedeće je jutro Karli Halmen rekao, on je još nekoliko puta pitao što znači davanje i uzimanje. Ti si tada već spavao dubokim snom.

CEPELIN

Ondje gdje više nema koksara, usisnih ventilatora i cijevi iz kojih se dimi, gdje visoko odozgo gleda još samo bijeli oblak iz rashladnog tornja leteći daleko u stepu, gdje prestaju zadnje tračnice i mi s mjesta na kojem je jama pri istovaru ugljena vidimo još samo rascvjetani korov što raste po građevinskom otpadu, dakle ondje gdje je iza tvornice zemlja gola i najzapuštenija, prije nego što prijeđe u divljinu, križaju se utrti puteljci. A oni vode do goleme zahrđale cijevi, odbačene Mannesmannove cijevi iz predratnih vremena. Dugačka je 7 do 8 metara i 2 metra visoka. Na jednom je kraju, prema jami, zavarena kao da je cisterna. Na drugom je, prema neobrađenoj zemlji, otvorena. Golema cijev, nitko ne zna kako se ovdje našla. Otkad smo došli u logor, barem znamo čemu može poslužiti. Svi je zovu cepelin.

Sam cepelin, srebrnasto svjetlucav ne lebdi na nebu, ali navodi razum da zalebdi. Cepelin je hotel koji goste prima po satu, a uprava logora i načelnik to trpe. U cepelinu se naše žene iz logora sastaju s njemačkim ratnim zarobljenicima, koji u blizini, na neobrađenoj zemlji ili u bombama razrušenim tvornicama, čiste građevinski otpad. Kowatsch Anton rekao je, poput mačaka se tjeraju s našim ženama. Otvori malo oči dok istovaruješ ugljen.

Još u staljingradskom ljetu, u tom zadnjem ljetu na kućnoj verandi, ženski glas iz Reicha, prepun ljubavne žudnje, rekao je:

Svaka njemačka žena Führeru će pokloniti dijete.

Teta Fini moju je majku pitala: Kako ćemo to napraviti, hoće li sad Führer svake večeri doći jednoj od nas u Transilvaniju ili ćemo sve otići k njemu u Reich.

Jeli smo zečetinu u umaku od vrhnja, moja je majka polizala umak s lovorova lista polako ga provukavši između usana. Kad ga je cijelog polizala, zatakнула je list u zapučak. Mislilo sam, samo mu se naizgled rugaju. U sjaju očiju vidi im se da to i više nego priželjkuju. I moj je otac to vidio. Namrštio se i na trenutak zaboravio žvakati. A baka je rekla: Mislila sam da vam se ne sviđaju muškarci s brkovima. Pošaljite Führeru telegram neka ih najprije obrije.

Budući da je jama nakon posla opustjela, a sunce i dalje zaslijepljujuće sjalo iznad polja obraslih travom, otišao sam utrtim puteljkom i pogledao u cepelin. Na ulazu je unutrašnjost cijevi bila u

sjeni, u sredini polumračna, a sasvim straga u potpunom mraku. Sljedećeg sam dana pri istovaru ugljena otvorio oči. U kasno popodne vidio sam grupice od troje-četvero muškaraca kako dolaze kroz korov. Nosili su drukčije jakne pufoaike, zebraste. Ispred cepelina sjeli su u duboku travu, koja im je dopirala do grla. Ubrzo je na ulazu u cijev na štapu visjela podrapana jastučnica, znak *zauzeto*. Malo kasnije zastavice nije bilo. Zakratko se ponovno pojavila pa opet nestala. Čim se udaljila prva skupina muškaraca, došla su sljedeća trojica-čtetvorica i sjela u travu.

Vidio sam da cijele ženske brigade pokrivaju to mačje tjeranje. Dok bi tri-četiri žene bile na livadi obrasloj korovom, druge bi načelnika uvukle u razgovor. Kad bi pitao gdje su žene koje su otišle, one druge objasnile bi mu da su dobile grčeve i proljev pa su morale u korov. To je kod nekih doista bilo tako, ali on nije mogao utvrditi kod koga. Načelnik je grizao usne, neko vrijeme osluškivao, a zatim stao glavu sve češće okretati prema cepelinu. U tom sam trenutku primijetio da su se žene morale umiješati, da su se došaptavale s našom pjevačicom Loni Mich i da je Loni Mich počela prodorno zvižducati plesnu melodiju, glasnije od buke istovarivanja ugljena:

Večernji muk lego na svijet
Samo u dolini slavuja pjev.

One koje su otišle odmah su se pojavile. Ubacile su se među nas i nastavile istovarivati ugljen kao da se ništa nije dogodilo.

Meni se ime cepelin svidjelo, bilo je u skladu sa srebrnasto svjetlucavim zaboravljanjem naše bijede, s onim kako smo se tjerali kao mačke. Shvaćao sam da ti strani Nijemci imaju sve ono što je našim muškarcima nedostajalo. Führer ih je poslao u svijet kao vojnike, bili su prave dobi, nisu više bili dječaci niti prezreli poput naših muškaraca. Jadni i poniženi bili su i oni, ali prije toga su se borili u ratu. Za naše su žene oni bili junaci, bolje od večernje ljubavi s radnicima na prisilnom radu u baraci na krevetu iza prekrivača. Bez večernje ljubavi i dalje se nije moglo. Ali našim je ženama ona mirisala na njihovu vlastitu muku, na isti ugljen i istu čežnju za domom. I uvijek je vodila u svakodnevno davanje i uzimanje. Muškarac se morao pobrinuti za jelo, a žena za rublje i utjehu.

Ljubav u cepelinu, osim podizanja i spuštanja bijele zastavice, nije imala nikakvih briga.

Kowatsch Anton nikad od mene ne bi očekivao da ženama priuštim cepelin. Da u glavi nosim isti zapis, kao netko tko poznaje uzbuđenje u napola skinutoj odjeći, skitničku nasladu i njenu grabeću sreću u parku joha i Neptunovu kupalištu. Da se sada češće u sjećanju vraćam tim sastancima, to od mene nitko ne bi očekivao. LASTAVICA, JELA, UHO, NIT, VUGA, KAPICA, ZEC, MAČKA, GALEB, a potom PERLA.

I ljubav u cepelinu imala je svoja godišnja doba. U drugoj godini sa zimom je cepelinu došao kraj. A zatim i s glađu. Kad je i nas i anđela gladi uhvatila histerija, kad je došlo doba kosti i kože, kad više nisi mogao razlikovati muško od ženskog, na jami se i dalje istovarivao ugljen. Samo što su utrti puteljci zarasli u korov. A ljubičasta ptičja grahorica penjala se između bijelog stolisnika i crvene lobode, plavi čičci i divizme cvali su. Cepelin je spavao i pripadao hrđi, onako kako je ugljen pripadao logoru, trava stepi, a mi gladi.

O FANTOMSKIM BOLOVIMA I SATU S KUKAVICOM

Iznad limene kante s pitkom vodom, odmah pokraj vrata, jedne je ljetne večeri druge godine odjednom tu visio zidni sat s kukavicom. Nitko nije znao kako se ondje našao. Tako je sat pripao baraci i čavlu na kojem je visio, nikomu drugom. No dosađivao nam je svima zajedno i svakome pojedinačno. U praznim popodnevim tiktakanje bi osluškivalo je li netko došao, otišao, spava li u svom krevetu. Ili samo leži utonuo u misli i čeka jer je pregladan da zaspi i preiscrpljen da ustane. Ali nakon čekanja ništa nije dolazilo, samo tiktakanje u nepčanoj resici pojačano tiktakanjem sata.

Zašto bi nam ovdje trebao zidni sat s kukavicom. Za mjerenje vremena sat nismo trebali. Nismo imali što mjeriti, himna iz zvučnika na dvorištu budila nas je svako jutro. A navečer nas je slala u krevet. Kad god bi nas trebali, doveli bi nas, iz dvorišta, iz kantine, iza sna. I tvorničke su sirene bile sat, i bijeli oblaci iz rashladnog tornja, i zvončići koksare.

Sat s kukavicom odnekud je vjerojatno dovukao bubnjar Kowatsch Anton. Iako se kleo da s njime nema ništa, svaki ga je dan navijao. Kad sat visi, onda treba i ići, rekao je.

Bio je to sasvim običan zidni sat s kukavicom, ali kukavica nije bila obična. Izlazila je na tri četvrtine sata označujući pola sata, a na četvrtinu sata puni sat. Precizno je sve zaboravljala i javljanjem označivala krive sate, udvostručila bi ili prepolovila točno vrijeme. Kowatsch Anton tvrdio je, s obzirom na vrijeme u drugim dijelovima svijeta, kukavica kazuje točne sate. Kowatsch Anton bio je zaluden cijelim zidnim satom, kukavicom, njegovim dvama teškim utezima i njihalom. On bi najradije da kukavica cijelu noć najavljuje druge dijelove svijeta. Ali svi drugi u baraci nisu željeli ni bdjeti ni spavati u kukavičjim dijelovima svijeta.

Kowatsch Anton bio je tokar u tvornici, a u logorskom orkestru na udaraljnama i bubnju plisirao je tonove La palome, na koju se plesalo. Svoje instrumente izradio je na tokarskom stroju u bravarskoj radionici, volio je raditi prčkave poslove. Kukavicu koja je poznavala svijet htio je prilagoditi ruskoj dnevnoj i noćnoj disciplini. Suzivši otvor u mehanizmu za glasanje, želio je kukavici ugraditi

kratak, prigušen, za oktavu niži, noćni glas te dnevni, duži i zvučniji. Ali prije nego što je ovladao njezinim navikama, netko ju je istrgnuo iz sata. Kukavičina vratašca nakošeno su visjela na šarki. Kad bi satni mehanizam ptičicu želio pokrenuti da zapjeva, vratašca bi se napola otvorila i umjesto kukavice iz kućišta bi, poput kišne gliste, izišao komadić gume. Gumeni komadićak vibrirao je i moglo se čuti tek prigušeno zvrndanje, koje se usklađivalo s kašljanjem, nakašljavanjem, hrkanjem, puštanjem vjetrova i uzdisanjem u snu. Tako je gumena glista štitila naš noćni mir.

Kowatsch Anton gumenom je glistom bio jednako oduševljen kao i kukavicom. Ne samo da je volio prčkave poslove nego je i patio zbog toga što u logorskom orkestru nema partnera za swing, kao prije u Karanšebešu, u svom big bandu. Navečer, kad bi nas himna iz zvučnika potjerala u barake, Kowatsch Anton zakrivljenom bi žičicom gumeni komadićak namjestio na noćno zvrndanje. Svaki put još bi kratko ostao kraj sata i, ogledajući se u kanti za vodu, kao hipnotiziran čekao prvo zvrndanje. Kad bi se vratašca otvorila, malo bi se sagnuo, a njegovo lijevo oko, koje je bilo manje od desnog, vidljivo bi zaiskrilo. Jednom je nakon zvrndanja rekao više sebi nego meni: Hej, hej, crv je od kukavice naslijedio prave fantomske bolove.

Ja sam sat volio.

Poludjelu kukavicu nisam volio, ni crva, ni hitro njihalo. Ali volio sam oba utega, češere. Bili su od željeza, teški i spori, pa ipak sam vidio jelove šume kakve su bile kod kuće u planinama. Visoko iznad glave, jedan do drugog zbijeni, crnozeleni ogrtači od iglica. Ispod njih, strogo uspravljene, dokud seže pogled, drvene noge stabala, koje stoje kad stojiš, hodaju kad ti hodaš i trče kad ti trčiš. Ali potpuno drukčije od tebe, nalik na vojsku. Kad ti od straha pod jezikom kuca srce, pod nogama primjećuješ blistavu dlaku od iglica, svijetli mir s rasutim češerima. Saginješ se, uzimaš dvije i jednu stavljaš u džep hlača. Drugu držiš u ruci i više nisi sam. Ona te urazumljuje, vojska nije ništa drugo do šuma, a izgubljenost u šumi tek šetnja.

Moj si je otac dao puno truda, želio me naučiti zvižducati i po jeci odrediti smjer kad zvižduče netko tko se izgubio u šumi. I kako se tog nekog nalazi uzvratnim zviždukanjem. Korisnost zviždukanja shvatio sam, ali ne i kako zrak izlazi između napućenih usana. Uvijek

sam pogrešno zrak uvukao u sebe, tako da su se pluća napunila zrakom umjesto da na usnama nastane zvuk. Nikad nisam naučio zvižducati. Ma koliko mi pokazivao kako se zvižduče, ja sam samo mislio na ono što sam vidio, da se muškarcima unutarnja strana usana svjetluca poput ružičastog kremenca. Rekao je, već ću vidjeti da se to može iskoristiti. Zviždukanje, dodao je. A ja sam mislio na prozirnu kožu usana.

Zapravo je kukavica pripadala anđelu gladi. U logoru nije uopće bilo govora o našem vremenu, nego samo o pitanju: Kukavičice, koliko ću još živjeti?

KATI PLANTON

Katarina Seidel, Kati Planton bila je iz Banata, iz Bakove. Ili je netko iz njena sela platio da ga maknu s liste pa je neki gad nju uzeo kao zamjenu. Ili je taj gad bio sadist pa je na listi bila od samog početka. Bila je slaboumna od rođenja i pet godina nije znala gdje je. Bila je krupna, niska žena i od dječje dobi nije više rasla u visinu nego samo u širinu. Imala je dugu smeđu pletenicu i vijenac kovrča na čelu i zatiljku. U prvo vrijeme žene su je češljale svakog dana, a kad je počela pošast ušiju, svakih nekoliko dana.

Kati Planton nije bila ni za kakav rad. Nije razumjela što je norma, zapovijed ili kazna. Samo je remetila ritam smjene. Da bi je nečim zaokupili, druge su zime smislili službu za Kati Planton. Noću je trebala naizmjenice stražariti po barakama.

Neko je vrijeme dolazila u našu baraku, sjela bi za mali stol, prekrížila ruke i čvrsto stisnuvši oči gledala u prodorno svjetlo dežurne žarulje. Stolac je bio previsok, noge joj nisu dosezale pod. Kad bi je obuzela dosada, rukama bi se uhvatila za rub stola i ljuljala se na stolcu. Ne bi izdržala ni sat i već bi otišla u drugu baraku.

Ljeti je dolazila još samo u našu i ostajala cijelu noć, jer joj se svidjela kukavica. Točno vrijeme nije znala očitati. Sjela bi ispod dežurne žarulje, prekrížila ruke i čekala da kroz vratašca izađe gumeni crv. Kad bi crv zabrenčao, otvorila bi usta kao da želi sudjelovati u tom zvrndanju, ali bi ostala nijema. Kad se gumeni crv pojavio drugi put, već je spavala lica položenog na stolić. Prije nego što bi zaspala, prebacila bi pletenicu s leđa na stolić i spavajući cijelu je noć držala u ruci. Možda tada više nije bila toliko sama. Možda se bojala u šumi od tih 68 muških kreveta. Možda joj je pletenica pomagala onako kako je meni pomagala borov češer u šumi. Ili je, držeći pletenicu u ruci, htjela biti sigurna da joj je neće ukrasti.

Pletenicu su joj ukrali, ali ne mi. Za kaznu što je zaspala Tur Prikulič je Kati Planton prebacio u bolesničku baraku. Pomoćnica vojnog liječnika morala ju je ošišati na nulu. Te je večeri Kati Planton s odrezanom pletenicom oko vrata došla u kantinu i pletenicu, kao da je zmija, položila na stol. Njezin gornji kraj umočila je u juhu i prislonila ga na ćelavu glavu ne bi li ponovno prirastao. A donjem kraju pletenice plaćući je ponudila da jede. Heidrun Gast uzela joj je pletenicu iz ruke i rekla da je bolje zaboraviti je. Nakon jela bacila je

pletenicu u jednu od vatrica na dvorištu, a Kati Planton šutke je promatrala kako nestaje u plamenu.

I na nulu ošišana Kati Planton, voljela je zidni sat s kukavicom i na nulu ošišana te dlana savijenog kao da drži pletenicu zaspala bi nakon što bi gumeni crv prvi put zabrenčao. A i kad je kosa počela rasti, zaspala bi držeći u snu savijen dlan, iako joj je kosa bila tek dužine prsta. Kati Planton mjesecima je na straži svladavao san, sve dok je nisu ponovno ošišali na nulu i dok joj nije izrasla tako rijetka kosa da se vidjelo više ugriza ušiju nego vlasi. Tako ju je dugo svladavao san na straži dok Tur Prikulič nije shvatio da svakog bijednika možeš poučavati strogoj disciplini, ali da slaboumnost ne možeš podčiniti. Služba Kati Planton ukinuta je.

Prije nego što su je ošišali na nulu, Kati Planton je za proziva usred reda sjela u snijeg na svoju vatiranu kapu. Šišvanjonov se zaderao: Fašistkinjo, ustani. Tur Prikulič zgrabio ju je za pletenicu, a kad ju je ispustio, ona je ponovno sjela. Udarao ju je po leđima dok zgrčena nije pala na pod stišćući pletenicu šakom gurnutom u usta. Iz usta joj je virio krajičak pletenice kao da je odgrizla polovicu smeđe ptičice. Ležala je na podu sve dok joj nakon proziva netko nije pomogao ustati i odveo je u kantu.

Nama je Tur Prikulič mogao raspolagati, ali grubošću prema Kati Planton samo se brukao. A kad mu ni ta grubost nije pošla za rukom, brukao se suosjećajući. Kati Planton nepopravljivo je i onako nemoćna oduzela smisao njegovu vladanju. Da se ne bi sramotio, Tur Prikulič postao je krotak. Za proziva je Kati Planton morala sjediti naprijed, pokraj njega na podu. Satima je sjedila na svojoj vatiranoj kapi i začuđeno ga promatrala kao da je lutka pokretnih udova. Nakon apela kapa je bila zalijepljena za snijeg i morala se silom otrgnuti od tla.

Tri ljetne večeri uzastopce Kati Planton ometala je prozivanje. Neko vrijeme mirno je sjedila kraj Prikuliča, zatim mu se približila i svojom mu kapom izglancala cipele. On joj je stao na ruku. Ona je izvukla ruku i izglancala i drugu cipelu. I drugom joj je nogom stao na ruku. Kad je podigao stopalo, ona je skočila i lamatajući rukama kao da su krila počela trčati kroz postrojene redove gučući poput goluba. Svi su zadržali dah, a Tur se šuplje nasmijao, poput velikih purana kad zabrboću. Triput mu je Kati Planton očistila cipele i bila njegov golub.

Nakon toga više nije smjela prisustvovati prozivu. Za proziva je morala prati podove u barakama. Na bunaru bi nagrabila vode u kantu, iscijedila krpu, omotala je oko metle i nakon svake barake prijavu vodu zamijenila svježom iz bunara. U njenoj glavi nije bilo nesigurnosti koja bi ometala postupak. Pod je bio čist kao nikad dotad. Brisala je temeljito i bez žurbe, možda iz navike od kuće.

A i nije bila baš tako luda. Umjesto apel rekla bi AP-PEL. Kad bi zazvonilo zvonce na koksari, mislila je da u crkvi počinje misa. Nije morala smišljati kako da samu sebe zavara, jer mislima uopće nije bila ovdje. Njezino se ponašanje nije prilagodilo logorskoj disciplini, ali se prilagodilo okolnostima. U njoj je bilo nečeg elementarnog, na čemu smo joj svi zavidjeli. U njezine instinkte nije se razumio čak ni anđeo gladi. Kao i sve nas, i nju je spopao, ali joj nije dopro do mozga. Ono najjednostavnije ona je radila bez biranja, prepuštala se slučaju. Preživjela je logor ne pokušavajući. Nikad je nisi mogao vidjeti na smeću iza kantine. Jela je ono što je našla na logorskom dvorištu i oko tvornice. Cvjetove, lišće, sjemenke korova. I svakojake životinje, crve i gusjenice, ličinke i kukce, puževe i paukove. A na snijegom prekrivenom logorskom dvorištu i smrznuti izmet stražarskih pasa. Čudili smo se kako su joj stražarski psi vjerovali, kao da je ta čovječja prilika što tetura s kapom na glavi i štitnicima na ušima jedan od njih.

Ludilo Kati Planton uvijek se nekako moglo opravdati. Nije bila ni privržena ni odbojna. Sve te godine zadržala je prirodnost životinje koja se u logoru udomaćila. Uopće nije imala ništa strano. Voljeli smo je.

Jednog rujanskog popodneva moja je smjena bila pri kraju, a sunce je još uvijek visoko i zasljepljujuće snažno sjalo. Izgubio sam se na utrtom puteljku iza jame. Između žarkocrvene lobode, koja već odavno nije bila jestiva, ljuljala se, spržena suncem, divlja zob. Rebra su joj blistala poput ribljih kostiju. U tvrdim ljuskama zrna su još bila mliječnobijela. Jeo sam. Na povratku kući nisam više želio plivati kroz korov i išao sam zemljanim puteljkom. Pokraj cepelina sjedila je Kati Planton. Njezine ruke položene na mravinjak vrvjele su od crnih mrava. Lizala je mrave i jela ih. Pitao sam: Kati, što radiš.

Radim sebi škakljive rukavice, odgovorila je.

Je li ti hladno, upitao sam.

Ona je rekla: Danas ne, sutra. Moja majka ispekla mi je kifle s makom, još su tople. Nemoj stati na to, možeš pričekati, pa ti nisi lovac. Kad se kiflice pojedu, brojiti će na afelima vojnike. Onda će se oni odvesti kući.

Ruke su joj odjednom pocrnjele od migoljavih mrava. Prije nego što ih je polizala, upitala je: Kad će rat završiti. Odgovorio sam: Rat je završio već prije dvije godine. Dođi, idemo prijeko u logor.

Rekla je: Zar ne vidiš, sad nemam vremena.

KRIMINALNI SLUČAJ S KRUHOM

Fenja nikada nije nosila gornji dio pufoaike, nego bijelu radnu kutu, a preko nje kukičanu vunenu jaknu, uvijek drugu. Jedna je bila boje lješnjaka, druga prljavoljubičasta poput neoguljene crvene repe, treća žuta poput gline ili na sive i bijele točkice. Sve su imale preširoke rukave, a bile preuske u trbuhu. Nikad nisi znao koja je jakna za koji dani i čemu ih Fenja uopće nosi preko kute. Grijale nisu, bile su prepune rupica i ispletene od malo vune. Prijeratne vune, često upotrijebljene u pletivu i izravnanе, ali još uvijek dobre za kukičanje. Možda je to bila vuna od odbačenih jakni velike obitelji ili od naslijeđenih jakni svih pokojnika u obitelji. O Fenjinoj obitelji nismo ništa znali, čak ni to je li je imala prije, odnosno nakon rata. Za Fenju se kao osobu nitko nije zanimao. Ali svi su joj bili odani jer je dijelila kruh. Ona je bila kruh, gospodarica kojoj smo svaki dan jeli iz ruke.

Nismo odvajali oči od nje, kao da je za nas pronalazila kruh. Naša je glad vrlo pomno promatrala sve na Fenji. Njezine obrve nalik dvjema četkicama za zube, lice sa snažnom bradom, kratke konjske usne što joj nisu posve prekrivale zubno meso, sive nokte na velikom nožu za fino određivanje porcija, njezinu kuhinjsku vagu sa dva jezičca.

Prije svega njezine velike oči, beživotne poput dviju drvenih kugli na računaljki koju jedva da je upotrebljavala.

Da je Fenja odbojna i ružna, nitko od nas nije smio priznati ni samom sebi. Bojao si se, vidjet će što misliš.

Čim bi se jezičci njezine vage pomakli nagore ili nadolje, ja sam ih već pratio pogledom. Poput jezičaca trzao mi se i jezik u ustima, stisnuo bih zube. Usta sam otvorio da Fenja vidi moje nasmijane zube. Smješkao si se u nuždi i načelno, istodobno si se smješkao iskreno i prijetvorno, bespomoćno i podmuklo, da ne proigraš Fenjinu naklonost. Da ne staviš na kocku Fenjinu pravednost, nego je potakneš da pravednost poveća za nekoliko grama.

Ništa nije pomagalo, Fenja je i dalje bila loše volje. I imala je prekratku desnu nogu. Hodajući do police s kruhom, nogu je tako jako vukla da smo govorili da hrama. Noga je bila toliko kraća da joj je nadolje povlačila i kutove usana, stalno onaj lijevi, a ponekad i desni. I to tako kao da je loše raspoloženje od crnog kruha, a ne od

kraće noge. Zbog trzanja usta desna bi joj polovica lica poprimila mučenički izraz.

A budući da nam je svima dijelila kruh, hramanje i patnički izraz njezina lica za nas su bili sudbonosni, poput teturava hoda povijesti. Fenja je imala nešto komunistički sveto. Zacijelo je bila vjerni ženski kadar u upravi logora, oficirka kruha, inače ne bi mogla napredovati do položaja gospodarice kruha i ortakinje anđela gladi.

Posve sama stajala je s velikim nožem u rukama u bijelo okrečenoj sobici, iza pulta, između kuhinjske vage i računaljke. Mora da je liste imala u glavi. Znala je točno tko dobiva dnevni obrok od 600 grama, tko od 800 grama, a tko od 1000 grama kruha.

Ja sam podlegao Fenjinoj ružnoći. S vremenom sam u njoj vidio izvrnutu ljepotu, što se pretvorilo u obožavanje. Gađenje bi me učinilo grubim i pred jezičcima vage bilo bi riskantno. Pognuo bih se i pritom se samom sebi gadio, ali tek pošto bih osjetio okus kruha i barem nekoliko minuta bio koliko-toliko sit.

Danas mislim da je Fenja dijelila sve tri vrste kruha za koje sam tada znao. Prva je vrsta bila transilvanijski svakodnevni, oduvijek i u znoju lica svoga priskrbljeni kiselkasti kruh evangeličkog Gospoda Boga. Druga je vrsta bila smeđi kruh od integralnog brašna s Hitlerovih zlatnih klasova iz njemačkog Reicha. A treća je bila dnevna porcija hljeba s ruske vage. A ja mislim, anđeo gladi znao je za to krušno Trojstvo i iskoristio ga. Tvornica kruha prvu je pošiljku isporučivala u svitanje. Kad bismo između 6 i 7 došli u kantu, Fenja je već izvagala dnevne obroke. Pred svakim od nas dnevnu bi porciju još jednom stavila na vagu, odredila težinu, dodala komadićak ili odrezala krajićak. Vrhom noža pokazivala je jezićac vage i nakrivivši konjsku bradu, u čudu me promatrala kao da me svako jutro u tih četiristo dana vidi prvi put.

Već prije pola godine, kad se dogodio kriminalni slučaj s kruhom, mislio sam da smo zbog gladi u stanju ubiti jer se Fenjina hladna svetost uvukla u kruh. Pomnim kontroliranjem izvaganog kruha Fenja nam je pokazivala da je pravedna. Izvagani dnevni obroci na policama bili su pokriveni bijelim plahtama. Za svaku porciju kruh bi malo otkrila, a onda ponovno pokrila, baš kao i uvježbani prosjaci u pokućarenju komad ugljena. U obijeljenoj sobici, odjevena u bijelu kutu, Fenja je bijelim plahtama slavila misu higijene kruha kao

logorsku kulturu. Kao svjetsku kulturu. Muhe su umjesto na kruh morale sletjeti na bijele plahte. Na kruh bi došle tek kad smo ga imali u ruci. Ako ne bi dovoljno brzo odletjele, sa svojim smo kruhom pojeli i njihovu glad. O gladi muha nikada nisam razmišljao, čak ni o higijeni insceniranoj bijelim plahtama.

Fenjina pravednost, to sparivanje nakrivljene njuške i preciznosti vaganja, učinila me upravo ropski pokornim. Fenjina odbojnost bila je savršena. Fenja nije bila ni dobra ni zla, ona nije bila osoba, nego zakon u kukičanim jaknama. Nikad mi ne bi palo na pamet uspoređivati Fenju s drugim ženama, jer ni jedna druga nije bila tako patnički disciplinirana i besprijevano ružna. Ona je bila žuđen, odvratno vlažan, gnjecav, sramotno hranjiv, u porcijama dijeljen kruh iz sanduka.

Dnevni obrok kruha dobili bismo ujutro. Kao i većina, i ja sam spadao u kandidate koji su dobivali 800 grama, što je bio normalan dnevni obrok. 600 grama dobivali su oni koji su radili lakše poslove u logorskom krugu: punili cisterne izmetom iz poljskih zahoda, čistili snijeg, obavljali jesensko i proljetno čišćenje, u bijelo bojili rubnjake duž logorskog korza.

A 1000 grama dobivali su rijetki, iznimno oni koji su radili najteže poslove. Već se i 600 grama čini mnogo. Ali kruh je bio tako težak da je i 800 grama bilo tek za širinu palca debela kriška ako je bila izrezana iz sredine kruha. Ako si imao sreću i dobio okrajak s grubom suhom korom, kriška je bila debela dvije širine palca.

Prva odluka dana bila je: Jesam li dovoljno čvrst da danas za doručkom ne pojedem cijelu porciju kruha uz juhu od kupusa. Mogu li toliko gladan ostaviti komadićak za večer. Ručka nije bilo, radio si i nisi morao ni o čemu odlučivati. Ako si za doručkom bio dovoljno čvrst, navečer, nakon posla, došla bi druga odluka: Jesam li dovoljno čvrst da samo segnem pod jastuk i provjerim je li uštedeni kruh još ondje. Mogu li čekati da prođe večernji proziv i pojesti ga tek u kantini. To je moglo potrajati dva sata. Ako proziv ne bi bio gotov, i duže.

Ako ujutro nisam bio dovoljno čvrst, navečer nisam imao preostala kruha pa tako ni o čemu odlučivati. Žlicu bih napunio tek dopola, usrkivao bih. Naučio sam polagano jesti, nakon svake žlice juhe

progutati slinu. Anđeo gladi je rekao: zahvaljujući slini, juha traje duže, a ako legneš ranije, glad traje kraće.

Otišao bih rano spavati, ali neprestano sam se budio, jer bi nepčana resica natekla i pulsirala. Zatvarao ja oči ili ih držao otvorenima, vrtio se po krevetu ili buljio u dežurno svjetlo, hrkao netko kao da se davi ili brenčao gumeni crv u satu s kukavicom - noć je bila neizmjerljivo velika, Fenjine plahte u njoj beskonačno bijele, a ispod njih ležalo je mnogo nedostižna kruha.

Ujutro nakon himne glad bi zajedno sa mnom požurila na doručak, Fenji. U susret nadljudskoj prvoj odluci: jesam li danas dovoljno čvrst, mogu li komadićak kruha i za večer... i tako dalje.

Koliko dalje.

Svakog mi je dana anđeo gladi žderao mozak. A jednog dana podigao mi je ruku. I tom sam rukom zamalo zatukao Karlija Halmena - bio je to kriminalni slučaj s kruhom.

Karli Halmen cijeli je dan bio slobodan i već je za doručak pojeo sav svoj kruh. Svi su bili na poslu. Karli Halmen je do večeri bio sam u baraci. Kruha koji je Albert Gion uštedio navečer više nije bilo. Albert Gion pet je dana uzastopce bio čvrst, uštedio je pet komadićaka kruha, količinu jednog dnevnog obroka. Cijeli je dan bio s nama u smjeni i kao i svi koji su imali ušteđenog kruha cijeli je dan mislio na večernju juhu s kruhom. Kad je smjena završila, kao i svi najprije je pogledao pod jastuk. Kruha više nije bilo.

Kruha nije bilo, a Karli Halmen sjedio je na krevetu odjeven u donje rublje. Zauzevši ratobornu pozu, Albert Gion bez riječi ga je triput opalio šakom u usta. Karli Halmen bez riječi je ispljunuo dva zuba na krevet. U hvativši ga za vrat, harmonikaš je Karlija odvuкао do kante s vodom i u nju mu gurnuo glavu. Iz usta i nosa izlazili su mjehurići, začulo se krkljanje, a onda tišina. Bubnjar je izvukao Karlijevu glavu iz vode i počeo ga gušiti, dok na kraju Karlijeva usta nisu počela podrhtavati ružno poput Fenjinih. Odgurnuo sam bubnjara i izuo drvenu cipelu. I ruka mi se tako podigla da bih kradljivca sigurno bio ubio. Odvjetnik Paul Gast do tog je trenutka sve to promatrao odozgo s kreveta. Skočio mi je na leđa, istrgnuo cipelu iz ruke i hitnuo je u zid. Karli Halmen zapisan je ležao pokraj kante i povraćao krušnu sluz.

Želja za ubijanjem pomračila mi je razum. Ne samo meni, pretvorili smo se u čopor. Karlija smo, u zapišanom i krvavom donjem rublju, vukući ga pokraj barake, iznijeli u noć. Bila je veljača. Prislonili smo ga na zid barake, on je posrnuo i pao. Bez prethodnog dogovaranja otkopčali smo bubnjar i ja hlače, a zatim Albert Gion i svi drugi. I budući da je bilo pred spavanje, jedan za drugim pomokrili smo se Karliju Halmenu po licu. Pridružio se i odvjetnik Paul Gast. Zalajala su dva stražarska psa, za njima su dotrčali stražari. Psi su osjetili krv i počeli režati, stražar je psovao. Odvjetnik i stražar odnijeli su Karlija u bolesničku baraku. Gledali smo za njima, a zatim snijegom očistili krv s ruku. Nijemi, vratili smo se u baraku i uvukli u krevete. Imao sam krvavu mrlju na članku, okrenuo sam ga prema svjetlu i pomislio kako je Karlijeva krv svijetla, poput pečatnog voska i hvala Bogu iz žile, a ne iz vene. U baraci je vladala mrtvačka tišina i čuo sam kako klepeće gumeni crv sata, tako jasno kao da mi je u glavi. Više nisam mislio na Karlija Halmena ni na Fenjinu beskonačno dugu bijelu plahtu, čak ni na nedostižni kruh. Utonuo sam u miran san.

Sljedećeg jutra krevet Karlija Halmena bio je prazan. Kao i svako jutro otišli smo u kantinu. Ni na snijegu se ništa nije vidjelo, nije bio crven, pao je svjež snijeg. Karli Halmen dva je dana ležao u bolesničkoj baraci. Nakon loga je zagnojenih rana, natečenih očiju i plavih usana ponovno sjedio s nama u kantini. Stvar s kruhom se riješila, svi su se ponašali kao i prije. Karliju Halmenu nismo predbacivali krađu. A on nama nije predbacivao kaznu. Znao je, zaslužio ju je. Sud kruha ne raspravlja, on kažnjava. Nulta granica ne poznaje paragrafe, ona ne treba zakon. Ona jest zakon, jer je i anđeo gladi tat koji nam krade razum. Pravda kruha ne poznaje ono prije i ono poslije, ona je samo sadašnjost. Potpuno prozirna i potpuno tajanstvena. U svakom slučaju, pravda kruha drukčije je nasilna od nasilja koje ne poznaje glad. Sud kruha ne zanima uobičajeni moral.

Sud kruha bio je u veljači. U travnju je Karli Halmen sjedio na stolcu u brijačnici Oswalda Enyetera, rane su mu zacijeljele, brada narasla poput zgažene trave. A ja sam bio nakon njega na redu i u zrcalu čekao iza njega, onako kako je meni za leđima stajao Tur Prikulič. Brijač je položio dlakave ruke na Karlijeva ramena i upitao: Otkad nam nedostaju dva prednja zuba. Ni meni ni brijaču, nego njegovim

dlakavim rukama Karli Halmen je odgovorio: Od kriminalnog slučaja s kruhom.

Kad je Karli bio gotov, sjeo sam na stolac. Bilo je to jedini put da je Oswald Enyeter brijući me zviždukao neku serenadu, a na pjeni izbila krvava mrlja. Ne onako svjetla kao pečatni vosak, nego tamnocrvena, poput malina u snijegu.

GOSPA OD MLADOGA MJESECA

Kad je glad najveća, pripovijedamo o djetinjstvu i jelu. Žene o hrani pripovijedaju podrobnije od muškaraca. Najpodrobnije pripovijedaju žene sa sela. Kod njih svaki recept ima tri čina, poput dramskog komada. Zbog različitih mišljenja o sastojcima napetost raste. Još i više kad u punjenje od slanine, kruha i jaja nikako ne dolazi samo pola luka nego cijeli i ne samo četiri nego šest režnjeva češnjaka i kad se luk i češnjak ne sjeckaju nego ribaju. I kad su žemičke bolje od kruha i kumin bolji od papra, a mažuran je ionako najbolji, bolji i od estragona, koji ide uz ribu, ali ne i patku. Kad se punjenje stavlja između kožice i mesa, da bi, dok se peče, u njega mogla kapati mast ili pak neizostavno u trbušnu šupljinu da, dok se peče, nikako ne upije masnoću iz kožice, dramski je komad dosegnuo vrhunac. Katkad pobijedi evangelički punjena patka, a katkad katolički punjena.

A kad žene sa sela riječima prave rezance za juhu, to će sasvim sigurno potrajati pola sata, dok se ne odredi broj jaja i hoće li se tijesto miješati žlicom ili mijesiti rukom, dok se tijesto za rezance ne izvalja na debljinu stakla, a da ne popuca, te ne osuši na dasci za valjanje rezanaca. Pa dok se zatim ne namota i ne nareže, dok se rezanci s daske ne ubace u juhu, dok se juha polako i na tihoj vatri ili kratko i uzavrevši ne skuha, dok se ne posluži i po njoj ne pospe puna šaka ili tek prstohvat peršina, potraje to još četvrt sata.

Gradske žene ne raspravljaju o tome koliko jaja treba za tijesto za rezance, nego koliko ih se može uštedjeti. I budući da neprestano na nečem štede, njihovi recepti ne mogu se upotrijebiti ni za prolog dramskog komada.

Pripovijedanje o receptima za kuhanje veće je umijeće nego pripovijedanje viceva. Poante mora biti, iako nije smiješna. Ovdje u logoru vic počinje već s uzme se. To da se ništa nema, to je poanta. Ali nju nitko ne izgovara. Recepti za kuhanje vicevi su anđela gladi. Dok ne stigneš do ženske barake, trčiš kroz šibe. Prije nego što u baraku uđeš, prije nego što te pitaju, kažeš koga tražiš. Najbolje je da sam pitaš; Je li Trudi ovdje. I dok još postavljaš pitanje, najbolje je krenuti lijevo, u treći red, prema krevetu Trudi Pelikan. Kreveti su postolja na kat, kao i u muškim barakama. Neki kreveti zakriveni su pokrivačima za večernju ljubav. Ja nikad ne želim iza pokrivača, ja

želim samo recepte za kuhanje. Žene misle da sam preplašljiv, jer sam prije imao knjige. Misle da si od čitanja profinjeniji.

Knjige koje sam sa sobom ponio nikad u logoru nisam čitao. Papir je najstrože zabranjen, prvu polovinu ljeta knjige sam skrivao ispod cigala iza barake. A potom skupo prodao. Za 50 stranica Zaratustre, upotrijebljenih za motanje cigareta, dobio sam 1 mjericu soli, za 70 stranica čak 1 mjericu šećera. Za cijeloga u lan ukoričenog Fausta Peter Schiel mi je napravio moj vlastiti limeni češalj za trijebljenje ušiju. Zbirku Poezija osam stoljeća pojeo sam u obliku kukuruznog brašna i svinjske masti, a tankog Weinhebera kao ječam. Od toga ne postaješ profinjen nego diskretan.

Diskretno promatram mlade Ruse dok se nakon službe tuširaju. Tako diskretno da ni ja sam više ne znam zašto. Ubili bi me kad bih znao zašto.

Opet nisam bio čvrst. Sav svoj kruh pojeo sam za doručak. Opet sjedim u ženskoj baraci na rubu kreveta pokraj Trudi Pelikan. Pridružuju nam se dvije Zirri i sjedaju prekoputa, na krevet Corine Marcu. Ona je već tjednima u kolhozu. Promatram zlatne malje i tamnu bradavicu na tankim prstima obje Zirri i pripovijedam, da ne bismo odmah govorili o jelu, o djetinjstvu.

Svako smo ljeto za školskih praznika odlazili iz grada na selo. Mi, to smo moja majka, ja i kućna pomoćnica Lodo. Naš ljetnikovac bio je na Wenchu, a brdo prekoputa zvalo se Schnurleibl. Ostali bismo osam tjedana. U tih osam tjedana svaki smo put odlazili na jednodnevni izlet u Schaßburg^{8}, obližnji grad. U vlak smo se morali ukrcati dolje u nizini. Stanica se na mađarskom zvala Hetur, a na njemačkom Siebenmanner^{9}. Na krovu željezničarske kućice zazvonilo bi zvono, jer je vlak upravo kretao iz Daneša. Za pet minuta bio je ovdje. Perona nije bilo. Kad je vlak ušao u stanicu, stube na ulazu u vlak bile su mi u razini prsa. Prije nego što smo ušli, pogledao bih vagon odozdo crne kotače izlizanih rubova, lance, kuku i odbojnik. Zatim smo se vozili pokraj kupališta, pokraj Tomine kuće i polja starog Zaharije. On je svakog mjeseca od nas dobivao dva paketića duhana kao cestarinu, jer smo morali proći kroz njegov ječam kad smo išli na kupanje. Zatim je došao željeznički most, ispod njega valjala se žuta voda. Iza mosta je stajala razlokana pješčenjačka stijena s vilom i Tanca na vrhu. I već smo stigli u

Schaßburg. Svaki put odmah smo otišli na trg u elegantnu Kavanu Martini. Među gostima smo pomalo upadali u oči jer smo bili preležerno odjeveni - majka u suknji hlačama, a ja u kratkim hlačama i sivim dokoljenkama, koje se nisu brzo prljale. Samo je Lodo nosila seosku nedjeljnu odjeću, bijelu seljačku bluzu i crni rubac za glavu s obrubom na ruže i zelenim svilenim resama. Crveno šatirane ruže velike poput jabuka, veće od pravih ruža. Tog dana smjeli smo jesti sve što smo htjeli i koliko smo mogli. Smjeli smo birati između pralina od marcipana, indijanera i savarinija, kremšnita, orehnjače, faumrolla i išlera, kroketa od lješnjaka, torte od ruma, napoleon-šnita, nugata i doboš-torte. A zatim još i sladoled, sladoled od jagoda u srebrnim pliticama ili sladoled od vanilije u staklenim pliticama ili sladoled od čokolade u porculanskim zdjelicama, uvijek s tučenim vrhnjem. I za kraj, ako smo još mogli, kolač od višanja sa želeom. Pod rukama sam osjećao hladni mramor stolne ploče, a u pregibu koljena mekani pliš sjedala. A gore na crnom bifeu, na vjetru ventilatora, odjevena u dugu crvenu haljinu i stojeći na vrhovima prstiju, ljuljala se na vrlo tanku Mjesečevu srpu Gospa od Mladoga Mjeseca. Kad sam to ispričao, svi mi na rubu kreveta osjetili smo mučninu u želucu. Trudi Pelikan gurnula je ruku pod jastuk meni iza leđa i uzela svoj ušteđeni kruh. Svi su posegnuli za svojim limenim zdjelicama i turnuli žlicu u jaknu. Ja sam svoj jedaći pribor već imao kod sebe, zajedno smo otišli na večeru. Stali smo u red pred kotlom s juhom. Zatim smo svi sjedili za dugim stolovima. Svatko je žlicom grabio po svojoj metodi, da bi juhu što duže jeo. Svi su šutjeli. S jednog kraja stola doprlo je kroz zveckanje limenog posuđa pitanje Trudi Pelikan: Leo, kako se zove kavana.

Glasno sam rekao: Kavana Martini.

Nakon dvije-tri žlice upitala je: A kako se zove žena na vršcima nožnih prstiju. Glasno sam rekao; Gospa od Mladoga Mjeseca.

OD VLASTITOG KRUHA DO KRUHA OBRAZA

U zamku kruha upadne svatko.

U zamku čvrstoće za doručkom, u zamku mijenjanja kruha za večerom, u zamku noći s ušteđenim kruhom ispod glave. Najgora zamka anđela gladi zamka je čvrstoće: Biti gladan i imati kruha, ali ga ne pojesti. Prema sebi biti okrutniji od smrznute zemlje. Anđeo gladi kaže svakog jutra: Misli na večer.

Navečer prije juhe od kupusa razmjenjuje se kruh, jer ti se vlastiti uvijek čini manjim od tuđeg. A i drugi to misle.

Trenutak prije nego što mijenjaš kruh osjetiš nesigurnost, a odmah pošto ga zamijeniš javi se sumnja. Nakon zamjene, u tuđoj ruci, kruh koji sam zamijenio veći je nego što je bio u mojoj ruci. A ono što sam dobio, u mojoj se ruci smanjilo. Koliko se brzo drugi okrene, on, naime, vidi bolje od mene, toliko je profitirao, a ja kruh moram ponovno mijenjati. Ali i on to misli, misli da sam ja profitirao pa i on kruh mijenja još jedanput. A u mojoj se ruci kruh ponovno smanjuje. Tražim trećeg i s njime mijenjam kruh. Drugi već jedu. Ako glad izdrži još trenutak, mijenjaš kruh četvrti, peti put. A ako baš više ništa ne pomaže, tada ga ponovno mijenjaš s onim prvim. Tada opet imam svoj kruh.

Mijenjanje kruha uvijek je potrebno. Odvija se brzo i odlučno. Kruh te vara kao i cement. Onako kako oboliš od cementa, možeš oboljeti i od mijenjanja kruha. Mijenjanje kruha večernje je bučno psovanje, posao blistavih očiju i drhtavih prstiju. Ujutro opipavaju jezičci na vagi za kruh, navečer opipavaju oči. Kod mijenjanja kruha ne tražiš samo pravi kruh, tražiš i pravo lice. Procjenjuješ otvor usta. Najbolja su ona tanka i duga, kao kosom odrezana. Procjenjuješ malje gladi na upalim obrazima, jesu li fine bijele dlake dugačke i dovoljno guste. Prije smrti od gladi na licu raste zec. Tada pomisliš da je pravo rasipanje dati kruh toj osobi, da se nju više ne isplati hraniti jer će ubrzo narasti bijeli zec. Zato kruh razmijenjen s onima s bijelim zecom zoveš kruh obraza.

Ujutro se nema vremena, ali se nema ni što mijenjati. Netom narezane kriške kruha čine se jednakima. Do večeri se svaka kriška drukčije osuši, bude pravilnog četvrtastog oblika ili izbočena u sredini. Gledano iz perspektive sušenja, imaš osjećaj da te tvoj kruh vara. Taj osjećaj imaju svi, iako ne razmjenjuju kruh. A razmjena taj

osjećaj pojačava. Jedna optička varka zamjenjuje drugu. Nakon toga si još uvijek prevaren, ali umoran. Zamjena vlastitog kruha za kruh obraza završava kako je i počela, odjednom. Bučno psovanje prestaje, pogled se usmjerava na juhu. U jednoj ruci držiš kruh, u drugoj žlicu.

Posve sam u čoporu svatko počinje razvlačiti svoju juhu. I žlice su čopor, i limeni tanjuri, i srkanje, i struganje stopalima ispod stola. Juha grije, živi u grlu. Srčem glasno, moram čuti juhu. Prisiljavam se da ne brojim žlice. Ako ih ne brojim, bit će ih više od 16 ili 19. Te brojeve moram zaboraviti.

Jedne večeri harmonikaš Konrad Fonn mijenjao je kruh s Kati Planton. Ona mu je dala svoj kruh, a on je njoj u ruku stavio četvrtasti komadićak drva. Ona je zagrizla, silno se začudila i progutala prazan zalogaj. Nije se smijao nitko osim harmonikaša. A Karli Halmen uzeo je Kati Planton daščicu i uronio je u harmonikaševu juhu od kupusa. Kati Planton vratio je njezin kruh.

Svatko upada u zamku kruha, ali kruh obraza Kati Planton nitko ne smije pretvoriti u svoj vlastiti kruh. I taj zakon vrijedi pred sudom kruha. U logoru smo naučili skidati mrtvace bez gađenja. Skidamo ih prije nego što se ukoče, trebamo njihovu odjeću da se ne smrznemo. I pojedemo njihov ušteđeni kruh. Nakon posljednjeg daha smrt je za nas dobitak. Ali Kati Planton živi, iako ne zna gdje je. Mi znamo i postupamo s njom kao sa svojim vlasništvom. Na njoj možemo ispraviti sve ono što jedni drugima učinimo nažao. Dok god živi među nama, za nas se može reći da smo sposobni za štošta, ali na i za sve. Ta činjenica vjerojatno vrijedi više od Kati Planton.

O UGLJENU

Ugljena ima koliko i zemlje, više nego dovoljno.

MASNI UGLJEN stiže iz Petrovke. Prepun je sivog kamenja, težak, vlažan i ljepljiv. Kiselkasta je mirisa na paljevinu, grumeni mu se listaju poput grafita. Kada ga u Molini samelju i operu u Moiki, ostane puno sivog kamenja.

Sumporni ugljen stiže iz Kramatorska, najčešće oko podneva. Podno jame je silos s ugljenom, golema rupa u zemlji pokrivena rešetkom. Svaki vagon doveze se nad rešetku. Svaki je težak 60 tona, marke je Pullman i odozdo ima petera vratašca. Ona se otvaraju čekićem, pet puta zazvoni kao gong u kinu ako uspije u prvom pokušaju. Ako uspije, uopće se ne moraš penjati na vagon, ugljen šušteći sklizne u jednom mlazu. Od prašine ti se zamrača pred očima, na nebu je sunce sivo poput limene zdjelice. Hvataš dah i gutaš više prašine nego zraka, škripi ti između zuba. U četvrt sata svih je 60 tona istovareno. Gore u jami leži još samo nekoliko debelih grumena. Sumporni ugljen lagan je, lomljiv i suh. Blista kristalnim sjajem poput tinjca, sastoji se od grumena i prašine. Zrna nema. Ime je dobio po sumporu, ali nema mirisa. Na sumpor iz ugljena naiđeš puno kasnije, kao na žuti talog u lokvicama na tvorničkom dvorištu. Ili noću u dijelu logora s nagomilanom šljakom, kad se na brežuljcima jalovine pojave užarene žute oči kao da je unutra raskomadani mjesec.

Ugljen s oznakom K dolazi iz rudnika Rudni, tu u blizini. On nije ni mastan ni suh, ni pun kamenja, ni pjeskovit, ni zrnast. On je sve to odjednom i ništa od toga pojedinačno, tako i tako podmukao. Sigurno je, taj ugljen ima puno antracita, ali ne i karakter. Najvredniji ugljen, kažu. Antracitni ugljen nikad nije bio moj prijatelj, pa ni onaj dosadni. Bio je podao, teško se istovarivao, kao da lopatom zasijecaš u klupko dronjaka ili korijenje.

Jama je kao kolodvor, napola prekrivena i jednako izložena propuhu. Oštar vjetar, ciča zima, kratki dani, električno svjetlo već u podne. Pomiješana ugljena i snježna prašina. Ili kosi vjetar i kiša u lice, a kroz krov još deblje kapi. Ili pasja vrućina i dugi dani od sunca i ugljena, dok se ne srušiš od iznemoglosti. Jednako teško kao istovar i ime je tog ugljena. Ugljen s oznakom K, to možeš samo promucati, a ne prošaptati kao ime plinskog ugljena: Hazoveh^{10}.

PLINSKI UGLJEN je brz. On dolazi iz Jasinovataje. Načelnik naziva plinski ugljen gotovo šaptom HAZOVEH. Ta riječ zvuči kao da kažeš zečja bol. Zbog toga je volim. Svaki vagon sadrži orahe, lješnjake, kukuruzna zrna i grašak. Petera vratašca lako se otvaraju, otvoriš ih takoreći dodirrom ruke i već je gotovo. Zečja bol zašumi pet puta, lagana, siva poput škriļjca, samo ona sama, bez sivog kamena. Gledaš i pritom misliš: Zečja bol ima meko srce. Zečja bol je istovarena, rešetka tako prazna kao da kroz nju ništa nije prošlo. Mi stojimo gore na rešetki. Ispod, u trbuhu jame mora da su planinski lanci i ponori od ugljena. Ovdje i zečja bol ima skladište za sebe.

I u glavi je jedno skladište. Iznad jame drhti ljetni zrak kao kod kuće, a i nebo je svileno kao kod kuće. Ali kod kuće nitko ne zna da sam još živ. Kod kuće djed sada jede hladnu salatu od krastavaca i misli, ja sam mrtav. I baka pokraj šupe u sjeni veličine sobe vabi kokoši kvočkinim glasanjem, šakom im sipa hranu po tlu i misli, ja sam mrtav. A majka i otac možda su na Wenchu. Odjevena u mornarsko odijelo koje je sama sašila, majka leži nasred planinske livade u dubokoj travi i misli, ja sam već na nebu. A ja je ne mogu prodrmati i reći; Voliš li me, pa živ sam. Otac pak sjedi za kuhinjskim stolom i polako puni patrone sačmom, čvrste olovne kuglice za lov na zečeve u nadolazećoj jeseni. Zečja bol.

KAKO SE SEKUNDE VUKU

Bio sam u lovu.

Kobelijan je otišao, a ja sam u stepi, druge jeseni, lopatom zatukao psa jamara. Zaskvičao je kratko poput lokomotive. Kako se sekunde vuku kad se čelo iznad njuške ukoso raspukne. Zečja bol.

Htio sam ga pojesti.

Ovdje ima samo trave. A travom ne možeš ništa pričvrstiti, niti lopatom možeš oderati kožu. Nisam imao oruđe, a ni srca. A ni vremena, Kobelijan se vratio i sve vidio. Ostavio sam psa ležati isto onako kako se sekunde vuku kad se čelo iznad njuške ukoso raspukne. Zečja bol.

Oče, jednom si me htio naučiti kako se zviždukom javiti nekome tko se izgubio.

O ŽUTOM PIJESKU

Žuti pijesak može imati sve nijanse, od izbijeljeno žute do žute kanarinca, čak i blagu nijansu ružičaste. Nježan je, žao ti je kad ga miješaš sa sivim cementom.

Kobelijan je s Karlijem Halmenom i sa mnom kasno popodne odvezao još jednu privatnu turu žutog pijeska. Taj je put rekao: Ne idemo k meni kući. Ništa ne gradim, ali uskoro je praznik, pa imamo valjda neku kulturu.

Karli Halmen i ja razumjeli smo, žuti je pijesak kultura. Nakon proljetnog i jesenskog čišćenja žutim su se pijeskom ukrašavale staze za hodanje i u logorskom dvorištu i u tvornici. Bilo je to proljetno ukrašavanje za kraj rata i jesensko ukrašavanje za Oktobarsku revoluciju. Devetog svibnja bila je prva godišnjica mira. Mi od toga opet ništa nismo imali, nama je to bila druga godina u logoru. I došao je listopad. Proljetni ukras od žutog pijeska već je odavno otpuhnuo vjetar sušnih dana i otplavile kišne bujice. Sada je logorsko dvorište poput kristalnog šećera prekrivao jesenski ukras od svježeg žutog pijeska. Bio je to pijesak za uljepšavanje velikog Oktobra, ne i znak da smijemo kući.

Naše ture nismo vozili samo zbog ljepote. Dovozili smo na tone žutog pijeska, gradilišta su ga proždirala. Pješčara se zvala CARJERA. Bila je neiscrpna, najmanje 300 metara dugačka i 20-30 metara duboka, posvuda samo pijesak. Pješčana arena u površinskom kopu pijeska. Cijeli se kraj njome mogao poslužiti. A što se više pijeska vadilo, to je arena bila viša, to se dublje zasijecala u tlo.

Ako si bio hitriji, lukav, kamionom bi se dovezao tik do pješčane padine, tako da pijesak nisi morao bacati uvis, nego opušteno s visine kamiona ili ga čak lopatom bez napora bacati dolje.

Carjera je bila očaravajuća, poput otiska golema palca. Čisti pijesak, ni mrvica zemlje u njemu. Ravnomjerni, vodoravni slojevi, voštano bijeli, blijedi poput kože, blijedožuti, žarkožuti, žutosmeđi ili ružičasti, jedni iznad drugih. Hladni i vlažni. Dok si ga tovario lopatom, pijesak se pretvarao u pahulje i sušio leteći zrakom. Lopata se kretala sama od sebe. Kamion bi se brzo napunio. A istovarivao bi se sam od sebe, kiper. Karli Halmen i ja čekali smo ovdje u pješčari da se Kobelian vrati.

Čak bi se i Kobelian bacio u pijesak i ležao dok smo mi utovarivali. Čak bi i oči zaklopio, možda je spavao. Kad je kamion bio pun, vrhom lopate kucnuli smo mu o cipelu. Skočio bi i poput marionete oteturao do kabine. A u pijesku je ostao otisak njegova tijela, kao da je Kobelian dvaput bio tu, jednom ležeći u udubini u pijesku, a jednom stojeći vlažne stražnjice pokraj kabine. Prije negoli se popeo u kabinu, dvaput je pljunuo u pijesak, jednom rukom uhvatio volan, a drugom protrljao oči. Zatim bi krenuo.

Sada smo se Karli i ja bacili u pijesak i ništa ne radeći osluškivali kako sipi i prijanja uz tijelo. Iznad nas luk neba. Između neba i pijeska protezao se travnati ožiljak kao nulta linija. Vrijeme mirno i glatko, uokolo mikroskopsko blistanje. U glavi si osjetio daljinu, kao da si pobjegao i pripadaš pijesku u svakom dijelu svijeta, a ne ovdje prisilnom radu. Bio je to bijeg u ležećem stavu. Kružio sam očima, odbjegao ispod obzora, bez opasnosti i bez posljedica. Odozdo mi je leđa pridržavao pijesak, a nebo je k sebi privuklo moje lice. Uskoro je nebo oslijepjelo pa sam očima ja njega privukao sebi, očne jabučice i šupljina čela napunile su se nebom, potpuno nepomičnim plavetnilom. Budući da me nebo pokrilo, nitko nije znao gdje sam. Čak ni čežnja za zavičajem. U pijesku nebo nije pokrenulo vrijeme, ali nije ga moglo ni odvtjeti unatrag, jednako kao što žuti pijesak nije mogao promijeniti mir, ni treći, ni četvrti. A nakon četvrtog mira bili smo u logoru.

Karli Halmen ležao je lica zarinuta u udubljenje u pijesku. Zacijeljeli ožiljci od krađe kruha kroz kratku su mu kosu svjetlucali poput ogrebotina na voštanoj površini. Na koži usnih školjaka blistala je crvena svila žilica. Pomislio sam na posljednje susrete u parku Joha i Neptunovu kupalištu s dvostruko starijim, oženjenim, Rumunjom. Koliko me dugo čekao onda kad prvi put nisam došao. I koliko često kad je shvatio da ni svaki idući put ni ikada više neću doći. Kobelian se nije mogao vratiti za manje od pola sata.

I ruka mi je ponovno krenula uvis, poželio sam pomilovati Karlija Halmena. Nasreću, on mi je pomogao odoljeti tom iskušenju. Podignuo je lice i zagrizao u pijesak. Jeo je, između zubi mu je škripalo. I progutao je. Ja sam se ukočio, a on je usta napunio drugi put. Dok je žvakao, s obraza su mu padala zrnca pijeska. A na

obrazima, na nosu i čelu zrnca su ostavila otisak nalik na sito. I suze na oba obraza svjetlosmeđu uzicu.

Kao dijete zagrizao bih breskvu i pustio je pasti na tlo na strani ugriza, rekao je. Zatim sam je podigao i pojeo dio prekriven pijeskom, a onda opet pustio da padne. Dok ne bi ostala samo koštica. Moj otac otišao je sa mnom liječniku, jer nisam normalan, jer mi prija pijesak. Sad imam dovoljno pijeska, a više uopće ne znam kako izgleda breskva.

Rekao sam: Žuta, s finim dlačicama i malo crvene svile oko koštice.

Čuli smo kako dolazi auto i ustali.

Karli Halmen lopatom je počeo tovariti pijesak. Dok je grabio lopatom, niz obraze su mu curile suze. Dok je pijesak letio zrakom, niz lijevu su mu stranu tekle u usta, a niz desnu u uho.

I RUSI IMAJU SVOJE PUTEVE

Karli Halmen i ja opet smo se lanciom vozili stepom. Na sve su strane trčali psi jamari. Posvuda tragovi kotača. Zgaženo busenje trave, lakirano osušenom krvi u crvenosmeđe. Posvuda procesija muha u jatima na zgnječenoj dlaci s ispalom utrobom. Dijelom još svježija sjajila se plavičastobijela nalik hrpicama ogrlica od sedefa. Ostali dijelovi bili su plavocrveni i napol raspadnuti ili već sasušeni poput suhog cvijeća. S druge strane tragova kotača ležali su udarcem odbačeni psi jamari, kao da im kotači nisu ništa učinili, kao da spavaju. Karli Halmen je rekao: Mrtvi izgledaju poput pegle. Nipošto nisu izgledali poput pegli. Kako je uopće pomislio na to, ja sam tu riječ već zaboravio.

Bilo je dana kad su se psi jamari premalo bojali kotača. Možda je tih dana vjetar imao istu privlačnu snagu kao i buka automobila pa im je otupio instinkte. Kad su im se kotači približili, bježali su, ali omamljeni i ne da spase život. Bio sam siguran da se Kobelian nije trudio izbjeći psa jamara. I isto tako siguran da ga još nikad nije pregazio, pod njegovim kotačima još nikada ni jedan pas jamar nije zaskvičao. No to skvičanje ne bi se ni čulo jer je lancia bila preglasna.

Unatoč tomu znam kako pas jamar zaskviči pod kolačima automobila, jer za svake vožnje čujem to u glavi. Ukratko, srceparajuće zaskviči u tri sloga zaredom: zečja bol. Kao kad ga zatučeš lopatom, baš tako, jer se baš tako brzo dogodi. A ja znam i kako se tlo na tom mjestu preplaši i zadrhti u krugovima, baš onako kao kad kamen padne u vodu. Ja znam i kako te odmah nakon toga zapeku usne jer ih zagrižeš kad ga pogodiš jednim udarcem i svom snagom.

Otkako sam ga ostavio ležati na tlu, uvjeravam samog sebe da pse jamare ne možeš jesti, iako prema njima živima ne osjećaš nimalo sažaljenja niti ti se mrtvi imalo gade. Kad bi mi se gadili, sućut i gađenje ne bi marili za pse jamare, nego za mene. Gadilo bi mi se vlastito oklijevanje, a ne pas jamar.

Ali kad bismo Karli Halmen i ja sljedeći put imali vremena, kad bismo mogli izaći iz auta, dok Kobelian ne napuni tri-četiri vreće svježom travom za koze, kad bismo bar imali toliko vremena. Mislim da Karli Halmen ne bi u tome sudjelovao, jer sam i ja tu. Morao bih

gubiti vrijeme i nagovarati ga, sve dok zamalo ne bi bilo kasno, kad bismo sljedeći put imali vremena. Ne trebaš se stidjeti pred psom jamarom, morao bih reći, ni pred stepom. Mislim, on bi se ustručavao pred samim sobom, u svakom slučaju više nego ja pred sobom. I više nego ja pred Kobelianom. Vjerojatno bih ga morao pitati kako to da Kobeliana uzima za mjerilo. Uvjeren sam, kad bi Kobelian bio tako daleko od kuće, jeo bi pse jamare, morao bih reći.

Nekih dana u stepi je bilo samo smeđe lakiranih zgaženih busenova trave, bili bi tu odjednom. A i oblaci bi se rastopili odjednom. Ostali su samo mršavi ždralovi na nebu i divlje, debele muhe na zemlji. Ali u travi nije bilo ni jednog jedinog mrtvog psa jamara.

Gdje su, pitao bih Karlija. Pogledaj, Rusi, zašto stepom idu pješice i saginju se. Neko vrijeme samo sjede. Misliš da se odmaraju, da su svi umorni. I oni imaju isto takvo gnijezdo u glavi, isto tako prazan trbuh kao i mi. I Rusi imaju svoje puteve. I više vremena od nas, oni su u stepi kod kuće. Kobelian nema ništa protiv. Kako to da je u kabini pokraj kočnice uvijek lopata s kratkim drškom, pa travu bere rukom. Kad nas nema, ne izlazi iz kabine samo zbog trave za koze, rekao bih Karliju Halmenu i ne bih morao lagati jer istinu uopće ne znam. Čak i kad bih znao, bila bi to samo jedna istina, a ona suprotna njoj neka druga istina. I ti i ja smo s Kobelianom drukčiji nego kad smo sami, rekao bih. I ja sam drukčiji kad tebe nema. Jedino ti umišljaš da ti nikad nisi drukčiji. Kad si krao kruh, ipak si bio drukčiji i ja sam bio drukčiji, a i svi drugi - ali to ne bih nikad rekao jer bi to bilo predbacivanje.

Kad gori, krzno smrdi. Ja ću oderati kožu, a ti brzo naloži vatru, rekao bih, kad bi Karli Halmen napokon pristao.

Karli Halmen i ja neprestano smo se s Kobelianom vozili stepom. I tjedan dana poslije stajali smo gore na lancii. Zrak je bio blijed, trava narančasta, sunce je stepu pretvorilo u kasnu jesen. Pregaženi psi jamari bili su slatki od noćnog mraza. Prošli smo autom pokraj jednog čovjeka. Stajao je u vrtlogu prašine i domahivao nam lopatom. Lopata je imala kratak držak. Na leđima mu je visjela vreća, samo za četvrtinu puna i teška. Karli je rekao: On ne bere travu. Kad bismo sljedeći put imali vremena, kad bismo mogli izaći. Kobelian se ne bi protivio, ali ti želiš hiti obziran, ti nikad ne bi pristao.

Ne kaže se uzalud slijepa glad. Karli Halmen i ja nismo znali puno jedan o drugomu. Previše smo bili zajedno. A Kobelian nije znao ništa o nama niti mi išta o njemu. Svi smo mu bili drukčiji nego što jesmo.

O JELAMA

Nešto prije Božića sjedio sam s Kobelianom u kabini. Bio je mrak, a mi smo odvezli još jednu privatnu turu za njegova brata. Utovarili smo ugljen.

Ondje gdje su ruševine kolodvora i kamene kocke počinje gradić. Skrenuli smo u grbavu i zavojitu ulicu na periferiji. Na nebu je bio još tanak trak svjetlosti, iza ograde od lijevanog željeza rasle su jele - crne kao noć, vitke i šiljate, nadvisujući sve drugo, jasno su se vidjele. Tri kuće dalje Kobelian je stao.

Kad sam počeo istovarivati, mlitavo je odmahnuo rukom, što je trebalo značiti, ne tako brzo, imamo vremena. Ušao je u vjerojatno bijelu kuću, no sada žutu od svjetala automobila.

Odložio sam kaput na krov kabine i istovarivao ugljen što sporije. Ali lopata je bila moj gospodar i određivala je vrijeme, morao sam slušati. Lopata je tada bila ponosna na mene. Rad lopatom već je godinama bio jedino što je zadržalo malo ponosa. Uskoro je kamion bio prazan, a Kobelian je još uvijek bio u bratovoj kući.

Ponekad plan sazrijeva polako, ali naelektriziran si kad odluku moraš donijeti brzo i kad te, prije nego što uopće pomisliš da je možeš donijeti, na to tjera njezina nenadanost. Već sam bio navukao kaput. Kad sam samom sebi rekao da se zbog krađe ide u tamnicu, noge su mi još brže krenule prema jelama. Rešetkasta vrata nisu bila zatvorena. Mora da je to bio zarasli park ili groblje. Odlomio sam sve donje grane, zatim svukao kaput i zamotao ih u njega. Vrata sam ostavio otvorena i požurio prema kući Kobelianova brata. Sada je stajala bijela osluškujući mrkli mrak, svjetla automobila nisu više gorjela, Kobelian je već zatvorio i vrata tovarnog prostora. Kad sam preko glave hitnuo svežanj na kamion, oštro je zamirisao na smolu i strah. Kobelian je sjedio u kabini i zaudarao na votku. To kažem danas, ali tada sam mislio, on miriše na votku. Pa nije on pijanac, votku pije samo uz masna jela, mislio sam. A mogao je malo misliti i na mene.

Kad tako okasniš, nikad ne znaš što te čeka na ulazu u logor. Tri su stražarska psa zalajala. Stražar je puškom gurnuo svežanj u mojim rukama i svežanj je pao na pod. Grane su ležale na tlu, na kaputu po gradskoj modi s baršunastim ovratnikom. Psi su njuškali grane, a zatim još samo kaput. A najsnažniji, možda njihov vođa, držeći kaput

u njušci vukao ga je poput mrtvaca preko pola dvorišta sve do zbornog mjesta. Potrčao sam za njim i uspio spasiti kaput, ali samo zato što ga je ispustio.

Dva dana poslije raznosač je kruha vukući kolica prošao pokraj mene. A na bijeloj plahti ležala je nova metla, napravljena od drška i mojih jelovih grana. Za tri dana bio je Božić, riječ koja u sobe stavlja zelene jele. Ja sam u kovčegu imao samo poderane zelene vunene rukavice moje tete Fini. Odvjetnik Paul Gast već je dva tjedna radio kao strojar u jednoj tvornici. Naručio sam žicu. Donio mi je svežanj žičica narezanih na dužinu dlana i na jednoj strani spojenih u čuperak. Od žice sam napravio stablo, navukao rukavice i zelene vunene končiče gusto poput iglica privezao za grane.

Božićno drvce stajalo je na stoliću ispod zidnog sata s kukavicom. Odvjetnik Paul Gast objesio je na grane dvije smeđe kuglice od kruha. Kako to da ima kruha za božićni ukras, tada se nisam pitao, jer sam bio siguran, sljedećeg će dana pojesti kuglice i jer je gnječeći kruh pripovijedao o svom domu.

U našoj gimnaziji u Oberwischauu u vrijeme došašća svako se jutro prije prvog sata palila svjećica na adventskom vjenčiću. Visio je iznad katedre. Naš profesor zemljopisa zvao se Leonida i bio je potpuno ćelav. Svijeće su gorjele, a mi smo pjevali. Drvce, o drvce, kako ti je lišće zeleno I odmah smo prestali pjevati jer je Leonida viknuo AU. Na ćelu mu je kapnuo ružičasti vosak. Leonida je viknuo, ugasite svijeće. Odskakutao je do stolca s naslonjačem i iz kratkog kaputa izvukao limeni sklopivi nož, bila je to srebrna riba. Dođi ovamo, pozvao je Leonida, rasklopio nož i sagnuo se. A ja sam mu nožem sastrugao vosak sa ćele. Nisam ga porezao. Kad sam sjeo na svoje mjesto u klupi, uputio se ravno k meni i prilijepio mi pljusku. Kad sam rukom htio obrisati suze, viknuo je, ruke na leđa.

10 RUBALJA

Bea Zakel nabavila mi je od Tura Prikuliča propusk, propusnicu za bazar. O mogućnosti slobodnog izlaženja iz logora gladnome čovjeku ne smijete govoriti. Ja to nisam nikome rekao. Uzeo sam svoju jastučnicu i kožnate obojke gospodina Carpa, bilo je, kao i uvijek, govora o razmjeni kalorija. Oko 11 sati krenuo sam na put, krenuli smo na put, moja glad i ja.

Zrak je još bio magličast od kiše. U blatu su stajali trgovci nudeći zahrđale vijke i zupčanike te staričice s limenim posuđem i hrpicama plave boje za kuće. Oko hrpica boje lokvice su bile plave. A pokraj njih ležale su hrpice šećera i soli, suhих šljiva, kukuruznog brašna, ječma, prekrupe i graška. Čak i kukuruzni kolač sa sirupom od šećerne repe na zelenim listovima hrena. Krezube žene s limenim kanistrima gusta kiselog mlijeka i dječak bez noge sa štakom i punom kantom malinovca. Okretne skitnice trčkarale su uokolo sa zakrivljenim noževima, vilicama i ribičkim štapovima. U američkim su konzervama jurcale srebrne ribice poput živih igala.

S kožnatim obojcima preko ruke probijao sam se kroz gužvu. Ispred starca u uniformi, glave pune rupa od ćelavljenja u kosi i s pločicom na grudima s desecima ratnih oznaka, ležale su dvije knjige, jedna o Popokatepetlu i jedna s dvije debele buhe na ovitku. Prolistao sam knjigu o buhama jer je imala puno slika. Dvije buhe na ljuljačci, pokraj njih krotiteljeva ruka s malenim bičem; jedna buha na naslonu stolca za ljuljanje; jedna buha upregnuta u svadbenu kočiju od orahove ljuske, mladićeve grudi s dvije buhe između bradavica i dva simetrična, jednako duga lanca od ugriza buha s obje strane prsnog koša.

Starac u uniformi uzeo je kožnate obojke s moje ruke i stavio ih na prsa, a zatim na leđa. Pokazao sam mu da su za noge. Nasmijao se šupljim smijehom, onako kako se za prozivanja ponekad smije Tur Prikulič, poput velikih purana što brboću. Gornja mu je usna stalno zapinjala za krnji zub. Pridružio nam se obližnji trgovac i između prstiju protrljao kožnate vezice. Zatim je došao jedan s noževima u ruci, spremio svoju robu u džep kratkog kaputa i prislonio obojke na lijevi i desni bok, a onda na stražnjicu skakućući pritom poput lude. A uniformirani čovjek s krnjim zubom glasao se oponašajući zvukove puštanja vjetra. Onda je došao jedan zamotana vrata, sa štakom čiji

je oslonac za ruku bio otrgnut i krpama omotan držak kose. Jedan je obojak nataknuo na vrh štake i bacio ga u zrak. Potrčao sam i pokupio ga s poda. A korak dalje pao je i moj drugi obojak. Kad sam se sagnuo da i njega pokupim, malo dalje u blatu ležala je još i zgužvana novčanica.

Netko ju je izgubio, nadam se da nije primijetio da je nema, pomislih. Možda je već traži, možda je netko iz gomile vidio novčanicu još dok su mi se rugali i sada, upravo dok je podižem, promatra što ću učiniti. Gomila se još smijala meni i mojim obojcima, a ja sam već novčanicu držao u ruci.

Morao sam im se što prije maknuti s očiju, ubacio sam se u gužvu. Kožnate obojke stisnuo sam ispod ruke i izravnao novčanicu, 10 rubalja.

Deset rubalja, pravo bogatstvo. Ne računaj, samo jedi, pomislio sam, ono što ne pojedem, ide u jastučnicu. Nisam više imao vremena za kožnate obojke, zbog te nemile robe s drugog planeta samo sam upadao u oči. Pustio sam da padnu na tlo i sa svojih deset rubalja poput srebrne ribice odjurio u drugom smjeru.

U vratu mi je bubnjalo, od straha me oblio znoj pa sam za dva rublja kupio dvije čaše malinovca i popio ih nadušak. Zatim sam kupio dva komada kukuruznog kolača sa slalom od šećerne repe, pojeo sam i listove hrena, bili su gorki, zacijelo zdravi za želudac, poput lijeka. Onda sam kupio četiri ruske palačinke punjene sirom, dvije za jastučnicu, dvije sam pojeo. Nakon toga sam popio vrč gustog kiselog mlijeka. Još sam kupio dva komada kolača od suncokreta i pojeo oba. Zatim sam ugledao dječaka bez noge i popio još čašu malinovca. Potom sam prebrojio novac, jedna rublja i šest kopječki. To više nije bilo dovoljno za šećer, čak ni za sol. Dok sam brojio, žena koja je prodavala suhe šljive promatrala me jednim smeđim okom i jednim potpuno bijelim bez zjenice, nalik na zrno graha. Pokazao sam joj novac u ruci. Odgurnula ga je, rekla ne lamatajući rukama kao da tjera muhe. Stajao sam kao ukopan i dalje joj pokazivao svoj novac. Počeo sam drhtati, prekrižio sam se i mrmljao kao da molim: Oče naš, pomози mi kod ove odvratne, proklete kornjače. Dovedi je u napast, moj Gospode, i izbavi me od mučnine, mrmljao sam i mislio na hladnu Fenjinu svetost, a na kraju mrmljave molitve oštrim i jasnim glasom rekao amen, da molba bude

prava. Žena je bila dirnuta i piljila je u mene okom nalik na grah. Zatim je uzela moj novac i neku staru zelenu kozačku kapu napunila suhim šljivama. Polovicu sam istresao u jastučnicu, a ostatak u svoju vatiranu kapu da ih odmah pojedem. A kad sam pojeo sve šljive iz kape, pojeo sam i preostale dvije palačinke iz jastučnice. Osim preostalih šljiva u jastučnici više nije bilo ničega.

Topli vjetar puhao je u krošnjama bagrema, blato u lokvicama sušilo se i ljuštilo poput sivih šalica. Na utrdom puteljku uz cestu za logor u krug je hodala koza. Vrat joj je bio oguljen jer je stalno potezala uže. Ono se toliko puta omotalo oko kolca da više nije mogla doseći travu. Gledala je kosim pogledom duguljastih zelenih očiju poput Bee Zakel i imala Fenjin patnički izraz lica. Krenula je za mnom. Pomislio sam na poplavjele, smrznute, po dužini prepiljene koze koje smo u ono vrijeme u vagonu upotrijebili za ogrjev. Bio sam tek na pola puta do kuće, bilo je već kasno, a s tim sušenim šljivama morao sam još proći i ulaz u logor. Da bi ih sačuvao od stražara, posegnuo sam u jastučnicu i stao jesti. Kroz jablanove iza ruskog sela već se nazirao tvornički rashladni toranj. Iznad njegova bijela oblaka Sunce je postalo četvrtasto i skliznulo mi je u usta. Nepce kao da mi je bilo zazidano, hvatao sam zrak. U trbuhu me probadalo, crijeva su mi zavijala i okretala se u trbuhu poput svinutih sablji. Pred očima mi se smračilo, rashladni toranj počeo se okretati. Naslonio sam se na dudovo stablo, a zemlja ispod njega počela se okretati. Kamion na ulici počeo je treperiti. Tri psa lutalice na puteljku stopila su se u jednog. Povraćao sam naslonjen na drvo i toliko mi je bilo žao zbog sve te skupe hrane da sam povraćao i plakao.

A onda je sve to bilo ispod dudova stabla i svjetlucalo se.

Sve, sve, sve.

Naslonio sam glavu na stablo i gledao u sitno sažvakane svjetlucave komadiće, kao da ću sve to ponovno pojesti očima. Ispod prvog stražarskog tornja hodao sam po pustom vjetru, puste jastučnice i pusta želuca. Isti onaj od prije, samo bez kožnatih obojaka. Bez obojaka života. Stražar je s tornja ispljunuo ljuske bućinih sjemenki, plovile su zrakom poput muha. Praznina u meni imala je gorčinu žuči, bilo mi je slabo. No čim sam zakoračio u logorsko dvorište, pomislio sam ima li u kantini još juhe od kupusa.

Kantina je već bila zatvorena. Slijedeći ritmično lupkanje svojih drvenih cipela, rekao sam samom sebi:

Tu je matrona s bijelim oblakom. Tu je i moja lopata i mjesto u baraci i sasvim sigurno neka rupa između gladi i crkavanja. Jedino je moram pronaći, jer je jelo jače od mene. Hladna svetost šepave Fenje ispravno razmišlja. Ona je pravedna i dijeli mi hranu. Čemu ići na bazar, u logoru sam zatvoren za svoje dobro, rugati mi se mogu jedino ondje gdje mi nije mjesto. U logoru sam kod kuće, stražar od prijepodne prepoznao me, mahnuo mi je rukom da uđem. A stražarski pas ostao je ležati na toplu asfaltu, i on me poznaje. Poznaje me i zborna mjesto, put do barake nalazim čak i zatvorenih očiju. Ne treba mi mogućnost izlaska iz logora, ja imam logor, logor ima mene. Trebam samo postolje kreveta i Fenjin kruh i svoju limenu zdjelicu. Čak ni Lea Auberga ne trebam.

O ANĐELU GLADI

Glad je predmet.

Anđeo se popeo u mozak.

Anđeo gladi ne misli. Misli ispravno.

Nikad nije odsutan.

Poznaje moje granice i ima svoj smjer.

Zna moje podrijetlo i svoj utjecaj.

Znao je to i prije nego što me susreo, a zna i moju budućnost.

Poput žive visi u svim kapilarama. Slatkoća u nepcu. Zrak je pritisnuo želudac i prsni koš. Straha je previše. Sve je postalo lagano.

Anđeo gladi sve promatra pozorno i jednostrano. Tetura u uskim krugovima i balansira na ljuljačci daha. Poznaje čežnju za domom u mozgu i slijepe ulice u zraku. Prozračni je anđeo s druge strane ogoljela glad.

Šapuće mi na uho; Gdje se utovaruje, može se i istovarivati. On je od istog mesa koje vara. Koje je vjerojatno prevario.

Poznaje vlastiti kruh i kruh obraza i u prethodnicu šalje bijelog zeca.

Kaže, vratit će se, ali ostaje.

Kad dođe, dođe svom snagom.

Sve je vrlo jasno;

1 zamah lopatom = 1 gram kruha.

Glad je predmet.

LATINSKE TAJNE

Kad pojedemo splačine iz kantine, dugačke stolove i klupe gurnemo uza zid. Ponekad subotom smijemo navečer plesati do tri četvrt dvanaest. Zatim sve ponovno vratimo na mjesto. Točno u dvanaest iz zvučnika na logorskom dvorištu začuje se ruska himna, tada svi moramo biti u barakama. Subotom su stražari dobro raspoloženi od rakije od šećerne repe, lako doleti koji metak. Ako u nedjelju netko leži na dvorištu, to znači: pokušaj bijega. To što je netko u gaćama morao preko dvorišta požuriti do zahoda, jer mu isprana crijeva više ne probavljaju juhu od kupusa, nije opravdanje. Unatoč tomu, subotom u kantini vučemo se u ritmu tanga. Kad plešeš, živiš na vršcima prstiju poput Gospe od Mladoga Mjeseca u Kavani Martini, u svijetu iz kojeg dolaziš. U plesnoj dvorani s girlandama i lampionima, večernjim haljinama, broševima, kravatama, ukrasnim rupčićima i dugmadi za manšete. Moja majka sa spiralnom kovrčom na oba obraza i punđom nalik košarici od vrbova pruća pleše u svijetlosmeđim sandalama visokih potpetica i s remenčićima na petama, tankim poput kruškine kore. Nosi zelenu haljinu od atlasa i upravo na mjestu gdje je srce broš sa četiri smaragda, četverolisnu djetelinu. A moj otac odijelo boje pijeska s ukrasnim rupčićem i bijelim karanfilom u zapučku.

Ja pak plešem kao radnik na prisilnom radu i nosim uši u pufoaiki i smrdljive krpe za noge u gumenim kaljačama, a od plesne dvorane kod kuće i praznine u želucu magli mi se pred očima. Plešem s jednom od dvije Zirri, sa Zirri Kaunz, koja na nadlanicama ime svilenkaste malje. Druga, s bradavicom veličine smokve ispod prstenjaka, zove se Zirri Wandschneider. Dok plešemo, Zirri Knauz uvjerava me da je iz Kastenholza, a ne, kao ona druga, iz Wurmlocha. I da je njezina majka odrasla u Agnetelnu, a otac u Wolkendorfu. Da su se njezini roditelji, prije nego što se rodila, preselili u Kastenholz, jer je njezin otac ondje kupio veliki vinograd. Ima selo koje se zove Liebling, kažem, i grad koji se zove Großscham, ali ne u Transilvaniji, nego u Banatu. O Banatu ne znam ništa, kaže Zirri, ne poznajem ga. Ni ja, kažem i okrećem se u znojnoj pufoaiki oko Zirri, a njezina oznojena pufoaika okreće se oko mene. Cijela se kantina okreće. Nema se tu što znati kad se sve

okreće. Ni za drvene kuće iza logora ne moraš znati, kažem, zovu se finske kuće, ali u njima stanuju Rusi iz Ukrajine.

Nakon stanke dolazi tango. Plešem s drugom Zirri. Naša pjevačica Loni Mich stoji pola koraka ispred svirača. Dok pjeva La palomu, ide još pola koraka naprijed jer pjesmu želi imati samo za sebe. Ruke su joj i noge ukočene, koluta očima, glava joj se ljulja. Pri dnu guša joj drhti, glas je promukao poput dubokog vodenog vira:

I brzo potone brod Prije ili poslije
Začut ti ćeš smrti hod Oj, živjeli mornari Jednom mora doći kraj
Zjape morske dubine Zjape i vuku
A nema povratka

Svatko tko pleše na lepršave tonove La Palome mora šutjeti. Zašutiš i misliš na ono na što moraš, iako to ne želiš. Svoju čežnju za domom vučeš po podu poput goleme škrinje. Zirri struže stopalima, dlanom joj pritišćem križa dok opet ne uhvati ritam. Okrenula je maloprije glavu od mene da joj ne vidim lice. Leđa joj drhte. Osjećam da plače. Struganje stopala po podu dovoljno je glasno, ne kažem ništa. Što bih joj mogao reći, osim da ne plače.

Budući da ne možeš plesati bez vršaka nožnih prstiju, Trudi Pelikan sjedi na rubu klupe, a ja sjedam kraj nje. Nožni prsti smrznuli su joj se prve zime. U ljeto su ih zgnječila kola za vapno. U jesen su joj prste amputirali jer su se pod zavoj zavukli crvi. Otada Trudi Pelikan hoda na petama, tijela ukošena unatrag, a ramena izbačenih naprijed. Od toga su joj leđa grbava, a ruke ukočene poput drška lopate. Budući da ne može raditi ni na gradilištu ni u tvornici niti pomagati u garaži, druge su je zime poslali da pomaže u bolesničkoj baraci.

Pričamo o bolesničkoj baraci, da je to samo sobičak u kojem se crkava. Trudi Pelikan kaže: Nemamo ništa što pomaže, samo ihtiol za utrljavanje. Pomoćnica vojnog liječnika Ruskinja je i kaže da Nijemci umiru na valove. Zimski je val najveći. Ljetni je drugi po veličini, uključujući epidemije. U jesen zrije duhan, tada započinje jesenski val. Otruju se tekućinom od duhana, ona je jeftinija od rakije od kamenog ugljena. A žile razrezati komadićima stakla ionako je besplatno, baš kao i odrezati si ruku ili stopalo. A posve besplatno je,

ali teže, kaže Trudi Pelikan, zalijetati se glavom u zid dok se ne srušiš.

Većinu njih poznajem samo iz viđenja, s proziva ili iz kantine. Već sam znao da mnogih od njih nema. Ali ako se nisu srušili pred mojim očima, nisam ih smatrao mrtvima. Čuvao sam se postaviti si pitanje gdje su sada. Kad ima toliko drugih kao zornih primjera, koji su brže odustali nego ti sam, strah postaje moćan. S vremenom i premoćan, dakle toliko sličan ravnodušnosti da ga s njom brkaš. Kako inače da budeš brz kad prvi otkriješ mrtvacu. Brzo ga moraš skinuti do gola, dok je još savitljiv i prije nego što drugi uzme njegovu odjeću. Iz jastučnice mu moraš uzeti uštedeni kruh prije nego što dođe netko drugi. Skidanje mrtvacu naš je način tugovanja. Kad nosila uđu u baraku, logorska uprava ne smije naći ništa osim mrtvacu.

Ako mrtvacu ne poznaješ osobno, vidiš samo dobitak. U skidanju mrtvacu nema ništa loše, u obrnutom slučaju mrtvac bi učinio isto i ti bi mu to dopustio. Logor je praktičan svijet. Stid i gađenje ne možeš si priuštiti. Postupaš smireno ravnodušno, možda čak klonulo zadovoljno. Ali to zadovoljstvo nema veze sa zluradošću. Mislim, što je manji strah od mrtvacu, to se grčevitije držiš života. To skloniji si obmanjivanju. Uvjeravaš se da su oni kojih nema samo premješteni u drugi logor. Ono što znaš ne vrijedi, vjeruješ u suprotno. Kao i sud kruha, i skidanje mrtvacu poznaje samo sadašnjost, ali nije nasilno. Sve se događa staloženo i mirno.

Pred rodnom kućom mojom lipa je
Pred rodnom kućom mojom klupa je
I kad se jednom vratim njoj
Život ću cio provest u njoj

To pjeva naša pjevačica Loni Mich, čela orošena znojem. A citraš Lommer ima instrument na koljenima, metalni prsten na palcu. Nakon svakog stiha pjesme strunama stvara blagu jeku i pjeva s Loni Mich. I Kowatsch Anton nekoliko puta pomiče bubanj naprijed, sve dok nije u stanju između bubnjarskih palica pogledavati lice Loni Mich. Parovi plešu na glazbu i skakuću poput ptica koje slijeću po snažnom vjetru. Trudi Pelikan kaže, ionako više ne možemo hodati, možemo još samo plesati, mi smo debela vata otežala od vode i

klimavih kostiju, slabiji od bubnjarskih palica. Kao razloge za to navodi svoje latinske tajne iz bolesničke barake.

Poliartritis. Miokarditis. Dermatitis. Hepatitis. Encefalitis. Pelagra. Distrofija usta, nazvana lice mrtvog majmuna. Distrofija s hladnim, ukočenim rukama, nazvana pijetlova pandža. Demencija. Tetanus. Ekcemi. Išijas. Tuberkuloza. Zatim dolaze dizenterija sa svjetlom krvi u stolici, gnojni čirevi i čirevi na želucu, mišićna atrofija, suha koža i svrbež, povlačenje zubnog mesa i ispadanje zubi, karijes. Ozeblina Trudi Pelikan ne spominje. Ni ozeblina na koži lica crvena poput cigle i s četvrtastim bijelim mrljama koje na prvom proljetnom suncu postaju tamnosmeđe, kakvu boju sad već dobivaju lica plesača. I budući da ništa ne govorim i ništa ne pitam, baš ništa. Trudi Pelikan štipa me za ruku i kaže:

Leo, ozbiljno mislim, nemoj umrijeti zimi.

A bubnjarev glas prati Loni Mich:

Mornaru, ostavi se snova

Ne misli na dom

Dok Loni Mich pjeva, Trudi kaže da zimi mrtvace slažu jednog na drugog u stražnjem dvorištu, zatrpaju ih snijegom i ostave tako nekoliko dana dok se ne smrznu i stvrdnu. Da su grobari lijene vucibatine, da leševe komadaju kako ne bi morali kopati grob nego samo rupu.

Dobro sam čuo Trudi Pelikan i sam osjetio ponešto od svake latinske tajne. Glazba bodri smrt pa se smrt može njihatati u ritmu glazbe.

Bježim od glazbe u svoju baraku. Na oba stražarska tornja, svaki je na drugoj strani glavne logorske ulice, stoje stražari, uski i ukočeni kao da su sišli s Mjeseca. Iz stražarskih svjetiljaka teče mlijeko, iz prostorije za dežurstva na ulazu u logor dvorištem se razliježe smijeh, opet se opijaju rakijom od šećerne repe. Na logorskom korzu sjedi stražarski pas. U očima mu je zeleni žar, između šapa kost. Mislim da je to kokošja kost, zavidim mu. On je to osjetio i zarežao. Moram nešto učiniti da me ne napadne i kažem: Vanja.

Zacijelo se ne zove tako, ali me gleda kao da bi i on mogao reći moje ime kad bi htio. Moram se maknuti prije nego što to učini,

udaljavam se krupnim koracima i nekoliko puta okrećem da vidim prati li me. Došavši do vrata barake, vidim da se još uvijek nije sagnuo nad kost. Još me uvijek prati pogledom, ili moj glas ili Vanju. I stražarskog psa može pamćenje napustiti pa mu se vratiti. Glad pak ne napušta i vraća se. A i samoća je poput gladi. Možda se ruska samoća zove Vanja.

Onako odjeven uvlačim se u krevet. Kao i uvijek, dežurno svjetlo gori iznad drvenog stolića. Kao i uvijek kad ne mogu zaspati, zurim u cijev od peći, njezine crne utore na pregibima i dva željezna češera na zidnom satu s kukavicom. Ali tada vidim sebe kao dijete.

Stojim kod kuće na vratima verande, imam crne kovrče i jedva dosežem kvaku na vratima. U rukama držim krpenu životinju, smeđeg psića. Zove se Mopi. Otvorenim drvenim hodnikom moji se roditelji vraćaju iz grada. Lančić na crvenoj lakiranoj torbici majka je omotala oko dlana da ne zveckna na stubištu. Otac nosi bijeli slamnati šešir u ruci. Ulazi u sobu. Majka zastaje, odmiče mi čuperak s čela i uzima krpenu životinju iz ruke. Stavlja je na stol na verandi, lančić na lakiranoj torbici zveckna, a ja kažem:

Daj mi Mopija, inače ću biti sam.

Ona se smije: Pa imaš mene.

Ja kažem; Ti možeš umrijeti, a Mopi ne.

U tihom hrkanju slabih koji više ne idu na ples čujem svoj dječji glas. Toliko je baršunast da mi se gadi. Kus- CHELTIER^[11], kakve li riječi za krpenog psa ispunjenog piljevinom. A sad, u logoru, ništa osim KUŠ, ili kako se već kaže kad šutiš od straha. A kušat na ruskom znači jesti. Ali sad neću misliti još i na jelo. Uranjam u san i sanjam. Na bijeloj sam svinji nebom dojahao kući. Odozgo iz zraka jasno se vidi moja zemlja, obrisi su joj na mjestu, čak su ograđeni. Ali uokolo su u zemlji kovčezi bez vlasnika, a između njih ovce bez vlasnika. Oko vrata im vise češeri, ali zvone poput zvonaca. Kažem;

To je velika staja za ovce puna kovčega ili veliki kolodvor s ovcama. Ondje više nitko ne živi, kamo da idem.

Anđeo gladi gleda me s neba i kaže;

Vrati se.

Ja kažem; Ali onda ću umrijeti.

Ako umreš, sve ću obojiti u narančasto i neće boljeti, kaže on.

I ja jašem natrag, a on održi riječ. Dok umirem, nebo iznad stražarskih tornjeva narančasto je i ništa ne boli.

Zatim se budim i jastučnicom brišem kutove usana. To mjesto noću vole uši.

GRAĐEVINSKI BLOKOVI

Građevinski blokovi kvadri su za gradnju zidova od šljake, cementa i gašenog vapna. Miješali su se u betonskom koritu, a prešali ručnom prešom. Ciglana je bila iza koksare, na drugoj strani jame, kod brežuljaka jalovine. Ondje je bilo dovoljno mjesta da se osuše tisuće netom prešanih blokova. Jedni pokraj drugih u gustim su redovima ležali na tlu, poput grobnih kamenova na groblju junaka. Gdje se teren uzdizao ili je bio uleknut, uzdizali su se ili spuštali i redovi. Osim toga, svatko je blok na tlo stavljao malo drukčije. Svi su ga u rukama nosili na daščici. Od silnih mokrih blokova i daščice su se napuhnule, bile lomljive i pune rupica.

Nošenje je bilo dugo balansiranje, 40 metara dugačak put od preše do mjesta za sušenje. Zato što je svatko drukčije balansirao, redovi su bili neravni. A i zato što se sa svakim položenim kamenom put mijenjao, išao ravno naprijed ili natrag ili prema sredini, i zato što je trebalo zamijeniti poneki neuspjeli blok ili se uzalud potrošilo mjesto u redu osušenih blokova od prijašnjeg dana.

Netom prešani građevinski blok bio je 10 kilograma težak i osipao se poput vlažna pijeska. Hodajući sitnim koracima, daščicu si morao držati ispred trbuha, a jezik, ramena, laktove, kukove, truh i koljena uskladiti s pokretima nožnih prstiju. Tih 10 kilograma još nipošto nisu bili kamen, nisu smjeli primijetiti da ih nosiš. Morao si ih nadmudriti, ravnomjerno ih ljuljuškati, a da se ne pomaknu i onda ih u jednom zamahu spustiti na tlo. Brzo i ujednačeno, sa strahom ih prateći dok glatko klize i padaju. Morao si čučnuti, federirajući na koljenima, tako da ti daščica bude tik ispod brade, a zatim laktove raširiti poput krila i blok precizno ispustiti. Samo si ih tako mogao položiti jednoga tik pokraj drugoga i pritom ne oštetiti rubove susjednog bloka. Jedan krivi pokret u tom plesuckanju i blok bi se urušio kao da je od blata.

Od nošenja, a posebno od polaganja na tlo, lice bi se napelo. Jezik si morao držati ravno, pogled ukočiti. Ako bi nešto pošlo naopako, nisi mogao ni psovati od bijesa. Nakon svake smjene s građevinskim blokovima oči su nam i usne od ukočenog držanja bile četvrtaste poput blokova. Uza sve to, i ovdje je u igri bio cement. Bježao je, letio zrakom. Na nama, na bubnju betonske miješalice i na preši bilo je više cementa nego u ciglama. Pri prešanju si za svaki blok u kalup preše najprije stavio daščicu. Zatim si lopatom kalup napunio

mješavinom i pritiskao je polugom tako dugo dok se blok s daščicom nije podignuo. Zatim si daščicu morao uhvatiti s obje strane i balansirajući sitnim koracima odnijeti do mjesta za sušenje.

Građevinski blokovi od šljake prešali su se danju i noću. U jutarnjim satima kalup preše bio je još hladan i orošen, noge su još bile lagane, cijelo područje još uvijek nije obasjavalo sunce. No već se žarilo na vrhovima brežuljaka jalovine. U podne je vrućina bila neizdrživa. Stopala su izgubila ujednačeni korak, u listovima te pekao svaki živac, koljena su se tresla. Prsti su otupjeli. Jezik više nisi mogao držati ravno. Bilo je puno škarta i udaraca po leđima. Navečer je reflektor svijetlim krugom obasjavao mjesto događaja. Miješalicu i prešu, nalik na strojeve obučene u krzno, obasjavalo je zasljepljujuće svjetlo, noćni leptiri lepršali su oko njih. Nisu tražili samo svjetlo, vlažan miris mješavine mamio ih je poput noćnih cvjetova. Slijetali su na kvadre i lagano ih dodirivali rilima i krhkim nožicama, iako je mjesto gdje su se sušili bilo u polumraku. Sjeli bi na blok koji si nosio i tako ti otežavali održavanje ravnoteže. Vidio si im dlačice na glavi, ukrasne krugove na trbuhu i čuo šuštanje krila, kao da je blok živ. Ponekad bi sletjela dva-tri leptira odjednom i onda na njemu sjedila kao da su izašla iz kamena. Kao da vlažna mješavina na daščici nije od šljake, cementa i gašenog vapna, nego četvrtasto prešan grumen ličinki iz kojih izlaze noćni leptiri. Nosili smo ih od preše do mjesta za sušenje, iz kruga reflektorskog svjetla u višeslojne sjene. Te su sjene bile ukošene i opasne, izobličavale su obrise blokova i mijenjale dimenzije redova. Ni sam blok na daščici više nije znao kako izgleda. Nisi više bio siguran, bridove jednog bloka nisi smio pobrkati s bridovima sjena. A i s brežuljaka jalovine prekoputa dopiralo je odasvud varljivo svjetlucanje. Na bezbroj mjesta oni su se žarili i bečili žute oči poput životinja koje se kreću noću, stvaraju vlastito svjetlo te osvjetljavaju i sagorijevaju vlastitu nesanicu. Užarene oči brežuljaka jalovine oštro su mirisale na sumpor.

Pred jutro bi zahladnjelo, nebo od mliječnog stakla. Noge su postale lakše, barem u glavi, jer se bližio kraj smjene i jer si želio zaboraviti koliko si umoran. I reflektor je bio umoran, zastrt dnevnim svjetlom i blijed. Nad naše nestvarno groblje junaka spustio se plavi

zrak, jednako na sve redove, na sve blokove. Posvuda se prostrla tiha pravednost, jedina koje je ovdje bilo.

Blokovima od šljake bilo je lako. Naši mrtvi nisu imali ni redova ni blokova. Na to nisi ni smio misliti, inače sljedećih dana i noći ne bi mogao balansirati plešući sitnim koracima. Kad si na to samo i pomislio, bilo je puno škarta i batina po leđima.

LAKOVJERNA BOČICA ZA PARFEM I SUMNJIČAVA BOČICA ZA PARFEM

Bilo je to doba kosti i kože, vječnost juhe od kupusa. Kapusta ujutro nakon ustajanja, kapusta navečer nakon proziva. KAPUSTA na ruskom znači kupus, a ruska juha od kupusa znači da u njoj uopće nema kupusa. Kapusta je bez ruskog i bez juhe riječ što se sastoji od dvije stvari koje nemaju ništa zajedničko osim te riječi. KAP je na rumunjskom glava, PUSTA je na mađarskom nizina. A zamislite li to na njemačkom, i logor je ruski kao što je ruska i juha od kupusa. S takvim glupostima čovjek želi biti pametan. Ali raščlanjena riječ kapusta ne može se upotrijebiti kao riječ gladi. Riječi gladi zemljopisna su karta, umjesto imena zemalja u sebi izgovaraš imena jela. Svatovska juha, mljeveno meso, rebarca, usoljena svinjska kožica, pečena zečetine, mesne okruglice, srneći but, zečetine u umaku od vrhnja i tako dalje.

Svaka riječ gladi riječ je jela, pred očima ti je jelo, a na nepcu okus. Riječi gladi ili riječi jela hrane maštu. One jedu same sebe i prija im. Od toga ne budeš sit, ali si barem pri jelu. Svaki kronično gladan čovjek daje nečemu prednost, rijetkim, čestim i stalnim riječima jela. Svakome najviše prija neka druga riječ. Kao ni kapusta, ni loboda nije bila prikladna za riječ jela. Jer se doista jela. Morala jesti.

Mislím, u gladi su sljepilo i vid jedno te isto, slijepa glad najbolje vidi jelo. Ima nijemih i glasnih riječi gladi, onako kako i sama glad može biti tajna ili javna. Riječi gladi, dakle riječi jela, prevladaju u razgovorima, a ipak ostaješ sam. Svoje riječi svatko jede sam. I drugi u društvu čine to sami. U tuđoj gladi jednostavno ne sudjeluješ, gladovati s drugim ne možeš. Kao osnovno jelo, juha od kupusa razlog je da tijelo gubi kilograme, a glava razum. Anđela gladi uhvatila je histerija. Izgubio je svaku mjeru, u jednom je danu silno narastao, koliko nijedna trava cijelog ljeta i nijedan snijeg cijele zime. Možda onoliko koliko vrh visokog stabla naraste za cijelog života. Meni se čini da je anđeo gladi ne samo rastao nego se i umnažao. Svakome je priskrbio njegovu vlastitu, osobnu muku, iako smo svi sličili jedno drugom. Jer u tom trojstvu kože, kostiju i distrofične vode muškarci se ne razlikuju od žena, a spolnost se gasi. Kaže se, istina, on ili ona, kao što kažeš češalj ili baraka. Kao ni te riječi, ni ti gotovo

na smrt izgledniji ljudi nisu ni muškog ni ženskog roda, nego objektivno neutralni poput objekata - vjerojatno srednjeg roda.

Bez obzira na to gdje sam bio, u svom krevetu, između baraka, u dnevnoj ili noćnoj smjeni na jami, ili s Kobelianom u stepi, ili na rashladnom tornju, ili nakon smjene u banji, ili u pokućarenju, sve što sam radio bilo je gladno. Svaki predmet svojom je dužinom, širinom, visinom i bojom sličio dimenzijama moje gladi. Između nebeskog pokrova gore i prašine na zemlji svako je mjesto imalo miris drugog jela. Logorski korzo mirisao je na prženi šećer, ulaz u logor na svježe pečeni kruh, prelaženje ulice iz logora u tvornicu na tople marelice, drvena tvornička ograda na kandirane lješnjake, tvornički ulaz na kajganu, jama na pirjanu papriku, šljaka u brežuljcima jalovine na juhu od rajčice, rashladni toranj na pečene patlidžane, labirint cijevi iz kojih izlazi para na savijaču od jabuka s umakom od vanilije. Grumeni smole u korovu mirisali su na kompot od višanja, a koksara na lubenicu. Bila je to čarolija i muka. Čak je i vjetar hranio glad, tkao je vidljivo jelo, nimalo apstraktno.

Otkako smo kao muški i ženski kosturi jedni drugima bili bespolni, anđeo gladi pario se sa svakim, varao je čak i meso koje nam je već ukrao i u krevete nam dovlačio sve više ušiju i stjenica. Doba kosti i kože bilo je doba paradnog uništavanja ušiju, svakog tjedna nakon radnog vremena u logorskom dvorištu. Svi su, ali i svi predmeti morali izaći na dvorište radi uništavanja ušiju - kovčezi, odjeća, postolja kreveta i mi.

Bilo je treće ljeto, bagremi su cvali, večernji vjetar mirisao je na toplu bijelu kavu. Sve sam iznio van. Onda je došao Tur Prikulič s tovarišem Šišťvanjonovom, koji je imao zelene zube. Nosio je upravo oguljeni vrbov prut, dvostruko duži od flaute, savitljiv za udaranje i na donjem kraju šiljat za kopanje. Zgađen našom bijedom, stvari iz kovčega nataknuo je na svoj štapić i bacio na tlo. Stao sam, koliko je to bilo moguće, u sredinu paradne povorke za uništavanje ušiju, jer je pretres na početku i na kraju bio neumoljiviji. No ovaj se put Šišťvanjonov već u sredini zaželio temeljitosti. Svojim je štapićem kopao po mojem gramofonskom kovčegu i između odjeće naletio na toaletnu torbicu. Odložio je štapić, otvorio torbicu i otkrio moju tajnu juhu od kupusa. Već sam tri tjedna imao juhu od kupusa u objema lijepim bočicama za parfem, koje nisam mogao baciti samo zato što

su bile prazne. Budući da su bile prazne, napunio sam ih juhom od kupusa. Jedna je bočica bila od rebrastog stakla, trbušasta, s poklopcem, a druga je bila tanka, sa širim grlicem, za koji sam čak izrezbario prikladan drveni čep. Da se juha od kupusa ne bi pokvarila, hermetički sam ih zapečatio, onako kao ukuhano voće kod kuće. Oko čepa sam nakapao stearin, I rudi Pelikan posudila mi je svijeću iz bolesničke barake.

Što eto, pitao je Šišťvanjonov.

Juha od kupusa.

Za što.

Protresao je bočice i juha se zapjenila.

Pamjat, rekao sam.

Uspomena, to sam naučio od Kobeliana, kod Rusa je to dobra riječ, zato sam je izgovorio. Ali Šišťvanjonov se doista pitao za koga trebam tu uspomenu. Tko je toliko glup da treba juhu od kupusa u bočicama za parfem kao uspomenu na juhu ovdje gdje se juha jede dvaput dnevno. Za kod kuće, pitao je.

Kimnuo sam. To je i bilo najgore, da sam juhu od kupusa u bočicama za parfem htio ponijeti kući. Batine mi ne bi smetale, ali Šišťvanjonov je bio tek u sredini i nije se zadržavao zbog batina. Zaplijenio je moje bočice i pozvao me k sebi.

Sljedeće me jutro Tur Prikulič odveo iz kantine u oficirsku sobu. On je korzom išao kao da ga netko goni, a ja za njim poput osuđenika. Pitao sam ga što da kažem. Ne okrenuvši se, samo je prezirno odmahnuo rukom, u to se ne miješam. Šišťvanjonov je urlao. Tur si je mogao pri- štedjeti trud prevođenja jer sam sve to znao napamet. Da sam fašist, špijun, saboter i štetočina, da nemam kulture i da ukradenom juhom od kupusa izdajem logor, sovjetsku snagu i sovjetski narod.

U logoru je juha od kupusa bila rijetka, ali u bočicama od parfema s tako uskim grlicem u njoj nije bilo ničega. Tih nekoliko komadićaka kupusa za Šišťvanjonova su bili nedvosmisleno potkazivanje. Moj je položaj bio loš. Ali tada je Tur ispružio mali prst i sinula mu je ideja: lijek. Lijek je kod Rusa bio prilično dobra riječ. Tur se toga pravodobno sjetio, zavrteo je kažiprstom po čelu kao da želi probušiti rupu i zlobno rekao: obskurantjism.

To je upalilo. Tek sam tri godine bio u logoru i još nisam bio preodgojen, vjerovao sam u čarobne napitke protiv bolesti. Tur je objasnio da bočicu s čepom na odvrtnje imam protiv proljeva, a onu zatvorenu drvenim čepom protiv zatvora. Šišvanjonov se zamislio, nije samo vjerovao u ono što mu je Tur rekao nego i u to da opskurantijism u logoru, istina, nije dobar, ali da u životu ponekad uopće nije loš. Još je jednom pogledao obje bočice tresući ih dok se u grliću nije stvorila pjena i zatim je onu s čepom na odvrtnje pomaknuo udesno, a onu s drvenim čepom jednako toliko ulijevo, tako da su bočice sad stajale jedna tik do druge dodirujući se. Od pogleda na bočice Šišvanjonovljeva su usta i oči poprimili mekan izraz. Tur je ponovno imao dobar osjećaj pa je rekao:

Idi sada, nestani.

Vjerojatno Šišvanjonov, iz neobjašnjivih ili čak objašnjivih razloga, bočice nije ni bacio.

Što su razlozi. Ni danas ne znam zašto sam bočice za parfem napunio juhom od kupusa. Je li to imalo veze s bakinom rečenicom: Znam da ćeš se vratiti. Jesam li doista bio toliko naivan da sam vjerovao kako ću se vratiti i kod kuće obitelji pokazati svoju juhu od kupusa kao malo logorskog života u dvjema bočicama. Ili mi je u glavi još uvijek, unatoč anđelu gladi, živa bila predodžba da se s puta donosi suvenir. Moja mi je baka sa svog jedinog putovanja brodom donijela iz Carigrada poput neba plavu i kao palac veliku tursku papuču. Bila je to ona druga baka, koja o povratku nije ništa rekla, koja je živjela u drugoj kući i uopće nije bila na mojem oproštaju. Jesu li bočice kod kuće trebale biti moji svjedoci. Ili sam već imao jednu lakovjenu i jednu sumnjičavu bočicu za parfem. Je li ispod čepa na odvrtnje u bočici bio povratak kući, a ispod hermetički zapečaćenog drvenog čepa vječni ostanak. Je li to možda bila ista suprotnost kao proljev i zatvor. Je li Tur Prikulič znao previše o meni. Je li pomoglo to što sam se upuštao u razgovore s Beom Zakeš.

Jesu li povratak kući ili ostanak ovdje uopće bili suprotnosti. Vjerojatno sam htio biti dorastao i jednom i drugom, ako se dogodi. Vjerojatno od tog trenutka više nisam htio da mi ovdašnji život, život općenito, ovisi o svaki dan istoj želji da idem kući, a nisam mogao. Što sam više želio kući, to sam više pokušavao ne željeti to toliko

žarko da me uništi, ako nikada ne budem smio. Želje za povratkom kući nisi se mogao osloboditi, niti osim nje imati što drugo, rekao sam si, pa ako nas i zauvijek ovdje zadrže, ipak je to moj život. Pa i Rusi žive. Neću se braniti od toga da se ovdje nastanim, jedino moram ostati takav kakav već napola jesam s tom hermetički zatvorenom bočicom za parfem. Mogu preodgojiti sebe, ne znam još kako, ali stepa će to već nekako urediti. Mene je anđeo gladi tako zaposjeo da mi je koža na glavi lepršala, a bio sam zbog ušiju netom ošišan na nulu.

Kobelian je prošlo ljeto pod širokim nebom jednom raskopčao košulju i kad je zalepršala, rekao je nešto o travnatoj duši stepe i svom osjećanju Urala. I u moja prsa to ulazi, pomislio sam.

O TROVANJU DNEVNIM SVJETLOM

Sunce je tog jutra vrlo rano izašlo, nalik na crveni balon, toliko napuhan da je nebo iznad koksare bilo prenisko.

Kad je smjena počela, bila je noć. Obasjani krugovima reflektorskog svjetla stajali smo u PEK-kadi, dva metra dubokom bazenu, dugačkom i širokom kao dvije barake. Bazen je bio metar debeo i obložen slojem prastare skamenjene smole. Morali smo ga očistiti željeznim polugama i pijucima, skinuti smolu i natovariti je na tačke. Zatim tačke gurati klimavim mostom od dasaka van iz bazena, odvesti do tračnica, ponovno po dasci na vagon i ondje istovariti smolu.

Kopali smo crno staklo, rebrasto, valovito i nazubljeno grumenje letjelo nam je oko glava. Prašinu nisi vidio. Tek kad sam se s praznim tačkama preko klimava mosta iz crne noći vratio u ljevak bijelog svjetla, u zraku je zablistala kao organdi fina pelerina od staklene prašine. Čim bi se reflektor zaljuljao na vjetru, pelerina bi nestala, a u sljedećem trenutku ponovno je lebdjela na istom mjestu u obliku kromirane ptičje krletke.

U šest sati završavala je smjena i već je cijeli sat bio dan. Sunce je bilo sitno, ali moćno, njegova kugla kompaktna kao bundeva. U očima me svrbjelo i peklo, glava mi je pucala po šavovima. Na povratku u logor sve se zasljepljujuće svijetlilo. Žile na vratu tiktakale su i htjele puknuti, očne jabučice gorjele su mi u dupljama, srce bubnjalo u grudima, u ušima mi pucketalo. Vrat je otekao kao vruće tijesto i ukočio se. Glava i vrat postali su jedno. Otekline je prešla na ramena, vrat i trup postali su jedno. Svjetlo me probadalo, brzo sam se morao skloniti u tamu barake. No pomoći je mogao samo mrkli mrak, čak je svjetlost što je dopirala kroz prozore bila ubitačna. Navukao sam jastuk preko glave. S večeri je došlo olakšanje, ali i noćna smjena. Kad je pao mrak, ponovno sam morao pod reflektore u PEK-kadu. U drugu noćnu smjenu došao je načelnik s kantom grumenaste paste sivoružičaste boje. Prije nego što smo sišli u bazen, namazali smo lice i vrat. Pasta se odmah osušila i ponovno oljuštila.

Ujutro, kad je sunce izašlo, smola u mojoj glavi bjesnjela je još jače. Otišao sam u logor tapkajući poput bolesne mačke, ovaj put ravno u bolesničku baraku. Trudi Pelikan pomilovala me po čelu. Pomoćnica

vojnog liječnika rukama je u zraku nacrtala još veću glavu i rekla SONCE i SVET i BOLIT. A Trudi Pelikan je zaplakala i objašnjavala mi nešto o fotokemijskoj mukoznoj reakciji.

Što je to.

Trovanje dnevnom svjetlošću, rekla je.

Dala mi je na listu hrena grumen vlastoručno skuhane masti od nevena i svinjske masti da namažem oštećenu kožu da ne pukne. Pomoćnica vojnog liječnika rekla je da sam preosjetljiv za PEK-kadu, da će mi dati tri dana bolovanja i možda porazgovarati s Turom Prikuličem.

Ostao sam tri dana u krevetu, a valovi vrućine napola u snu, a napola budnog otplavili su me kući, u ljetnu svježinu na Wench. Iza stabala jela sunce rano izlazi nalik na crveni balon. Gledam kroz odškrinuta vrata, roditelji još spavaju. Ulazim u kuhinju, na stolu je zrcalo za brijanje naslonjeno na vrč za mlijeko. Moja teta Fini, tanka kao kliješta za orahe, hoda s kovrčalom u rukama amo-tamo između plinskog štednjaka i zrcala. Odjevena u bijelu haljinu od organdija, kovrča kosu. Zatim me češlja prstima i ondje gdje mi kosa još uvijek strši kroti je pljuvačkom. Uzima me za ruku, idemo brati ivančice za jutarnji stol.

Orošena trava dopire mi do pazuha, pucketa i zuji, livada je prepuna ivančica tankih poput bijelih resa i plavih zvončića. Ja berem samo kopljasti trputac, on se zove pucavac, jer mu stabljiku možeš svezati u omču i ispucati klipčić sjemena. Gađam blještavo bijelu haljinu od organdija. Ah tada se odjednom između organdija i isto tako bijele podsuknje, oko donjeg dijela tijela tete Fini, stvorio smeđi obruč od skakavaca. Ona ispušta stručak ivančica, pruža ruke pred sebe i ukočeno stoji. A ja se zavlačim pod njenu haljinu i rukama, kao da su lopate, izbacujem skakavce, sve brže. Hladni su i teški poput vlažnih vijaka. Štipaju, gade mi se. Iznad mene nije teta Fini s onduliranom frizuricom nego kolos od skakavaca na dvije mršave noge.

Bilo je to prvi put da sam, ispod haljine od organdija, očajnički morao raditi lopatom. Sada sam ležao u baraci i tri se dana mazao mašću od nevena. Svi drugi i dalje su išli u PEK-bazen. Samo je mene odsad Tur Prikulič, budući da sam bio preosjetljiv, slao u podrum sa šljakom.

Ondje sam ostao.

SVAKA JE SMJENA UMJETNIČKO DJELO

Dvojica smo, Albert Gion i ja, dva podrumška čovjeka ispod tvorničkih parnih kotlova. U baraci se Albert Gion ražesti. U tamnom je podrumu miran, ali odlučan, kakvi melankolici jesu. Možda nije uvijek bio takav i tek je u podrumu postao onakav kakav je podrum. Već dugo radi ovdje. Ne govorimo puno, samo ono što moramo.

Albert Gion kaže: Ja ću istovariti troja kolica, a onda ti troja.

Ja kažem: Onda ću ja počistiti hrpu.

On kaže: Da, a onda idi odvoziti.

Smjena prolazi u naizmjeničnu istovarivanju i izvoženju, sve dok usred nje Albert Gion ne rekne:

Odspavat ćemo pola sata ispod daske, ispod sedmice, ondje je mirno.

A onda dolazi drugi dio smjene.

Albert Gion kaže: Ja ću istovariti troja kolica, a onda ti troja.

Ja kažem: Onda ću ja počistiti hrpu.

On kaže: Da, a onda idi odvoziti.

Ja kažem: Ako je devetka već puna, idem je odvesti.

On kaže: Ne, ti sad istovaruj, ja idem odvoziti, a i bunker je pun.

Na kraju smjene kaže ili on ili ja kažem: Idemo počistiti, moramo predati čist podrum.

Nakon tjedan dana u podrumu Tur Prikulič je u brijanici opet stajao iza mene u zrcalu. Bio sam napola obrijan, on je podigao uljasti pogled i čiste prste te upitao:

I kako je kod vas u podrumu.

Ugodno, rekao sam, svaka je smjena umjetničko djelo.

On se smješкао preko brijančevih leđa, ali nije ni slutio da je to istina. U glasu mu se čuo tračak mržnje, ružičaste su mu se nosnice sjajile, na sljepoočicama mramorne žilice.

Kako ti je lice jučer bilo prljavo, rekao je, i kako su ti samo iz svih rupica na kapi virila crijeva.

Nema veze, rekao sam, ugljena je prašina poput krzna i prst debela. Ali nakon svake smjene podrum je čist, jer svaka je smjena umjetničko djelo.

KAD LABUD PJEVA

Nakon mog prvog dana u podrumu Trudi je u kantini rekla: Sad te više ne prati smola, zar nije ljepše pod zemljom.

Zatim je ispričala kako je često prve godine u logoru, vukući na gradilištu kola s vapnom, zatvarala oči i sanjala. I kako sada gole mrtvace iz sobe za umiranje slaže u stražnjem dvorištu na zemlju, poput svježih oguljenih stabala. Rekla je da i sada, kad iznosi mrtvace, često zatvara oči i sanja isto ono što i tada uz kola za vapno u konjskoj zaprezi.

Što, pitao sam.

Da se bogat, lijep, mlad - lijep i mlad ne mora biti - rekla je, američki vlasnik tvornice za konzerviranje svinjskog mesa zaljubljuje u mene - zaljubljen ne mora biti - rekla je, ali da je toliko bogat da može platiti i ženidbom urediti da izađem odavde. To bi zbilja bila sreća, kaže ona. I kad bi još imao mlađu sestru za tebe.

Lijepa i mlada ne mora biti, zaljubljena ne mora biti, ponovio sam. Trudi Pelikan tada se nervozno nasmijala. A njezin desni kut usana zatreprio je i nestao s lica, kao da je ondje gdje je smijeh povezan s kožom puknuo končić.

Zato sam Trudi Pelikan ispričao svoj san o jahanju kući na bijeloj svinji, samo ukratko. Samo jednom rečenicom i bez bijele svinje.

Zamisli, rekao sam, često sanjam da na sivom psu nebom jašem kući.

Ona je pitala: Je li to jedan od stražarskih pasa.

Ne, seoski pas, rekao sam.

Trudi Pelikan je rekla: Zašto moraš jahati, brže je ako letiš. Ja sanjam samo kad sam budna. Dok slažem leševe u stražnjem dvorištu, željela bih da mogu pobjeći odavde, poput labuda u Ameriku.

Je li i ona znala za labudove na ovalnoj pločici Neptunova kupališta. Nisam je pitao, ali sam rekao: Kad labud pjeva, uvijek pjeva promuklo, čuje se njegova natečena nepčana resica.

O VRSTAMA ŠLJAKE

U ljeto sam usred stepe vidio nasip i pomislio na snježne vrhove Karpata. Kobelian je rekao, nasip je nekoć trebao postati cesta. Bijela se šljaka uhvatila za tlo, imala je zrnatu strukturu, poput mjehurića vapna i ljuštarnog pijeska. Raspršene bijele mrlje poprimile bi ružičastu boju, često toliko jaku da je na rubovima prelazila u sivu. Ne znam zašto je ružičasta koja s vremenom postaje siva tako udvornički i osvajajuće lijepa, ne više mineralna nego tužna i umorna poput ljudi. Ima li čežnja za domom boju.

Od druge je vrste bijele šljake bio lanac brežuljaka visine čovjeka pokraj jame. Ta se šljaka nije uhvatila za tlo, na rubovima je rasla trava. Ako je pri istovaru ugljena padala jaka kiša, tu bismo se sklonili. Iskopali bismo u šljaci rupe. Šljaka je sipila i omatala nas. Zimi se na njoj isparavao snijeg, a mi smo se grijali u rupama i bili trostruko skriveni, snježnim pokrivačem, šljakom i mundurom pufoaike. Šljaka je imala ugodan miris sumpora, kojega je isparavanje sve prožimalo. Sjedili smo u tim jamama visine nama malo iznad grla, nosa iznad zemlje, nalik na prerano niknule cvjetne lukovice, a snježni nam se sloj topio oko usta. Kad bismo ispuzali iz šljake, odjeća nam je od užarenih komadića bila puna rupica iz kojih je virila vata.

S utovara i istovara poznata mi je tamnocrvena mljevena šljaka iz visokih peći. Ona nema ništa zajedničko s bijelom šljakom, sastoji se od crvenosmeđe prašine koja pri svakom zamahu lopatom poput duha lebdi zrakom i spušta se polako poput nabora tkanine. Budući da je suha kao vruće ljeto i potpuno aseptična, u meni ne budi čežnju za domom.

Ima i zelenosmeđe šljake, zalijepljene za livadu obraslom divljom travom, na neobrađenoj zemlji iza tvornice. Ležala je ispod korova poput polizanih grumena soli. Jedno s drugim nismo imali nikakve veze, pokraj nje bih ravnodušno prolazio i nije me pitala ni na kakve misli.

No sve na svijetu bila mi je moja svakodnevna šljaka, šljaka dnevne i noćne smjene, šljaka od ugljena iz peći na ugljen. Peći su stajale u gornjem svijetu, pet njih jedna iza druge, visoke poput katnica. Peći su zagrijavale pet kotlova, proizvodile paru za cijelo postrojenje, a za

nas u podrumu vruću i hladnu šljaku. I sav posao, vruću i hladnu fazu svake smjene.

Hladna šljaka nastaje samo od vruće šljake, ona je samo hladna prašina vruće šljake. Hladna šljaka mora se isprazniti samo jednom u smjeni, a vruća se prazni stalno. U ritmu peći mora se lopatom utovarivati u bezbrojna kolica, gurati uzbrdo tračnicama i istovariti na vrh brijega.

Vruća šljaka svaki dan može biti drukčija. Ona bude onakva kakva je ispala mješavina ugljena. Može se govoriti o milostivosti i podmuklosti mješavine. Ako je mješavina ugljena dobra, transportnom rešetkom stižu 4 do 5 centimetara debele žareće ploče. Toplinu su oslobodile, krhke su i lome se na suhe komadiće, koji, lagani poput prepečenog kruha, padaju kroz zaklopac. Anđeo gladi čudi se, iako te pri istovaru hvata slabost, kolica se poprilično brzo napune. Ali ako je mješavina loša, stiže šljaka žitka poput lave, bijela od usijanosti i ljepljiva. Ne propada sama kroz rešetku, taloži se između zaklopaca na peći. Žaračem je trgaš u grudama, one se razvlače poput tijesta. Peć ne možeš isprazniti, kolica nikako napuniti. Mučan je to, dugotrajan posao.

Ali kada je mješavina katastrofalna, peć dobije pravi proljev. Proljev od šljake ne čeka da se zaklopac otvori, kroz poluotvoreni zaklopac poteče poput govana od kukuruznih zrna. Crven je i usijan, ali čovjek najradije ne bi gledao. Ta je šljaka opasna, može ti ući u svaku rupicu na odjeći. Budući da je ne možeš zaustaviti, teče preko ruba kolica i zatrpava ih. Zaklopac moraš, sam vrag zna kako, zatvoriti, noge, kaljače i krpe za stopala zaštititi od užarene poplave, žar ugasi vodom iz cijevi, lopatom odgrnuti šljaku od kolica, kolica odvući uzbrdo i očistiti mjesto havarije i sve to odjednom. Prava je katastrofa kad se to još dogodi pred kraj smjene. Izgubiš beskonačno mnogo vremena, a druge četiri peći ne čekaju, već su se odavno trebale isprazniti. Ritam se luđački ubrzava, pred očima ti se magli, ruke lete, stopala se tresu. Proljev od šljake mrzim i dandanas.

Ali šljaku koja izlazi jednom u smjeni, hladnu šljaku, tu volim. Prema tebi je pristojna, strpljiva i uračunljiva. Albert Gion i ja jedan drugoga trebamo samo za vruću šljaku. Hladnu šljaku svaki je htio samo za sebe. Hladna šljaka pitoma je i povjerljiva, gotovo da ima potrebu

nasloniti se na nekoga - ljubičasti pješčani prah s kojim nesmetano mogu biti sam. Ona je bila u zadnjem redu podrumskih peći. Imala je vlastite zaklopce i vlastita trbušasta limena kolica bez rešetaka.

Anđeo gladi znao je koliko sam rado sam s hladnom šljakom. Da ona uopće nije hladna, nego mlaka i pomalo miriše na jorgovan ili dlakave vinogradarske breskve i kasne ljetne marelice. No najčešće je hladna šljaka mirisala na kraj radnog dana, jer je za četvrt sata bio kraj smjene i više se nije mogla dogoditi katastrofa. Mirisala je na izlazak iz podruma, na juhu iz kantine i odmor. Čak je i na civilni svijet mirisala i činila me oholim. Zamišljao sam da u vatiranom odijelu ne idem iz podruma u baraku, nego dotjeran, s borsalinom, kaputom od devine dlake i crvenim šalom boje vina, u Bukureštu ili u Beču idem u kavanu i ondje sjedam za mramorni stolić. Toliko je slobodna bila hladna šljaka, poklanjala ti je samoobmanu kojom si se kradom mogao vratiti u život. Pijan od otrova, sa hladnom šljakom mogao si biti sretan, sto posto sretan.

Nije Tur Prikulič uzalud očekivao da se potužim. Samo zato svakih je nekoliko dana u briačnici pitao:

I, kako je kod vas u podrumu.

Kako je u podrumu.

Što se radi u podrumu.

Sve u redu u podrumu.

Ili samo: A u podrumu.

A budući da sam ga želio obeshrabriti, ostao bih uvijek pri istom odgovoru: Svaka je smjena umjetničko djelo.

Da je išta znao o mješavini ugljenih plinova i gladi, bio bi morao pitati gdje se u podrumu potucam. A ja bih mogao reći, kraj letećeg pepela. Jer i leteći je pepeo neka vrsta šljake, posvuda ga ima i cijeli podrum presvuče krznom. I s letećim pepelom možeš biti sretan. On nema otrova i zavarava. Mišje je siv, baršunast i nema mirisa, sastoji se od pločica, sitnih ljusaka. Neprestano vršlja uokolo i poput kristala od inja za sve se hvata. Svaka površina postaje nalik na krzno. Obasjan svjetlom, leteći pepeo žičanu mrežicu žarulje pretvara u cirkuski kavez s ušima, stjenicama, buhama i termitima. Termiti imaju svadbena krila, učio sam u školi. Čak sam učio, termiti žive u logorima. Imaju kralja, kraljicu i vojnike. A vojnici imaju velike glave. Ima vojnika čeljusti, vojnika nosa i vojnika žlijezda. A sve ih hrane

radnici. I kralj je trideset puta veći od radnika. Mislim da je to razlika između anđela gladi i mene ili Bee Zakel i mene. Ili Tura Prikuliča i mene.

Kad je pomiješan s vodom, ne teče voda iz letećeg pepela, nego on, tako što pije vodu. Pepeo se napuše do veličine servisa od siga ili do još mnogo veće djece od betona koja jedu sive jabuke. Pomiješan s vodom, leteći pepeo može izvoditi čarolije.

Bez svjetla i vode leži uokolo kao da je mrtav. Po podrumskim zidovima poput pravog krzna, na vatiranoj kapi poput umjetnog krzna, u nosnim dupljama poput gumenih čepova. Lice Alberta Giona, crno kao i podrum, ne vidi se, naziru mu se, kao da plove, samo bjeloočnice i zubi. Za Alberta Giona nikad ne znam je li samo zatvoren ili tužan. Kad ga pitam, on kaže: O tome ne razmišljam. Mi smo dva podrumka jednakonošca, to mislim ozbiljno.

Nakon završetka smjene tuširamo se u banji pokraj tvorničkih vrata. Glavu, vrat, ruke sapunamo triput, ali leteći pepeo ostaje siv, a hladna šljaka ljubičasta. Podrumske boje izgrizu ti kožu i ostaju na njoj. Meni nisu smetale, čak sam bio pomalo ponosan, bile su to boje samoobmane.

Bea Zakel sažalijevala me, razmišljala je trenutak kako da to obzirno kaže, ali znala je da će me uvrijediti kad je rekla: Kao iz nekog nijemog filma si, sličan si Valentinu.

Kosa joj je bila netom oprana, svilenu kosu isplela je u ravnu i još vlažnu pletenicu. Obrazi su joj bili uhranjeni i crvenjeli se poput jagoda.

Kao dijete, dok su moja majka i teta Fini pile kavu, trčao sam vrtom. Prvi put u životu vidio sam debelu, zrelu jagodu i povikao: Dođite ovamo, ovdje gori svjetleća žaba.

Komadić užarene šljake iz logora ponio sam kući, na vanjskom dijelu desne cjevanice. U meni se ohladila i pretvorila u hladnu šljaku. Svjetluca se kroz kožu kao da je tetovaža.

SVILENI ŠAL BOJE CRVENOG VINA

Moj drug iz podruma Albert Gion rekao je na povratku iz noćne smjene: Sada kad je topio, možemo, kad nemamo ništa za jelo, barem na suncu grijati glad. Nisam imao ništa za jelo i otišao sam na logorsko dvorište ugrijati svoju glad. Trava je bila još smeđa, zgnječena i spržena mrazom. Ožujsko sunce imalo je bijele rese. Iznad ruskog sela nebo je bilo namreškana voda, a Sunce se prepustilo struji. Mene je pak anđeo gladi tjerao prema smeću iza kantine. Možda je ondje bilo krumpirovih ljusaka, ako prije mene nitko nije bio ondje. Većina je još bila na poslu. Kad sam kraj kantine vidio Fenju kako razgovara s Beom Zakel, izvukao sam ruke iz džepova i počeo hodati korakom šetača. Do smeća sada nisam mogao. Fenja je ovaj put nosila ljubičastu kukičanu jaknu, a meni je na pamet pao moj svileni šal boje crvenog vina. Nakon fijaska s obojcima više nisam htio ići na bazar. Tko je poput Bee Zakel znao dobro govoriti, mogao je dobro trgovati i moj šal zamijeniti za šećer i sol. Izmučena izraza lica Fenja je othramala u kantu svom kruhu. Čim sam došao do Bee, upitao sam: Kad ideš na bazar. Ona je rekla: Možda sutra.

Bea je izlazila kad god joj se prohtjelo, propusnice je dobivala od Tura, ako ih je uopće i trebala. Čekala me na klupi na logorskom korzu, a ja sam otišao po šal.

Ležao je na dnu kovčega uz moj bijeli batisteni rupčić.

Mjesecima ga nisam dodirnuo, bio je nježan poput kože. Nešto me obuzelo, stidio sam se njegova fluidnog karo-uzorka, jer sam bio tako zapušten, a on još uvijek podatan s kockicama što su se ljeskale i bile zagasite. On se u logoru nije promijenio, u svojem karo-uzorku zadržao je mirni red od nekoć. On više nije bio ništa što bi bilo za mene, ja više nisam bio ništa što bi bilo za njega.

Kad sam ga dao Bei, njezine su oči oklijevajući ponovno skliznule u okret koji je nalikovao škiljenju. Oči su joj bile tajanstvene, jedino lijepo na njoj. Stavila je šal oko vrata i nije mogla odoljeti, prekrižila je ruke i s obje ga pomilovala. Ramena su joj bila uska, ruke tanke poput štapića. Ali bokovi i stražnjica bili su golemi, temelj od glomaznih kostiju. Nježna trupa i masivna donjeg dijela tijela Bea Zakel imala je dva stasa.

Bea je uzela svileni šal boje crvenog vina da ga zamijeni. Ali sljedećeg dana na prozivu šal je oko vrata nosio Tur Prikulič. I cijeli sljedeći tjedan. Moj svileni šal boje crvenog vina pretvorio je u dronjak s proziva. Otada je svaki proziv bio pantomima moga šala. A stajao mu je dobro. Kostu su mi bile teške poput olova, udisaj i izdisaj u jednom dahu, okretanje očiju prema gore, traženje kukice na rubovima oblaka više nije uspijevalo. Moj šal na vratu Tura Prikuliča nije to dopuštao. Sabrao sam se i nakon proziva upitao Tura Prikuliča odakle mu šal. Odgovorio je bez oklijevanja: Od kuće, oduvijek sam ga imao.

Nije spomenuo Beu, dva su tjedna prošla. Od Bee Zakel još nisam dobio ni mrvicu šećera ili soli. Je li to dvoje sitih požderuha uopće znalo koliko je strašno prevarilo moju glad. Zar me njih dvoje nije toliko osiromašilo da mi više nije pristajao ni vlastiti šal. Zar nisu znali da je to moje vlasništvo dok god za njega još ništa nisam dobio. Prošao je cijeli mjesec, sunce više nije bilo onako blijedo. Loboda je ponovno rasla srebrnastosiva, divlji kopar s perastim listovima. Izašao sam iz podruma i napunio jastučnicu.

Dok sam brao, nestalo je svjetlo, pred očima sam vidio samo crno sunce. Skuhao sam svoju lobodu, imala je okus po sluzi, još uvijek nisam imao soli. Tur Prikulič još je uvijek nosio moj šal, a ja sam još uvijek išao u noćnu smjenu u podrum i nakon toga u pustim popodnevim iza kantine na otpad, koji je imao bolji okus od mog lažnog špinata bez soli ili juhe od lobode bez soli.

Na putu do smeća sreo sam Beu Zakel, a ona je i ovaj puta jednostavno počela pričati o Beskidima koji prelaze u Šumovite Karpate. Pa kad je iz svog malog sela Lugi došla u Prag i Tur se s misionarstva konačno prebacio na trgovinu, upao sam joj u riječ i upitao:

Bea, jesi li Turu poklonila moj šal.

Ona je rekla: On ga je jednostavno uzeo. Takav je on.

Kakav, pitao sam.

Pa takav, odgovorila je. Sigurno će ti nešto za njega dati, možda slobodan dan.

U očima joj nije svjetlucalo sunce nego strah.

Ali ne od mene nego od Tura.

Bea, što ja imam od slobodnog dana, rekao sam. Ja trebam šećer i sol.

O KEMIJSKIM SASTOJCIMA

S kemijskim je sastojcima ista stvar kao sa šljakom. Tko zna što sve isparavaju brežuljci jalovine, istrunulo drvo, željezna hrda i šuta od cigle. Nije bila riječ samo o mirisima. Kad smo došli u logor, prestrašili smo se prizora, koksara je bila potpuno uništena. Nisi mogao zamisliti da je to, kako su govorili, bilo od rata. Truljenje, hrđanje, plijesan, osipanje bili su stariji od rata. Isto toliko stari koliko i ravnodušnost ljudi i otrov kemijskih sastojaka. Vidjelo se da su se ovdje same kemijske tvari udružile i tvornicu otjerale u propast. Mora da je u željeznim cijevima i strojevima bilo havarija i eksplozija. Tvornica je nekoć bila vrlo moderna, najnovija tehnika dvadesetih i tridesetih godina, njemačka industrija. Na dijelovima željeznog otpada još su se mogla pročitati imena kao što su Foerster i Mannesmann.

U željeznom otpadu morao si tražiti imena, a u glavi pronaći prijazne riječi za otrov, jer si osjećao da ti sastojci i dalje napadaju i da su se urotili protiv nas logoraša. 1 protiv našeg prisilnog rada. A za prisilni rad Rusi su i Rumunji još kod kuće na listi našli prijazne riječi: ponovna IZGRADNJA. Te su riječi bile bez otrova. No ako je već izgradnja, onda se trebala zvati prisilna izgradnja.

Budući da kemijskim sastojcima nisam mogao pobjeći, bio sam im izložen - izjedali su nam cipele, odjeću, ruke i sluznicu - odlučio sam tvorničkim mirisima dati drugi, meni prihvatljiviji, smisao. Zamislilo sam mirisne ulice i naviknuo se da za svaku stazu unutar logora izmislim nešto zavodničko: naftalin, kremu za cipele, vosak za namještaj, krizanteme, glicerinski sapun, kamfor, jelovu smolu, stipsu, limunove cvjetove. Uspio sam postati ugodno ovisan, jer tim sastojcima nisam želio dopustiti da njihov otrov raspolaže mnome. Ugodno ovisan ne znači da sam se s njima pomirio. Ugodno je bilo to što su, kao i riječi gladi i jela, postojale i psovke od kemijskih sastojaka. Da su i te riječi za mene u svojoj biti bile nužne.

I nužne i mučenje, jer sam im vjerovao, iako sam znao za što ih trebam.

Na putu do jame, po zidovima četvrtastog rashladnog tornja, tekla je voda, bio je to sipeći toranj. Dao sam mu ime PAGODA. Uz njegovo dno, okružujući ga, bio je bazen koji je i ljeti mirisao na zimske kapute, na naftalin. Zaobljeni bijeli miris poput kuglica protiv

moljaca kod kuće u ormaru. Ovdje uz pagodu naftalin je imao četvrtasti crni miris. Kad bih prošao pagodu, miris bi se ponovno zaoblio i zabijelio. Vidio sam se kao dijete. Za ljetnih praznika željeznicom se vozimo na Wench. Kroz prozor vlaka kod Kleinkopischa^{12} vidim goruću sondu zemnog plina. Gori plamenocrvenom bojom i ja se čudim kako je plamen malen, a ipak su kukuruzna polja u cijeloj nizini sasušena, pepeljastosiva kao u kasnu jesen. U kasno ljeto bila su to polja staraca. Iz novina se znalo: sonda. Ružna riječ, značila je; sonda ponovno gori i nitko je ne može ugaziti. Majka kaže, sad žele dovesti bivolju krv iz klaonice, pet tisuća litara. Nadaju se da će se brzo zgrušati i napraviti čep. Sonda miriše poput naših zimskih kaputa u ormaru, kažem. A majka odgovara: Da, da naftalin.

Zemna mast, Rusi je zovu NEFT. Ponekad se ta riječ vidi na vagonima cisterni. To je nafta, a ja odmah pomišljam na naftalin. Nigdje sunce ne pali kao ovdje, na uglu Moike, osmerokatnog ruševnog postrojenja za pranje ugljena. Sunce upija zemnu mast iz asfalta, osjeća se oštar miris masnoće, pikantan i slan, miris goleme kutije kreme za cipele. U vruće podne otac bi prillegao na divan, a majka mu je za to vrijeme laštala cipele. Uz osmerokatnu ruševinu Moike svaki je dan, kad god prođem pokraj nje, kod kuće upravo podne.

Pedest osam jedinica koksare označeno je brojevima stoje okomito poput rastvorenih ljesova u dugu nizu. Izvana od cigle, a iznutra napunjene šamotom koji se ljušti. Mislim na SITE BESRAMNE MOLJCE. Na tlu se sjaje lokvice ulja, oljušteni šamot kristalizira se nalik na žutu krastu. Miriše na žute grmove krizantema u dvorištu gospodina Carpa. Ali ovdje raste samo otrovno blijeda trava. Podne je na vrućem vjetru, ono malo trave pothranjeno je kao što smo i mi pothranjeni, jedva vuče vlastitu težinu i ima kovrčave vlati.

Albert Gion i ja u noćnoj smo smjeni. Navečer odlazim u podrum, pokraj svih onih cijevi, nekih omotanih staklenom vunom, a drugih golih i hrđavih. Neke su u visini koljena, a neke iznad glave. Morao bih barem jednom proći duž cijevi, u oba smjera. Barem bih jednom za neku cijev morao saznati odakle dolazi i kamo vodi. Pa ni tada još uvijek ne bih znao što se njome transportira, ako se uopće nešto transportira. Morao bih barem jednom proći duž cijevi iz koje izlazi

bijela para, jer ona barem transportira bijelu paru, naftalinsku paru. Morao bi biti netko tko bi mi barem jednom objasnio sve o koksari. S jedne bih strane želio znati što se ovdje događa. S druge pak strane ne znam bi li tehnički procesi, koji također imaju svoje riječi, zasmetali mojim psovkama. Bih li uopće mogao zapamtiti imena svih tih kostura u prosjekama i na čistinama. Iz ventila šišti bijela para, ispod zemlje nešto podrhtava, prekoputa svakih četvrt sata zvoni zvono jedinice, a uskoro će zazvoniti i dvojka. Uisni ventilatori pokazuju željezna rebra od stuba i ljestava. A iza uisnih ventilatora Mjesec odlazi u stepu. U takvim noćima vidim zabate na kućama svoga malog grada, most laži, Fingerlingove stube i pokraj njih zalagaonicu ŠKRINJICA ZA DRAGOCJENOSTI. I Muspillija, profesora kemije, vidim.

Ventili u šumi cijevi ZDENCI SU NAFTALINA, iz njih kaplje. Noću se vidi koliko su bijele slavine ventila. Za razliku od snijega, bijele poput tekućine. A tornjevi su crni drukčije od noći, bodljikavo crni. A Mjesec ima jedan život ovdje i još jedan kod kuće iznad zabata malog grada. I ovdje kao i ondje ima dvorište u kojem cijelu noć gori svjetlost što obasjava prastari inventar - plišani naslonjač i šivaći stroj. Plišani naslonjač miriše na limunove cvjetove, šivaći stroj na vosak za namještaj.

Osobito sam se divio paraboličnom tornju, matroni, veličanstvenom rashladnom tornju, sigurno sto metara visokom. Njegov crno impregnirani korzet mirisao je na jelovu smolu. Njegov bijeli, uvijek isti, oblak bio je od vodene pare. Vodena para nema mirisa, ali oživljava sluznicu nosa, a i pojačavala je sve prisutne mirise i izmišljanje psovki. Isto tako dobro kao matrona znao je zavaravati i anđeo gladi. Pokraj paraboličnog tornja bio je brežuljak umjetnog gnojiva, predratnog umjetnog gnojiva. Umjetno gnojivo, rekao je Kobelijan, derivat je ugljena. DERIVAT, to je zvučalo utješno. Predratno gnojivo iz daljine se sjajilo poput glicerinskog sapuna u celofanu. Vidio sam sebe kao jedanaestogodišnjaka ljeti u Bukureštu, 1938., u Calea Victoriei, prvi put u suvremenoj robnoj kući, na odjelu s bombonima dugačkom poput ulice. Slatkasti dah u nosu, celofan šušti pod prstima. Obuzima me hladnoća, a onda me izvana i iznutra preplavljuje vrućina. Bila je to moja prva erekcija. Robna se kuća, osim toga, zvala Sora, sestra. Predratno gnojivo

zapeklo se u slojevima, bilo je prozirno žuto, poput senfa zeleno i sivo. Kad si mu prišao sasvim blizu, imalo je gorak miris stipse. Stipsi sam morao vjerovati, zaustavljala je krvarenja. Neke biljke rasle su ovdje i jele samo stipsu, cvale su cvjetovima ljubičastim poput zaustavljene krvi, a poslije bi imale lakirane bobice, smeđe kao osušena krv psa jamara u travi stepe.

U kemijske sastojke ubraja se i antracen. Bilo ga je po svim putovima i izjedao je gumene kaljače. Antracen je uljasti pijesak ili ulje koje se kristaliziralo u pijesak. Kad staneš na njega, odmah se ponovno pretvara u ulje, plavo poput tinte, srebrnastozeleno poput zgažene gljive. Antracen je mirisao na kamfor.

A ponekad bi unatoč svim mirisnim ulicama i psovka mirisala PEK-kada i njezina smola od kamenog ugljena. Otkako sam se otrovao danjom svjetlošću, bojao sam se kade i bio sretan što postoji podrum.

Ali u podrumu mora da ima sastojaka koji se ne vide, ne mirišu i ne mogu se okusiti. Oni su najpodmukliji. Budući da ih ne primjećuješ, ne možeš im dati imena bijega. Skrivaju se preda mnom i u prethodnicu šalju zdravo mlijeko. Jednom mjesečno Albert Gion i ja nakon smjene dobivamo zdravo mlijeko protiv nevidljivih sastojaka da bismo se sporije trovali od Jurija, Rusa s kojim je Albert Gion bio u podrumu prije mog trovanja dnevnim svjetlom. Da bismo duže izdržali, jednom mjesečno na tvorničkoj porti dobivamo pola litre zdravog mlijeka u limenoj posudi. To je dar iz nekog drugog svijeta. Ima okus po onome kakav si mogao ostati da nisi s anđelom gladi. Ja mlijeku vjerujem da pomaže mojim plućima. Da svaki gutljaj poništava otrov kao da je čisti snijeg koji nadmašuje sve usporedbe.

Sve, sve, sve.

Sve se dane nadam da će mlijeko djelovati cijeli mjesec i štititi me. Ne usudim se, ali ipak kažem:

Nadam se da je svježije mlijeko nepoznati brat mog bijelog rupčića. I tekuća želja moje bake. Znam da ćeš se vratiti.

TKO JE ZAMIJENIO ZEMLJU

Tri noći uzastopce spopadao me isti san. Na bijeloj svinji ponovno sam kroz oblake jahao kući. Ali odozgo iz zraka zemlja je ovaj put imala drukčiji oblik. Ni mora više nije bilo na rubu. A u sredini nije bilo nikakvih planina, nije bilo Karpata. Ravna zemlja i ni jedno jedino mjesto u njoj. Posvuda samo divlja zob, već jesenski žuta.

Tko je zamijenio zemlju, pitao sam.

Anđeo gladi gledao me s neba i rekao;

Amerika.

A gdje je Transilvanija, pitao sam.

On je odgovorio; U Americi.

Kamo su otišli ljudi, pitao sam.

Nije rekao više ništa.

I druge noći nije rekao ništa o tomu kamo su ljudi otišli. Ni treće. To mi nije dalo mira cijelog sljedećeg dana. Albert Gion poslao me nakon smjene u drugu mušku baraku citrašu Lommeru. On je bio poznat po tumačenju snova. Trinaest krupnih zrna bijelog graha protresao je u mojoj vatiranoj kapi, izvrnuo je na poklopcu kovčega pa zatim proučavao trinaest razmaka. A onda rupice od crva, uleknuća i ogrebotine na svakom zrnu. Između trećeg i devetog graha je cesta, a sedmi je grah moja majka, rekao je. A drugi, četvrti, šesti i osmi da su kotači, ali maleni. Vozilo je dječja kolica. Bijela dječja kolica. Usprotivio sam se rekavši da kod kuće više ne možemo imati dječja kolica jer ih je moj otac, čim sam prohodao, prenamijenio u kolica za kupnju. Citraš Lommer pitao me jesu li prenamijenjena dječja kolica bila bijela i pokazao na deveti grah, da je u kolicima čak jedna glava s plavom kapicom. Vjerojatno dječak. Stavio sam kapu na glavu i pitao što još vidi. Rekao je: Ništa više. Imao sam komadićak ušteđenog kruha u jakni. Nije tražio ništa, zato što je to bilo prvi put, rekao je. Ali ja mislim, zato što sam bio tako utučen.

Vratio sam se u svoju baraku. O Transilvaniji i Americi i o tomu kamo su ljudi otišli nisam saznao baš ništa. Ni o sebi samom. Mislio sam, šteta graha, možda su se zrna od silnih snova ovdje u logoru istrošila. Od njih bi se mogla skuhati dobra juha.

Uvjeravam samog sebe da imam malo osjećaja. Kad nešto uzmem k srcu, obuzme me to umjereno. Ne plačem gotovo nikad. Nisam

snažniji od onih čije se oči vlaže, nego slabiji. Oni se usude. Kad si kost i koža, osjećaji su hrabri. Ja sam radije kukavica. Razlika je vrlo malena. Svoju snagu upotrebljavam da ne plačem. Kad si i dopustim kakav osjećaj, bolnu točku vrtim oko priče koja bez suza ustraje u odsutnosti čežnje za domom. Na primjer, u mirisu marona, dakle ipak u čežnji za domom. Ali tada su to samo k.u.k.-maroni koji mirišu na svježiu kožu o kojoj mi je pripovijedao moj djed. Kao mornar u pulskoj luci marone je ljuštio i jeo prije nego što je jedrenjakom Dunav krenuo na put oko svijeta. Prema tome, moja odsutnost čežnje za domom djedova je ispriповijedana čežnja za domom, kojom ja krotim ovu ovdje. Dakle, kad se javi neki osjećaj, tada je to miris. Miris riječi maron ili mornari. S vremenom svaki miris riječi otupi poput zrna graha citraša Lommerera. Kad prestaneš plakati, možeš postati čudovište. Ono što me u tomu sprečava, ako to već odavno nisam postao, nije mnogo, tek jedna rečenica: Znam da ćeš se vratiti.

Svoju sam čežnju za domom već odavno naučio biti suha oka. A sada bih još želio da ta moja čežnja ostane bez vlasnika. Tada više neće gledati moje stanje ovdje niti pitati za one kod kuće. Tada ni u mojoj glavi više kod kuće nisu osobe, nego samo još predmeti. Tada ih na bolnoj točki mičem amo-tamo, kao što se miču noge na La Palomu. Predmeti su maleni ili veliki, neki možda i preteški, ali imaju mjeru.

Ako mi još i to pođe za rukom, moja čežnja za domom neće više biti osjetljiva na čežnju. Tada je moja čežnja za domom samo glad za mjestom gdje sam nekoć bio sit.

ČOVJEK OD KRUMPIRA

Osim splačina iz kantine, dva sam mjeseca u logoru jeo i krumpire. Dva mjeseca kuhane krumpire, prema strogom rasporedu, jednom kao predjelo, jednom kao glavno jelo, jednom kao desert.

Predjelo je bilo guljeni krumpir kuhan u slanoj vodi i posut divljim koprom. Ljuske bih sačuvao, jer je sljedeći dan glavno jelo bilo kuhane kockice krumpira s tjesteninom. Krumpirove ljuske od prethodnog dana s netom oguljenima bile su moja tjestenina. A kao desert treći sam dan imao neoguljen krumpir, narezan na kriške i pečen na vatri. Po njemu bi se posulo zrnje divlje zobi i malo šećera.

Od Trudi Pelikan posudio sam pola mjerice šećera i pola mjerice soli. Kao i svi mi, i Trudi Pelikan nakon treće je godine mira mislila da ćemo uskoro smjeti kući. Njezin kaput zvonastog kroja s lijepim krznenim manšetama Bea Zakel na bazaru je zamijenila za pet mjerica šećera i pet mjerica soli. Posao sa ženskim kaputom protekao je bolje nego zamjena moga svilenog šala. Njega je Tur Prikulič još uvijek nosio na prozivu. Ne više stalno. Po ljetnim vrućinama uopće više ne, a od jeseni svakih nekoliko dana. A ja sam Beu Zakel svakih nekoliko dana pitao kada ću za šal dobiti nešto od nje ili Tura.

Nakon večernjeg proziva bez svilenog šala Tur Prikulič pozvao je mene, mog druga iz podruma i odvjetnika Paula Gasta u sobu za dežurstva. Tur je zaudarao na rakiju od šećerne repe. Nisu mu se samo oči nego i usta doimala kao nauljena. Prekrižio je rubrike na listi, naša imena unio u druge i objasnio da Albert Gion sutra ne mora u podrum i da ja ne moram u podrum i da odvjetnik ne mora u tvornicu. U svoje je rubrike upravo unio nešto drugo. Svu nas je trojicu zbunio. Tur Prikulič počeo je ispočetka i ponovno objasnio da Albert Gion sutra mora, kao i uvijek, u podrum, ali ne sa mnom, nego s odvjetnikom. Kad sam pitao zašto ne sa mnom, napola je spustio kapke i rekao; Jer sutra ujutro točno u šest ideš u kolhoz. Bez prtljage, navečer se vraćaš. Kad sam pitao kako, rekao je; A kako drukčije nego pješice. S desne ćeš strane vidjeti tri brežuljka jalovine, njih se drži. S lijeve ćeš strane vidjeti kolhoz.

Bio sam siguran da to neće biti na samo jedan dan. U kolhozu se umiralo još brže. Živjelo se u jamama u zemlji, pet-šest stuba duboko. S krovom od suhog granja i trave. Odozgo je padala kiša, a

odozdo prodirala podzemna voda. Na dan se dobivala litra vode za piće i pranje. Nije se umiralo od gladi, nego od žeđi na toj vrućini, a od prljavštine i gamadi dobile bi se gnojne rane i tetanus. Svi su se u logoru bojali kolhoza. Bio sam siguran, umjesto da mi plati šal, Tur Prikulič pustit će me da crknem u kolhozu i tako naslijediti moj šal.

Krenuo sam u šest sa svojom jastučnicom u jakni za slučaj da se u kolhozu može nešto ukrasti. Vjetar je zviždao iznad polja kupusa i repe, narančasta se trava njihala, valovi rose blistali su. U travi je rasla žarkocrvena loboda. Vjetar je dolazio s prednje strane, cijela je stepa ulazila u mene i željela da se slomim, jer sam bio mršav, a ona pohlepna. Iza polja kupusa i tankog komadića bagremove Sume pojavio se prvi brežuljak jalovine, zatim livada, a potom polje kukuruza. Onda je došao drugi brežuljak. Psi jamari gledali su iz trave, smeđe krzno na leđima, repovi dužine prsta i blijedi trbusi stajali su na stražnjim nogama.

Kimali su glavama. Prednje šape bile su im skupljene poput ljudskih ruku dok prose. I uši su im bile priljubljene uz glavu, kao kod ljudi. U djeliću sekunde glave bi kimnule, a zatim se suha trava zanjihala nad jamama u zemlji, ali sasvim drukčije nego od vjetra.

Tek sad mi je upalo u oči da su psi jamari osjetili kako stepom hodam sam i bez pratnje stražara. Psi jamari imaju fine instinkte, mole za bijeg, pomislio sam. Bijeg bi sada bio moguć, ali kamo. Možda me žele upozoriti, vjerojatno sam već odavno u bijegu. Osvrnuo sam se da vidim prati li me tko. U daljini su hodale dvije prilike, izgledale su kao muškarac s djetetom, nosile su dvije lopate na kratkom dršku, a ne puške. Nebo je bilo plava mreža razapeta iznad stepe, u daljini srasla s njom na rubovima, bez otvora kroz koji bi se čovjek mogao provući.

U logoru su se već bila dogodila tri pokušaja bijega. Sva trojica bila su karpatski Ukrajinci, zemljaci Tura Prikuliča. Dobro su govorili ruski, ali unatoč tomu svu su trojicu uhvatili i iznakažene od batina priveli na proziv. Nakon toga ih više nikada nismo vidjeli, poslali su ih u poseban logor ili u grob.

Sada sam s lijeve strane vidio daščaru i stražara s pištoljem za pasom, mršava mladića, oko pola glave nižeg od mene. Čekao me, mahnuo mi je. Nisam ni stigao zastati, žurilo mu se, nastavili smo hodati uz polje kupusa. Žvakao je sjemenke suncokreta, ubacio bi

istodobno dvije u usta, jednom trznuo ustima ispljunuvši ljuske kroz jedan kut usana, a drugim grizući sljedeće koštice, i već su letjele prazne ljuske. Hodali smo onoliko brzo koliko je on brzo grizao koštice. Pomislio sam, možda je nijem. Govorio nije, znojio se nije, njegova akrobatika ustima nije gubila ritam. Hodao je kao da ga vjetar vuče na kotačima. Šutio je i jeo poput stroja za ljuštenje. Zatim me povukao za ruku, stali smo. Dvadesetak je žena bilo raštrkano po polju. Nisu imale oruđe. Golim su rukama kopale krumpir iz zemlje.

Stražar mi je pokazao jedan red. Sunce je poput užarena komada stajalo visoko na nebu. Rukama sam kopao kao lopatama, tlo je bilo tvrdo. Koža je pucala, prljavština u ranama pekla je. Kad sam podigao glavu, pred očima su mi poletjeli rojevi treperavih točkica. Krv mi se u mozgu zgusnula. Taj mladić s pištoljem bio je na oranici ne samo stražar nego i načelnik, brigadir, predradnik, kontrolor, sve u jednom. Kad bi žene uhvatio da pričaju, krumpirovim bi ih lišćem šibao po licu ili im truli krumpir gurnuo u usta. I nije bio nijem. Što je vikao, nisam razumio. Nisu to bile psovke s istovara ugljena, ni naredbe s gradilišta, ni riječi iz podruma.

Polako sam shvatio nešto drugo, da se Tur Prikulič s njim dogovorio neka me pusti raditi cijeli dan i tek me navečer ustrijeli jer sam htio pobjeći. Ili da me navečer ugura u jamu u zemlji, u moju privatnu, jer sam tu bio jedini muškarac. Ili ne samo te večeri nego i svake večeri od danas nadalje, tako da se više nikad ne vratim u logor.

Navečer je mladić osim stražara, načelnika, brigadira, predradnika i kontrolora bio i zapovjednik logora. Žene su se postrojile radi prozivanja i prebrojavanja, izgovorile su svoja imena i broj, izvrnule džepove pufoiaki i pokazale po dva svoja krumpira u svakoj ruci. Četiri krumpira srednje veličine smjele su zadržati. Ako bi koji bio prevelik, zamijenile bi ga. Stajao sam zadnji u redu i pokazao svoju jastučnicu. U njoj je bilo 27 krumpira, 7 srednje veličine i 20 velikih. I ja sam smio zadržati 4 krumpira srednje veličine, druge sam morao izbaciti. Mladić s pištoljem pitao je kako se zovem. Rekao sam: Leopold Auberg. Kao da to ima neke veze s mojim imenom, uzeo je jedan krumpir srednje veličine i nogom ga šutnuo preko mog ramena.

Uvukao sam glavu. Sljedeći neće šutnuti nogom, bacit će mi ga u glavu i dok leti pucati u njega iz pištolja i raznijeti ga zajedno s

mojom glavom. Dok sam tako razmišljao, on je gledao kako jastučnicu guram u džep hlača. Zatim me rukom izvukao iz reda i pokazao, kao da je ponovno onijemio, u noć, u stepu, onamo odakle sam jutros došao. A onda je otišao. Ženama je naredio pokret i prateći brigadu krenuo u drugom smjeru. Ja sam stajao na rubu polja, pogledom pratio žene koje su se stupajući udaljavale i bio siguran, ubrzo će ostaviti brigadu i vratiti se. I bez svjedoka začut će se jedan pucanj, što će značiti: ubijen u bijegu.

Brigada nalik na smeđu zmiju stupajući je nestajala u daljini. Stajao sam kao ukopan ispred velike hrpe krumpira i počeo vjerovati da se nisu dogovorili Tur Prikulič i stražar nego Tur Prikulič i ja. Da je dogovor hrpa krumpira. Da mi Tur svileni šal želi platiti krumpirima.

Odjeću sam, pa i kapu, napunio krumpirima svih veličina. Izbrojio sam 273 krumpira. Anđeo gladi pomogao mi je, ta bio je notorni kradljivac. No nakon što mi je pomogao, ponovno je bio notorni mučitelj i ostavio me samog na povratku kući.

Krenuo sam. Ubrzo me zasvrbjelo po cijelom tijelu, uš glave, uš vrata i potiljka, uš pazuha, uš prsa. I u stidnim dlakama stidna uš. Između nožnih prstiju u krpama na stopalima svrbjelo me ionako. Da se počešem, bio bih morao podići ruku, što zbog prepunih rukava nisam mogao. U hodu sam trebao savijati koljena, što nisam mogao zbog prepunih nogavica. Vukući noge, prošao sam pokraj prvog brežuljka jalovine. Drugi se nikako nije pojavljivao ili mi je promaknuo. Krumpiri su bili teži od mene. Za treći brežuljak u međuvremenu je postalo premračno. Posvuda po nebu nanizane zvijezde. Mliječna staza proteže se od juga prema sjeveru, rekao je brijač Oswald Enyeter kad je drugi od njegovih zemljaka nakon neuspjela bijega priveden na logorski trg. Da dođeš na zapad, rekao je, moraš presjeći Mliječnu stazu i skrenuti lijevo, zatim cijelo vrijeme hodati ravno, dakle s lijeve strane Velikog medvjeda. No ja nisam našao ni drugi ni treći brežuljak jalovine, koji su se sada trebali pojaviti s lijeve strane puta. Bolje biti pod potpunom stražom nego biti potpuno izgubljen. Bagremi, kukuruz i moji koraci bili su u crnom plaštu. Glavice kupusa gledale su za mnom poput ljudskih glava. Imale su različite frizure i kape. Samo je Mjesec nosio bijelu kapu i opipavao mi lice kao da je medicinska sestra. Pomislio sam, možda uopće više ne trebam te krumpire, možda sam nasmrt otrovan, a to

još ne znam. Iz daljine su dopirali isprekidani krikovi ptica na stablima i žalopojno mrmljanje. Noćne siluete mogle su promicati. Ne smijem se bojati, mislio sam, inače ću se ugušiti. Razgovarao sam sam sa sobom da ne bih molio.

Čvrste stvari ne rasipaju se uzalud, one ne trebaju ništa doli vječno istog odnosa sa svijetom. Odnos je stepe sa svijetom vrebanje, odnos je Mjeseca obasjavanje, odnos psa jamara bježanje, odnos trave ljuljanje. A moj je odnos sa svijetom jelo.

Vjetar je šumio, čuo sam majčin glas. Posljednjeg ljeta kod kuće za stolom majka nije trebala reći, ne nabadaj krumpire vilicom, raspast će se, vilicom se jede meso. Majka nije mogla ni zamisliti da stepa poznaje njezin glas. Da će me jednom u noći krumpiri vući u zemlju, a odozgo bosti sve zvijezde. Da ću se, nalik ormaru, poljem i livadom vući do ulaza u logor, tada za stolom nitko nije ni slutio. Da sam samo tri godine poslije u stepi osamljen čovjek od krumpira i svoj povratak u logor zovem povratkom kući.

Na ulazu u logor psi su lajali onim sopranski visokim noćnim glasovima koji su uvijek nalikovali na plač. Možda je Tur Prikulič imao dogovor i sa stražarima, jer su mi mahnuli da prođem, nisu me provjeravali. A ja sam čuo kako mi se smiju iza leđa, cipele su tapkale po tlu. Onakav, sa svim onim krumpirima, nisam se mogao okrenuti, vjerojatno su oponašali moj ukočeni hod.

Za Alberta Giona sljedećeg sam dana u noćnu smjenu ponio 3 krumpira srednje veličine. Možda ih u miru želi pojesti straga, u otvorenoj željeznoj košari ispeći na vatri.

Ne želi. Gleda svaki krumpir i stavlja ga u kapu. Pita: Zašto baš 273 krumpira.

Jer su minus 273 Celsiusova stupnja apsolutna nula, kažem, hladnije od toga ne može biti.

Danas si sav u znanosti, odgovara on, sigurno si krivo izbrojio.

Ne mogu krivo izbrojiti, kažem, broj 273 pazi na sebe, taj je broj postulat.

Postulat, kaže Albert Gion, trebao si misliti na nešto drugo. Čovječe, Leo, mogao si odmagliti.

Trudi Pelikan dao sam 20 krumpira i tako platio sol i šećer. Dva mjeseca poslije, nešto prije Božića, nije više bilo ni jednog od 273 krumpira. Na posljednjima su se pojavile plavkastozelene klizeće oči

nalik na one Bee Zake. Razmišljao sam bih li joj to jednog dana
trebao reći.

NEBO DOLJE, ZEMLJA GORE

U ljetnikovcu na Wenchu, u dnu voćnjaka, stajala je drvena klupa bez naslona. Zvali smo je ujak Hermann. To je ime dobila jer nismo znali nikoga tko se tako zvao. Ujak Hermann imao je u zemlji dvije okrugle noge od debla. Sjedalo je samo s gornje strane bilo izblanjano, s donje je ostala kora. Na žarkom suncu ujaku Hermannu izbijale su kapljice znoja od smole. Kad bi se skinule, sljedećeg bi se dana opet pojavile.

Daleko gore na brežuljku obraslom travom stajala je teta Luia. Ona je imala naslon i četiri noge i bila je manja i tanja od ujaka Hermann, a i starija. Ujak Hermann došao je nakon nje. Od tete Luie kotrijao bih se niz obronak. Nebo dolje, zemlja gore, a između trava. Trava me uvijek držala za noge da ne padnem u nebo. Cijelo bih vrijeme gledao sivi donji dio tijela tete Luie.

Jedne večeri majka je sjedila na teti Luii, a ja sam ispred njezinih nogu na leđima ležao u travi. Gledali smo gore, ondje su bile sve zvijezde. A majka je ovratnik svoje pletene jakne navukla preko brade, pa je ovratnik dobio usta. Pa je ne ona, nego ovratnik rekao:

Nebo i Zemlja su svijet. Nebo je veliko jer na njemu visi kaput za svakog čovjeka. A Zemlja je tako velika zbog svih udaljenosti do nožnih prstiju svijeta. Ali dotud je tako daleko da moraš prestati misliti, jer udaljenosti osjetiš u želucu kao besmislenu mučninu.

Pitao sam: Gdje je najudaljenije mjesto na svijetu. Ondje gdje je svijetu kraj.

Na nožnim prstima.

Da.

A njih je deset.

Mislim da da.

Znaš li koji je kaput tvoj.

Tek kad si gore na nebu.

Ali gore su mrtvi.

Da.

Kako dođu onamo.

Odu onamo s dušom.

Ima li i duša nožne prste.

Ne, ona ima krila.

Imaju li kaputi rukave.

Da.

Jesu li rukavi njihova krila.

Da.

Jesu li ujak Hermann i teta Luia par.

Ako se drvo vjenčava, jesu.

Onda je majka ustala i ušla u kuću. A ja sam sjeo na tetu Luiu, točno na mjesto gdje je ona sjedila. Ondje je drvo bilo toplo. U voćnjaku je podrhtavao crni vjetar.

O DOSADAMA

Danas nisam ni u jutarnjoj, ni u popodnevnoj, ni u večernjoj smjeni. Nakon zadnje noćne smjene uvijek dolazi duga srijeda. To je moja nedjelja i prestaje tek u četvrtak, u dva sata popodne. Oko mene je previše slobodnog zraka. Morao bih odrezati nokte. Ali zadnji mi se put činilo kao da ih na svojim prstima režem nekom drugom. Nisam znao komu.

Kroz prozore baraka vidi se korzo sve do kantine. Njime dolaze dvije Zirri, nose kantu, vjerojatno punu ugljena, teška je. Prolaze pokraj prve klupe, na drugu sjedaju jer ima naslon. Mogao bih otvoriti prozor i mahnuti im ili izići. Već navlačim kaljače, ali ostajem i u kaljačama sjedam na krevet.

Ima dosadne megalomanije gumenog crvuljka u zidnom satu s kukavicom, crnog koljena na cijevi peći. Na podu leži sjena istrošenog drvenog stolića. Kad se sunce pomakne, njegova će sjena biti nova. I dosade vodenog zrcala u limenoj kanti ima i vode u mojim otečenim nogama. Ima dosade vlastite razdrljene noćne košulje i posuđenih igala za šivanje i drhtave dosade šivanja, pri kojem mi mozak sklizne na oči, i dosade odgrizenog konca.

U muškaraca ima dosade neprepoznatih depresija dok kartaju mrmljajući i bez imalo strasti. S dobrom kartom moraš htjeti pobijediti, no muškarci prekidaju igru prije nego što je tko pobijedio ili izgubio. A u žena ima dosade pjevanja, njihovih pjesama punih čežnje za domom dok trijebe uši u dosadi čvrstih rožnatih i bakelitnih češljeva za uši. A ima i dosade krnjih limenih češljeva, koji nisu ni od kakve koristi. Ima i dosade šišanja na nulu i dosade lubanja nalik na porculanske doze, ukrašenih gnojnim cvjetićima i vjenčićima od svježih ili napola zacijeljenih ugriza ušiju. I nijeme dosade Kati Planton ima. Kati Planton nikad ne pjeva. Pitao sam je: Kati, znaš li pjevati. Rekla je: Već sam se počesljala. Vidiš, kad nemaš kose, češalj grebe.

Logorsko je dvorište prazno selo obasjano suncem, zupci oblaka su vatra. Moja teta Fini na livadi na vrhu brijega pokazivala je na večernje sunce. Nalet vjetra podigao joj je kosu poput ptičjeg gnijezda i potiljak prerezao bijelim razdjeljkom u sredini. I rekla je: Mali Isus peče kolače. Ja sam pitao: Zar već sada. Već sada, odgovorila je.

Ima dosade uzaludnih razgovora, da ne kažemo prigoda. Za jednostavnu želju potrošiš mnogo riječi, a možda ni jedna ne ostane. Često izbjegavam razgovore, a kad ih pokušavam zapodjenuti, bojim ih se, najčešće onih s Beom Zakel. Može biti da kad razgovaram s Beom Zakel od nje uopće ništa ne želim. Da u njezine duguljaste oči uranjam jer Tura želim moliti za milost. Zapravo sa svima razgovaram više nego što želim, da bih manje bio sam. Kao da u logoru uopće možeš biti sam. Ne možeš, čak ni kad je logor prazno selo obasjano suncem.

Uvijek isto, liježem, jer ovako tiho kao sada poslije više neće biti zato što se drugi vraćaju s posla. Oni koji rade u noćnoj smjeni ne spavaju dugo u komadu, nakon četiri sata obveznog sna budan sam. Mogao bih izračunati ko liko će još potrajati dok u logoru opet ne bude dosadno proljeće sa sljedećim besmislenim mirom i glasinom da uskoro smijemo kući. A ja ležim u tom novom miru na mladoj travi i cijelu sam Zemlju pričvrstio za leđa. No odavde nas premještaju u drugi logor, još istočnije, u logor za sječu drva. A ja svoje stvari iz podruma pakiram u gramofonski kovčeg. Pakiram, pakiram i nikako da se spakiram. Drugi već čekaju. U zadnji tren skačem na prag vlaka. Vozeći se, ulazimo iz jedne u drugu jelovu šumu. Jele skaču u stranu, izmiču se tračnicama pa kad vlak prođe, skokom se vraćaju na svoje mjesto. A mi stižemo na odredište i silazimo s vlaka, zapovjednik Šištvanjonov prvi. Ja se ne žurim i nadam se da nitko neće primijetiti kako u gramofonskom kovčegu nemam ni pilu ni sjekiru, nego samo svoje stvari iz podruma i batisteni rupčić. Čim je sišao, zapovjednik se presvukao, na njegovoj su uniformi rožnata dugmad i epolette s hrastovim lišćem, iako smo u jelovoj šumi. Postaje nestrpljiv. Davaj, požuri, kaže mi, pila i sjekira imamo više nego dovoljno. Izlazim i on mi daje smeđi papir za vreće. Opet cement, mislim. Ali vreća je na jednom kraju poderana, iz nje sipi bijelo brašno. Zahvaljujem na poklonu, stavljam vreću pod lijevu ruku, a desnom salutiram. Šištvanjonov kaže: Voljno, ovdje u brdima mora se raditi i s dinamitom. Sada shvaćam, bijelo je brašno dinamit.

Umjesto da mi na pamet padaju takve misli, mogao bih čitati. Ali strašnog Zarathustru, debelog Fausta i sitno tiskanog Weinhebera odavno sam prodao kao papir za cigarete ne bih li barem malo utažio glad. Prošle slobodne srijede zamislio sam da uopće ne

ulazimo u vlak. Da se baraka bez kotača zajedno s nama vozi dalje na istok i da se u vožnji rasteže poput harmonike. Da se uopće ne trese, da vani pokraj nas prolaze bagremi i granama grebu po staklima, a ja sjedim pokraj Kobeliana i pitam: Kako to da se vozimo, pa nemamo kotače. I da Kobelian odgovara. Vozimo se na kugličnom ležaju.

Umoran sam i ne da mi se silno čeznuti za nečim. Ima svakojakih dosada, onih što ubrzano promiču i onih koje se sporo vuku. Ako sam prema njima dobar, ne čine mi ništa nažao i svakog su dana moje vlasništvo. Cijele je godine nad ruskim selom dosada mlađaka, njegov vrat oponaša cvijet krastavca ili trubu sa sivim zaklopcima. Nekoliko dana poslije polumjesec raste poput velike obješene šilterice. A u danima nakon toga s neba gleda dosada uštapa, punog da puniji ne može biti. Svakog dana tu je dosada bodljikave žice na logorskim zidinama, dosada stražara na stražarskim tornjevima, blistavi vršci cipela Tura Prikuliča i dosada vlastitih poderanih kaljača. I dosade bijelog oblaka iz rashladnog tornja ima, kao i dosade bijelih plahti za kruh. Ima i dosade valovitih azbestnih ploča, zagušljivog zraka što zaudara na smolu i dosade lokvica starog ulja.

Ima dosade sunca, kad se drvo suši i zemlja postaje tanja od razuma u glavi, kad stražarski psi drijemaju umjesto da laju. I prije nego što trava potpuno usahne, na nebu se navuku oblaci pa onda ima dosade na donjem kraju kišnih vrpca, sve dok se drvo ne napije vode i cipele ne zalijepe za blato, a odjeća za tijelo. Ljeto muči svoje krošnje, jesen svoje boje, a zima nas.

Ima dosade netom napadalog snijega s ugljenom prašinom i starog snijega s ugljenom prašinom, dosade starog snijega s krumpirovim ljuskama i netom napadalog snijega bez krumpirovih ljusaka. Dosade snijega cementnih nabora i zamrljanog smolom, brašnaste vune na stražarskim psima i njihova lajanja, limeno dubokog ili sopranski visokog. Ima dosade cijevi iz kojih kaplje, njihovih željeznih čepova nalik na staklene rotkve, i dosade snijega što presvlači podrumske stube kao da je pliš za namještaj. A ima i ledenog konca i njegova topljenja u obličju mrežice za kosu na mrvicama šamota u pećima koksare. I dosade ljepljiva snijega opsjednutog ljudima ima, od kojeg su nam oči staklenaste, a obrazi gore.

Na širokim je ruskim tračnicama snijeg drvenih pragova, hrđavi vjenčić vijaka, tik jedan do drugog, dva, tri ili čak pet, poput epoleta različitih činova. A na željezničkom nasipu, kad netko padne mrtav, ima dosade snijega s lešom i njegovom lopatom. Tek što ga maknu, leš je zaboravljen, jer se u duboku snijegu ne vidi obris mršavih leševa. Samo dosada napuštene lopate. Ne treba biti blizu lopate. Kad zapuše lagani vjetar, duša poleti, ukrašena perjem. Kad puše jak vjetar, nosi je u valovima. Ne samo nju, sa svakim lešom vjerojatno se oslobodi i jedan anđeo gladi i traži novog domaćina. A dva anđela gladi nitko od nas ne može prehraniti.

Trudi Pelikan ispričala mi je kako su se ona i ruska pomoćnica vojnog liječnika s Kobelianom odvezle do željezničkog nasipa i smrznutu Corinu Marcu utovarile na kamion. Kako se Trudi popela na utovarnu površinu da svuče odjeću s mrtvog tijela prije nego što ga stave u grob, ali da je pomoćnica vojnog liječnika rekla: To ćemo napraviti poslije. Da je pomoćnica sjedila s Kobelianom u kabini, a Trudi Pelikan s lešom gore na kamionu. Da ih Kobelian nije odvezao na groblje, nego u logor, gdje je Bea Zakel čekala u bolesničkoj baraci i s njenim djetetom na rukama izašla na vrata kad je čula zvuk kamiona. Da je Kobelian mrtvu Corinu Marcu prebacio preko leđa i na zapovijed pomoćnice vojnog liječnika nije odnio ni među umiruće ni u ambulantu nego u privatnu pomoćničinu sobu. Da ondje nije znao kamo s tijelom jer je pomoćnica vojnog liječnika rekla: Čekaj. Da mu je pokojnica na leđima postala preteška i da ju je pustio skliznuti te je plegao na pod. Da ju je držao naslonjenu na sebe sve dok pomoćnica nije jednim zamahom pomela konzerve u kantu i oslobodila stol. Da je Kobelian šutke plegao pokojnicu na stol. Da joj je Trudi Pelikan počela otkopčavati jaknu jer je mislila da Bea Zakel čeka njezinu odjeću. Da je pomoćnica vojnog liječnika rekla: Najprije kosu. Da je Bea Zakel njezino dijete stavila k drugoj djeci i zatvorila drveni pregradak. Da je dijete tako dugo nožicom udaralo o drveni zid i plakalo dok i druga djeca nisu počela prodorno plakati, onako kako svi psi prodorno zalaju kad jedan počne. Da je Bea Zakel za glavu vukla pokojnicu i preko ruba stola tako da joj je kosa visjela sa strane. Da Corina Marcu kao nekim čudom još nijednom nije bila ošišana na nulu i da joj je pomoćnica vojnog liječnika kosu obrijala aparatom za brijanje. Da je Bea Zakel kosu uredno spremila

u drvenu kutijicu. Da je Trudi Pelikan zanimalo za što kosa može poslužiti, a da joj je pomoćnica odgovorila: Za jastučice u prozorima. Da je Trudi Pelikan pitala: Za koga, a Bea Zakel rekla: Za krojačnicu. Gospodin Reusch šije nam jastučice za prozore, kosa zaustavlja propuh. Da je pomoćnica vojnog liječnika sapunom oprala ruke i rekla: Bojim se da se čovjek dosađuje kad je mrtav. Da je Bea Zakel neobično visokim glasom na to rekla: S pravom. Da je Bea Zakel tada istrgnula dva prazna lista iz popisa bolesnika i pokrila drvenu kutijicu. Da je s kutijicom ispod ruke izgledala kao da je u dućanu u ruskom selu kupila pokvarljivu robu. Da nije čekala odjeću, nego da je nestala s kutijicom prije nego što su pokojnicu svukli dokraja. Da je Kobelian otišao do kamiona. Da je potrajalo dok su pokojnicu svukli do gola, jer joj Trudi Pelikan nije htjela razrezati toplu jaknu pufoaike. Da je u tom navlačenju iz pokojničine jakne na pod pokraj kante ispao broš u obliku mačke. Da se Trudi Pelikan sagnula da podigne broš i u kanti na svjetlucavoj konzervi pročitala tiskana slova: CORNED BEEF. Da nije vjerovala svojim očima. Da je pomoćnica vojnog liječnika, još dok je Trudi sricala slova, podigla broš. Da je cijelo vrijeme vani brujaio kamion i nije kretao. Da je pomoćnica izišla iz prostorije s brošem u ruci, vratila se bez njega i rekla: Kobelian sjedi za volanom, ponavlja Bože sveti i plače.

Dosada je strpljenje straha. Strah ne želi pretjerati. Samo ponekad, a tada mu je to jako važno, želi znati kako s njim stoje stvari.

Mogao bih pojesti komadićak uštedenog kruha iz jastuka, sa šećerom ili soli. Ili mokre krpe za stopala osušiti na naslonu stolca pokraj peći. Drveni stolić baca dužu sjenu, Sunce je napravilo krug. U proljeće, sljedeće proljeće, možda ću odnekud, s tvorničke transportne vrpce ili iz garaže, nekako nabaviti komadiće gume. Zatim ću ih odnijeti postolaru.

Bea Zakel prva je u logoru nosila balerinke, već prošlog ljeta. Došao sam k njoj u sobu s odjećom, trebao sam nove drvene cipele. Kopao sam po hrpi cipela, a Bea Zakel je rekla: Imam samo prevelike ili premale, naprstke ili brodove, srednjih više nema. Isprobao sam puno pari samo da ostanem što duže. Najprije sam se odlučio za jedne male, a onda sam ipak pitao kad će ponovno doći srednje. Ali onda sam zadržao dvije velike cipele. Bea Zakel je rekla: Obuci ih odmah, stare ostavi ovdje. Pogledaj što imam, balerinke.

Pitao sam: Odakle.

Rekla je: Od postolara. Gledaj, svijaju se kao da si bos. Koliko stoje, pitao sam.

Odgovorila je: To moraš pitati Tura.

Komadiće gume Kobelian će mi možda dati zabadava. Morali bi biti barem toliko veliki koliko dva lista lopate. Za postolara trebam novac. Morao bih prodati ugljen dok je još hladno. Na ljeto, sljedeće ljeto, dosada će možda skinuti krpe za stopala i obuti balerinke. Tada će hodati kao da je bosa.

NADOMJESNI BRAT

Početak studenoga Tur Prikulič poziva me u sobu za dežurstva. Dobio sam poštu od kuće.

Nepce mi tiktaka od veselja, ne mogu zatvoriti usta. Tur traži po kutiji u napola otvorenom ormaru. Na zatvorenoj polovici ormara zalijepljena je Staljinova slika, visoke sive jagodične kosti poput dva brežuljka jalovine, dojmljiv nos poput željeznog mosta, brkovi nalik na lastavicu. Pokraj stola pucketa peć na ugljen, na njoj otvoreni limeni lončić s crnim čajem. Pokraj peći stoji kanta s antracitnim ugljenom. Tur kaže: Ubaci još malo ugljena dok ne nađem tvoju poštu.

U kanti pronalazim tri prikladna komada, plamen skače kao da bijeli zec skače kroz žutog zeca. Zatim žuti skače kroz bijelog. Zečevi razdiru jedan drugoga i dvoglasno skviče zečja bol. Vatra mi otpuhuje vrućinu u lice, a čekanje strah. Zatvaram vratašca na peći, a Tur zatvara ormar. Daje mi razglednicu Crvenog križa.

Na razglednici je fotografija, bijelim koncem prišivena i pomno prošivena šivaćim strojem. Na fotografiji je dijete. Tur me gleda, a ja gledam razglednicu, dok na njoj prišiveno dijete gleda mene, s vrata pak ormara sve nas gleda Staljin.

Ispod fotografije piše:

Robert, rođ. 17. travnja 1947.

To je majčin rukopis. Dijete na fotografiji ima kukičanu kapicu s vrpcom ispod brade. Čitam još jednom: Robert, rođ. 17. travnja 1947. Samo to piše. Rukopis me pogađa, praktično razmišljanje moje majke, štednja prostora skraćenicom rođ. za rođen. Puls mi udara u razglednici, ne u ruci u kojoj je držim. Tur mi na stol stavlja poštansku listu i olovku, da potražim svoje ime i potpišem. On prilazi peći, širi prste na rukama i osluškuje pjevušenje vode za čaj te skvičanje zečeva u vatri. Najprije mi pred očima nestaju rubrike, a onda slova. Zatim klečim kraj stola, spuštam ruke, uranjam u njih lice i jecam.

Hoćeš čaja, pita Tur. Hoćeš rakije. Mislio sam da se veseliš.

Da, kažem, veselim se, jer kod kuće još uvijek imamo staru šivaću mašinu.

S Turom Prikuličem ispijam čašu rakije, a onda još jednu. Za ljude koji su kost i koža to je previše. U trbuhu me peče rakija, a na licu

suze. Cijelu vječnost nisam plakao, svoju čežnju za domom naučio sam biti suha oka. Svojoj sam čežnji za domom čak oduzeo gospodara. Tur mi gura olovku u ruke i pokazuje mi pravu rubriku. Drhtavim rukopisom pišem: Leopold. Trebam tvoje puno ime, kaže Tur. Ti ga napiši cijelog, kažem, ja ne mogu.

Zatim s prišivenim djetetom u džepu pufoaike izlazim na snijeg. U prozorima sobe za dežurstva izvana vidim jastučić protiv propuha, o kojem mi je pripovijedala Trudi Pelikan. Pomno je sašiven i napunjen. Kosa Corine Marcu za to nije bila dovoljna, unutra je sigurno i kosa drugih. Iz žarulja teku bijeli lijevci, stražarski toranj straga ljulja se na nebu. Po cijelom dvorištu pokrivenom snijegom rasuta su bijela zrna graha citraša Lommerera. Snijeg s logorskim zidinama klizi sve dalje. Ali na logorskom korzu, kojim hodam, doseže mi do vrata. Vjetar ima britku oštricu. Ja nemam stopala. Hodam po obrazima i uskoro neću imati više nijednoga. Imam samo prišiveno dijete, to je moj nadomjesni brat. Moji su roditelji sebi napravili dijete jer više ne računaju na mene. Onako kako je majka rođen napisala skraćeno, rođ., i umro bi napisala skraćeno, um. Već je to učinila. Zar se majka, sa svojim bijelim koncem pomno prošivenim rubom, ne stidi što ispod napisanog retka moram pročitati:

Što se mene tiče, možeš umrijeti ondje gdje jesi, kod kuće ćemo imati više mjesta.

U BJELINI ISPOD RETKA

Razglednica Crvenog križa koju je majka poslala u logor stigla je u studenom. Putovala je sedam mjeseci. Od kuće je poslana u travnju. Prišivenom djetetu bilo je već devet mjeseci.

Razglednicu s nadomjesnim bratom stavio sam pokraj bijelog rupčića na samo dno kovčega. Na razglednici je bio napisan samo jedan redak. A u njemu se ja nisam spominjao ni jednom riječju. Čak ni u bjelini ispod retka.

U ruskom sam selu naučio prositi hranu. Majku prositi da me spomene nisam želio. Dvije preostale godine prisiljavao sam se ne odgovoriti na razglednicu. U dvije protekle godine od anđela gladi naučio sam prositi. U dvije preostale godine od anđela sam gladi učio biti grubo ponosan. Taj je ponos bio onako grub kao čvrstoća pred kruhom. Užasno me mučio. Svaki dan anđeo gladi pokazivao mi je majku kako, ne mareći za moj život, hrani svoje nadomjesno dijete. Čistog i sitog, u mojoj ga je glavi vozila amo-tamo u dječjim kolicima. A ja sam je gledao odasvud gdje me nije bilo, čak ni u bjelini ispod onog retka.

ŽICA MINKOVSKOG

Svatko ima svoju sadašnjost. Ovdje svatko svojim gumenim kaljačama ili drvenim cipelama dotiče tlo, pa bilo to i dvanaest metara ispod zemlje u podrumu, pa bilo to i na dasci šutnje. Ako Albert Gion i ja tog trena ne radimo, sjedimo na klupi od dva kamena i jedne daske. Iza žičane rešetke gori žarulja, u otvorenoj željeznoj košari gori koks. Mi se odmaramo i šutimo. Često se pitam znam li još računati. Ako smo sada u četvrtoj godini i u trećoj godini mira, ovdje u podrumu morala je biti i prva i dru ga godina mira, kao što mora da je prethodila još jedna godina mira, bez mene. Ovdje u podrumu mora da ima isto toliko dnevnih i noćnih smjena koliko i slojeva zemlje. Svoje smjene s Albertom Gionom trebao sam izbrojiti, ali znam li još računati.

Znam li još čitati. Za Božić sam od oca dobio knjigu: Ti i fizika. Unutra je pisalo da svaki čovjek i svaki događaj ima svoje vlastito mjesto i svoje vlastito vrijeme. To je pri rodni zakon. I stoga sve i svašta ima svoje vlastito opravdanje na svijetu i sa svim što postoji povezuje ga njegova vlastita žica - ŽICA Minkovskog. Ovako kao što ja ovdje sjedim, okomito iznad moje glave stoji žica Minkovskog. I kad se krećem, žica se savija onako kako se ja savijani prateći taj pokret. Ja, dakle, nisam sam. I svaki kutak u podrumu ima svoju žicu, i svaki u logoru. I ni jedna žica ne dodiruje drugu. To je šuma pravilno raspoređenih žica iznad svih glava. Svatko na svom mjestu diše sa svojom žicom. Rashladni toranj diše čak dvostruko, jer oblak rashladnog tornja vjerojatno ima svoju vlastitu žicu. Primijeni li se na logor, knjiga baš i ne vrijedi. I anđeo gladi ima svoju žicu Minkovskog. Ali u knjizi ništa nije pisalo o tomu ostavlja li anđeo gladi svoju žicu Minkovskog uvijek kod nas, pa zato uopće ne odlazi kad kaže da će se vratiti. Možda bi anđeo gladi poštovao knjigu, trebao sam je ponijeti.

Ja na podrumskoj klupi gotovo uvijek šutim i kao da kroz svijetli otvor odškrinutih vrata gledam sebi u glavu. U knjizi je stajalo i to da svatko u svako doba i na svakom mjestu vrti svoj vlastiti film. U svakoj glavi kolut vrti šesnaest slika u sekundi. Vjerojatnost boravka također su bile dvije riječi u Ti i fizici. Kao da uopće nije sigurno da sam ovdje i kao da uopće ne bih trebao htjeti otići da ne bih bio ovdje. A to je tako zato što sam ja kao tijelo na jednom mjestu, dakle

u podrumu, čestica, ali preko svoje žice Minkovskog istodobno i val. A kao val mogu biti i negdje drugdje, a netko tko nije ovdje može biti uz mene. Mogu odabrati tko. Ne moram odabrati osobu, radije predmet koji pristaje uz slojeve zemlje u podrumu. Na primjer, SAURIER. Elegantan putnički autobus, tamnocrvene boje, s kromiranim šipkama, koji je vozio između Hermannstadta i Salzburga^{13} zvao se Saurier. Sa Saurierom su moja majka i teta Fini ljeti odlazile u lječilište u Ocna-Bai, deset kilometara udaljenom od Hermannstadta. Kad bi se vratile, smio sam lizati njihove gole ruke, toliko su bile slane te kupke. A one su pripovijedale o sedefastim ljuskicama pločica soli između vlati trave na livadama. U svijetlu otvoru odškrinutih vrata pokrenuo sam u glavi autobus Saurier na vožnju između sebe i podruma. I on ima svoj svijetli otvor odškrinutih vrata i svoju žicu Minkovskog.

Naše se žice nikad ne dodiruju, ali svijetli otvori naših odškrinutih vrata susreću se ispod žarulje, gdje se kovitla leteći pepeo sa svojom žicom Minkovskog. A pokraj mene na klupi šuti Albert Gion sa svojom žicom Minkovskog. A klupa je daska šutnje, jer mi Albert Gion ne može reći u kojem je upravo filmu, kao što ni ja njemu ne mogu reći da ovdje u podrumu imam tamnocrveni putnički autobus s kromiranim šipkama. Svaka je smjena umjetničko djelo. Ali njegova je žica Minkovskog tek čelično uže na čijem su kraju kolica što kruže. A svaka kolica sa svojom žicom samo su jedan tovar šljake dvanaest metara ispod zemlje.

Ponekad mislim, rođen sam prije sto godina i stopala su mi prozirna. Kad u glavi gledam kroz svijetli otvor odškrinutih vrata, zapravo mi je važna samo ta zagrižena nada da ponekad i ponegdje netko na mene misli. Čak ako i ne zna gdje se upravo nalazim. Može biti da sam starac s rupom od zuba lijevo gore na fotografiji s vjenčanja, koja uopće ne postoji, a istodobno i mršavo dijete na školskom dvorištu, koje također ne postoji. I isto sam tako suparnik i brat jednog nadomjesnog brata, koji je moj suparnik jer obojica postojimo istodobno. Ali i neistodobno, jer se još nikad, dakle ni u koje vrijeme, nismo vidjeli.

A istodobno znam, ono što anđeo gladi vidi kao moju smrt zasad mi se još nije dogodilo.

CRNI PSI

Izlazim iz podruma na jutarnji snijeg, on bliješti. Na stražarskim tornjevima stoje četiri kipa od crne šljake. Kipovi nisu vojnici, nego četiri crna psa. Ali prvi i treći kip miču glavom, drugi i četvrti ukočeni su. Zatim prvi pas pomakne noge, a četvrti pušku, dok su drugi i treći ukočeni.

Snijeg na krovu kantine bijela je plahta. Kako to da je Fenja preko krova prebacila plahtu za kruh. Oblak iz rashladnog tornja bijela su kolica, voze se u rusko selo bijelim brezama. Moj je bijeli batisteni rupčić bio u kovčegu već treću zimu kad sam jednog dana prosjačeći zakucao na vrata stare Ruskinje. Otvorio je čovjek moje dobi. Pitao sam zove li se Boris. On je rekao njet. Živi li ovdje jedna stara gospođa, pitao sam. On je rekao njet.

U kantini će se uskoro dijeliti kruh. Jednom, kad budem sam stajao pred pultom za kruh, skupit ću hrabrost i upitati Fenju: Kad ću kući, gotovo da sam već kip od crne šljake. Fenja će reći: Imaš tračnice u podrumu i brdo. Pa kolica neprestano voze kući, povezi se i ti. Prije si tako rado vlakom putovao u brda. Ali tada sam još bio kod kuće, reći ću. Evo vidiš, reći će Fenja, opet će biti tako.

Ali sada ulazim u kantinu i stajem u red pred pultom. Kruh je prekriven bijelim snijegom s krova. Mogao bih stati zadnji u red, da budem sam s Fenjom na pultu kad dobijem svoj kruh, ali ne usudim se, jer Fenja u svojoj hladnoj svetosti kao i svakog dana ima tri nosa na licu, dva su jezičci vage.

ŽLICA VIŠE ILI MANJE

Ponovno je vrijeme došašća. Zaprepastio sam se, u baraci na malom stolu stajalo je moje žičano drvce s iglicama od vune zelene poput jele. Odvjetnik Paul Gast spremio ga je u svoj kovčeg i ove ga godine okitio trima kuglicama od kruha. Zato što smo u trećoj godini, rekao je. Mislio je kako ne znamo da kuglice kruha može poklanjati jer svojoj ženi krade kruh.

Njegova žena Heidrun Gast stanovala je u ženskoj baraci, bračni parovi nisu smjeli stanovati zajedno. Heidrun Gast imala je lice mrtvog majmuna, tanka usta od uha do uha, bijelog zeca u upalim obrazima i natečene oči. Od ljeta je bila u garaži i morala puniti akumulatore automobila. Od sumporne kiseline lice joj je bilo rupičastije od pufoaike.

U kantini se svakog dana moglo vidjeti što anđeo gladi čini od braka. Odvjetnik bi svoju ženu tražio kao da je stražar. Kad je već sjedila s drugima za stolom, povukao bi je za ruku i njezinu juhu stavio pokraj svoje. Kad bi ona nakratko pogledala u stranu, žlicom bi zagrabio u njezin tanjur. Kad bi ona to primijetila, rekao bi: Žlica više ili manje.

Drvce s kuglicama od kruha još uvijek je stajalo na stolu u baraci, a Heidrun Gast umrla je početkom tog siječnja. Kuglice kruha još su visjele na drvcu, a Paul Gast već je nosio kaput svoje žene s bubiovratnikom i iskrzanim preklopima od zečjeg krzna na džepovima kaputa. I češće nego prije odlazio na brijanje.

A sredinom siječnja kaput je nosila naša pjevačica Ilona Mich. A odvjetnik je smio k njoj iza pokrivača. U to doba brijač je pitao: Imate li vas dvoje kod kuće djece.

Odvjetnik je odgovorio: Ja imam.

A koliko, pitao je brijač.

Troje, rekao je odvjetnik.

Iz pjene za brijanje njegove su oči ukočeno gledale vrata. Nalik na ustrijeljenu patku ondje je na kukici visjela moja vatirana kapa sa štitnicima za uši. Odvjetnik je tako duboko uzdahnuo da je komadić pjene s brijačeve nadlanice odletio na pod. A ondje gdje je pao, između nogu stolca, gotovo na vršcima stajale su odvjetnikove gumene kaljače. Dolje na potplatu za članak su bile vezane blistavom, sasvim novom bakrenom žičicom.

JEDNOM JE MOJ ANĐEO GLADI BIO ODVJETNIK

Nemojte to nikad ispričati mojem suprugu, rekla je Heidrun Gast. Bilo je to jednog dana kad je mogla sjediti između Trudi Pelikan i mene jer odvjetnik Paul Gast nije došao na jelo, zubi su mu se zagnojili. Tog dana Heidrun Gast mogla je i razgovarati.

Pripovijedala je da je u stropu koji dijeli automehaničarsku radionicu od bombama razrušene tvorničke hale rupa velika poput krošnje drveta. Gore u tvorničkoj hali čisti se šuta. Ponekad dolje u radionici na podu leži krumpir koji jedan muškarac odozgo baci za Heidrun Gast. Uvijek isti muškarac. Heidrun Gast gleda njega gore, a on gleda dolje. Razgovarati ne mogu, ondje gore na njega, kao i na nju u radionici, paze stražari. Muškarac nosi zebrastu pufoaiku, Nijemac je, ratni zarobljenik. Zadnji put između kutija s alatom ležao je sasvim malen krumpir. Može biti da ga Heidrun Gast nije odmah našla i da je ondje ležao već dva dana. Ili je muškarac krumpir morao baciti dolje brže nego inače ili se krumpir, jer je bio tako malen, otkotrljao dalje nego inače. Možda ga je i namjerno želio baciti nekamo drugamo. U prvom času Heidrun Gast nije bila sigurna je li krumpir doista od muškarca odozgo ili ga je možda ostavio načelnik da je namami u klopku. Vrškom cipele gurnula ga je dopola pod jednu stubu, tako da se mogao vidjeti samo ako si znao da je ondje. Htjela je pričekati da vidi vreba li je načelnik. Tek je pri kraju radnog dana podigla krumpir i pritom napipala končić vezan oko njega. Kao i uvijek, Heidrun Gast je i tog dana pogledala rupu u stropu onoliko često koliko je mogla, ali muškarca nije vidjela. Kad je navečer došla u baraku, pregrizla je končić. Krumpir je bio razrezan. Između polovica bio je komadić tkanine. ELFRIEDE RO, pisalo je na njemu, ERSTRAS, ENSBU, a sasvim odostrag EUTSCHLA. Druga slova izgrizao je krumpirov škrob. Kad je nakon splaćina u kantini odvjetnik otišao u baraku, Heidrun Gast bacila je komadić tkanine u jednu od poznih vatrića na dvorištu i ispekla obje polovice krumpira. Znam da sam pojela poruku, rekla je, to je bilo prije šezdeset i jedan dan. Kući sasvim sigurno nije smio, a umro sigurno nije, bio je još zdrav. Nestao je s lica zemlje, rekla je, poput tih krumpira u mojim ustima. Nedostaje mi.

U njezinim je očima podrhtavala tanka ledena kora. Upali obrazi prekriveni bijelim maljama zalijepili su se za kosti. Za njezina anđela

gladi nije mogla biti tajna da od nje više ništa ne može dobiti. Osjećao sam se neugodno, kao da će je njezin anđeo gladi to brže napustiti što mi više vjeruje. Kao da će se useliti k meni. Samo anđeo gladi Paulu Gastu može zabraniti da svojoj ženi krade hranu. Ali anđeo gladi i sam je tat. Svi anđeli gladi poznaju se, pomislio sam, kao što se mi poznajemo. Svi su oni naših zanimanja. Anđeo gladi Paula Gasta odvjetnik je kao i on. A onaj Heidrun Gast samo je njegov potrčko. A i moj jc samo potrčko, tko zna čiji.

Rekao sam: Heidrun, jedi juhu.

Ne mogu, odgovorila je.

Posegnuo sam za juhom. I Trudi Pelikan gledala ju je krajičkom oka. I Albert Gion prekoputa. Počeo sam grabiti žlicom, žlice nisam brojio. Čak nisam ni srkao, jer bi duže trajalo. Jeo sam isključivo za sebe, bez Heidrun Gast, Trudi Pelikan i Alberta Giona. Zaboravio sam sve oko sebe, cijelu kantu. Juhu sam uvlačio u srce. Ispred tog tanjura moj anđeo gladi nije bio potrčko nego odvjetnik.

Prazni sam tanjur gurnuo ka Heidrun Gast, k njezinoj lijevoj ruci, tako da sam je udario u lijevi prst. Ona je polizala svoju neupotrijebljenu žlicu i obrisala je o jaknu, kao da je ona jela, a ne ja. Ili više nije znala jede li ili gleda, ili se htjela pretvarati da je ona jela. Ovako ili onako, njezin se anđeo gladi mogao vidjeti ispružen u tanku otvoru njezinih usta, izvana milostivo blijed, a iznutra tamnoplav. Nije bilo isključeno da je čak mogao stajati vodoravno. I bilo je sigurno da u vodi s komadićima kupusa broji preostale dane. Isto je tako moguće da je zaboravio Heidrun Gast i vagu na mojem npecu namjestio na još točnije mjerenje. Da je za jelom računao koliko i u koje vrijeme može od mene uzeti.

IMAM PLAN

Kad me anđeo gladi bude vagao, prevarit ću njegovu vagu. Bit ću jednako lagan kao i moj uštedeni kruh.

I jednako će me teško biti zagristi.

Vidjet ćeš, kažem sebi, to je kratak plan koji će dugo trajati.

LIMENI POLJUBAC

Nakon večere otišao sam u noćnu smjenu u podrum. Nebo se razvedrilo. Od ruskog sela letjelo je prema logoru jato ptica nalik na sivu ogrlicu. Ne znam jesu li ptice cičale gore na vedrom nebu ili na nepcu meni u ustima. Isto tako ne znam jesu li ptice cičale kljunovima ili trljajući nožice ili su u krilima imale stare kosti bez hrskavice.

Odjednom se od ogrlice odlomio dio, razdvojio se u dva brka. Vojniku na stražnjem stražarskom tornju u čelo ispod kape uletjele su tri ptice. Dugo su ondje ostale. Tek kad sam se ispred tvorničkih vrata prekoputa još jednom okrenuo, izletjele su ispod kape kroz potiljak. Puška mu se zanjihala, stražar se nije ni pomaknuo. Pomislio sam, on je od drva, a puška od mesa.

Sa stražarom na tornju nisam se želio mijenjati, ni s ptičjom ogrlicom. Nisam želio biti ni radnik koji istovaruje šljaku i svake večeri silazi niza 64 stube u podrum. Ali htio sam se mijenjati. Htio sam, mislim, biti puška.

U noćnoj smjeni kao i uvijek istovarivao sam jedna kolica za drugima, a Abert Gion ih je gurao. Onda smo se mijenjali. Vruća šljaka obavila nas je poput magle. Užareni komadi mirisali su na jelovu smolu, a moj oznojani vrat na čaj s medom. Albertu Gionu zibale su se bjeloočnice kao da su dva oguljena jaja i zubi kao da su češalj za iščešljavane ušiju. A njegovo crno lice nije bilo s njim u podrumu.

U stanci, na dasci šutnje, vatrica naložena koksom obasjavala nam je cipele sve do koljena. Albert Gion raskopčao je jaknu i upitao: Nedostaje li Heidrun Gast više Nijemac ili krumpiri. Končić je ipak češće pregrizla, tko zna što je pisalo na drugim krpicama. Odvjetnik ima pravo kad joj krade hranu. Od starog si braka gladan, a od nevjere se zasitiš. Albert Gion potapšao me po koljenu. Kao znak da je stanica gotova, pomislio sam. No on je rekao: Sutra ću ja dobiti juhu, što o tomu misli tvoja žica Minkovskog. Moja je žica Minkovskog šutjela. Nijemi, ostali smo sjediti na klupi. Na klupi se moja crna ruka nije vidjela. Ni njegova.

Sljedećeg je dana Paul Gast unatoč gnojnim zubima opet sjedio pokraj svoje žene u kantini. Ponovno je mogao jesti, a Heidrun Gast mogla je ponovno šutjeti. Moja žica Minkovskog mislila je s tim u vezi

da sam razočaran, kao i često dosad. I da je Albert Gion bio zloban kao nikad dotad. Odvjetniku Gastu htio je pokvariti jelo i izazivao je svađu. Predbacio mu je nepodnošljivo glasno hrkanje. Zatim sam ja bio zloban i rekao Albertu Gionu da on hrče glasnije od odvjetnika. Albert Gion bio je izvan sebe zato što sam mu pokvario svađu. Podigao je ruku da će me udariti, a njegovo je koščato lice nalikovalo na konjsku glavu. Dok smo se mi još svađali, odvjetnik je svoju žlicu već odavno uronio u suprugin tanjur. Njezina je žlica uranjala sve rjeđe, a njegova sve češće. On je srkao, a njegova žena počela je kašljucati da bi nešto radila ustima. A dok je kašljala, stavila bi ruku na usta i poput dame ispružila mali prst, koji joj je bio izgrizen od sumporne kiseline i prljav od ulja za podmazivanje kao i svima nama u kantini. Čiste je ruke imao samo brijač Oswald Enyeter, ali one su bile tamne kao i naše od prljavštine jer su bile dlakave kao da ih je posudio od psa jamara. I Trudi Pelikan je imala čiste ruke otkad je bila medicinska sestra. Čiste, ali žuto smeđe od trljanja bolesnika ihtiolom.

Dok sam ja razmišljao o ispruženom prstu Heidrun Gast i stanju naših ruku, prišao mi je Karli Halmen te sa mnom htio mijenjati kruh. Previše sam bio obuzet mislima da bih mijenjao kruh. Odbio sam i ostao pri svom kruhu. Onda mi je bilo žao, komad kruha od kojeg je Albert Gion upravo odgrizao zalogaj činio mi se za trećinu veći od moga.

Uokolo za svim stolovima lupkao je lim. Svaka žlica juhe limeni je poljubac, pomislio sam. A vlastita je glad svakomu tuđa moć. Kako li sam to dobro znao u onom trenutku, kako sam brzo to opet zaboravio.

TIJEK STVARI

Gola je istina da je odvjetnik Paul Gast svojoj ženi Heidrun Gast iz tanjura krao juhu sve dok više nije ustala te je umrla jer nije mogla drukčije, onako kako je on krao njezinu juhu jer njegova glad nije mogla drukčije, onako kako je nosio njezin kaput s bubi-ovratnikom i iskrzanim preklopima od zečjeg krzna na džepovima i nije bio kriv što je ona umrla, onako kako ni ona nije bila kriva što više nije ustala, onako kako je potom naša pjevačica Loni Mich nosila kaput i nije bila kriva što se smrću odvjetnikove žene jedan kaput našao na raspolaganju, onako kako ni odvjetnik nije bio kriv što je smrću svoje žene postao slobodan, onako kako nije bio kriv što ju je želio zamijeniti s Loni Mich, tako ni Loni Mich nije bila kriva što je htjela muškarca iza pokrivača ili kaput ili što se to dvoje nije moglo odvojiti, onako kako ni zima nije bila kriva da je bila ciča zima, a kaput nije bio kriv što je dobro grijao, onako kako ni dani nisu bili krivi da su bili lanac uzroka i posljedica, onako kako ni uzroci i posljedice nisu bili krivi što su bili gola istina, iako je bila riječ o kaputu.

Takav je bio tijek stvari: Budući da nitko nije bio kriv ni za što, nitko tu ništa nije ni mogao.

BIJELI ZEC

Oče, bijeli nas zeca tjera iz života. Na sve više lica raste na upalim obrazima.

Još nije ni narastao, a razgleda moje meso iznutra, jer je i njegovo. Zečja bol.

Njegove su oči ugljen, njegova je njuška limena posuda, njegove noge žarač, njegov trbuh podrumaska kolica, njegov put strma tračnica prema vrhu brijega.

Oderane kože i ružičast još uvijek sjedi u meni sa svojim vlastitim nožem, koji je i Fenjin nož za kruh.

ČEŽNJA ZA DOMOM. KAO DA JE TREBAM

Sedam godina nakon povratka kući bilo je i sedam godina da nisam čeznuo za domom. Kad sam na Velikom vijencu u izlogu knjižare vidio knjigu Fiesta Ernesta Hemingwaya, pročitao sam to kao Fiesta Ernesta Heimweha^{14}. Zato sam knjigu kupio i krenuo putem čežnje, na put kući^{15}.

Ima riječi koje sa mnom rade što ih je volja. Potpuno su drukčije od mene i razmišljaju drukčije nego što jesu. Padaju mi na pamet ne bih li pomislio da ima prvih stvari koje već žele ono drugo, premda ja to uopće ne želim. Čežnja za domom. Kao da je trebam.

Ima riječi čiji sam ja cilj, kao da su smišljene samo za vraćanje u logor, osim same riječi vraćanje. Ta je riječ beskorisna ako mi se ponovo dogodi logor. Beskorisna je i riječ sjećanje. Ni riječ oštećenje ne može se upotrijebiti u slučaju povratka u logor. Ni riječ iskustvo. Kad dođem u doticaj s beskorisnim riječima, moram se praviti gluplji nego što jesam. Ali nakon svakog susreta sa mnom one su još okrutnije nego prije.

Osjećaš uši na glavi, u obrvama, na potiljku, pod pazusima, u stidnim dlakama. Osjećaš stjenice u postolju kreveta. Osjećaš glad. Ali ne kažeš: Osjećam uši i stjenice i glad. Kažeš: Osjećam čežnju za domom. Kao da je trebaš.

Neki izgovaraju, i pjevaju, i šute, i hodaju, i sjede, i spavaju svoju čežnju za domom, tako dugo i tako uzaludno. Neki kažu, čežnja za domom s vremenom gubi sadržaj, počne tinjati i iscrpljuje se jer više nema veze s konkretnim domom. Ja sam jedan od onih koji tako govore.

Znam, i kad je riječ o ušima, ima triju vrsta čežnje za domom: uš glave, stidna uš i uš u odjeći. Uš glave puzi po koži glave pa te svrbi, iza ušiju, u obrvama, na dnu vlasišta na potiljku. Kad te svrbi na potiljku, to može biti i uš iz ovratnika košulje.

Uš u odjeći ne gmiže. Ona je u šavovima rublja. Zove se prtena uš, ali ne živi od tkanine. Stidna uš puzi po stidnim dlakama pa te svrbi. Riječi stidne dlake nikad se nisu izgovarale. Govorilo se: Svrbi me dolje. Veličina ušiju različita je, ali sve su bijele i izgledaju poput malih rakova. Kad ih zgnječiš između noktiju palaca, začuje se pucketanje. Na jednom ti je noktiju vodenasta mrlja od uši, a na drugom ljepljiva krvava i mrlja. Jajašca ušiju bezbojna su i nanizana,

nalik staklenoj krunici ili prozirnom grašku u mahuni. Uši su opasne samo kad imaju pjegavi tifus ili tifus. Inače s njima možeš živjeti. Privikneš se da te posvuda svrbi. Čovjek bi pomislio da uši u brijačnici preko češlja prelaze s jedne glave na drugu. Nisu to trebale činiti, u baraci su puzale s kreveta na krevet. Noge kreveta stavili smo u limenke s vodom da ušima presiječemo put. Ali uši su bile gladne kao i mi i pronašle su druge putove. Dok su nas prozivali, dok smo stajali u redu pred šalterom za hranu, za dugim stolovima u kantini, na poslu pri utovaru i istovaru ugljena, dok smo čučali u pauzi za cigaretu pa i dok smo plesali tango, jedni smo drugima dijelili uši.

Ošišali su nas aparatom za šišanje na nulu, muškarce u brijačnici Oswalda Enyetera. Žene u drvenom pregratku pokraj bolesničke barake ruske pomoćnice vojnog liječnika. Kad su ih prvi put ošišali na nulu, žene su smjele ponijeti svoje pletenice i staviti ih u kovčeg kao uspomenu na same sebe.

Ne znam zašto muškarci jedni drugima nikad nisu trijebili uši. Žene bi svakog dana približile glave, pripovijedale i pjevale te jedne drugima trijebile uši.

Citraš Lommer već je prve zime znao kako se vuneni puloveri čiste od ušiju. U sumrak, na temperaturi osjetno nižoj od nule, iskopaš u zemlji rupu duboku trideset centimetara, staviš u nju vuneni pulover, ostaviš prst dugačak krajičak da viri i rupu samo prekriješ zemljom. Noću sve uši ispužu iz pulovera. S prvim zrakama svitanja već kao bijele grude sjede na krajičku pulovera. Tada ih sve odjednom možeš zgnječiti cipelom.

Kad je došao ožujak i zemlja više nije bila smrznuta do metra dubine, kopali smo jame između baraka. Svake večeri krajički pulovera virili su iz zemlje nalik na pleteni vrt. U svitanje vrt je cvjetao bijelom pjenom, poput cvjetače. Zgazili bismo uši i pulovere izvukli iz zemlje. Ponovno su nas grijali, a citraš Lommer rekao je: Odjeća ne umire ni kad je zakopaš.

Sedam godina nakon povratka kući sedam sam godina bio bez ušiju. Ali kad mi je cvjetača na tanjuru, već šezdeset godina jedem uši s krajička pulovera u sam osvit. Ni tučeno vrhnje do danas nije pjenasta kapica.

Za trijebljenje ušiju od druge je godine, osim tuširanja svake subote, bila tu i etuba - komora sa zrakom vrelijim od sto Celsiusovih stupnjeva. Odjeću bismo objesili na željezne kukice, one su kružile na koturima nalik na mačke što trče hladnjačom klaonice. Prženje odjeće trajalo je duže nego što smo mi imali vremena i vruće vode pod tuševima - otprilike sat i pol. Nakon tuširanja goli smo stajali u predvorju i čekali. Povijene šugave prilike, goli smo izgledali kao islužena stoka za rad. Stidio se nije nitko. Čega bi se čovjek trebao stidjeti kad više nema tijela. Zbog njega smo bili u logoru, radi fizičkog rada. Što si manje tijela imao, to te više kažnjavalo. Ta je ljuska pripadala Rusima. Pred drugima se nikad nisam stidio, samo pred sobom, bića kakvog sam prije poznao, s glatkom kožom u Neptunovu kupalištu, gdje su me zbunjivale para s mirisom lavande i grabeća sreća. Gdje nikad nisam pomišljao na isluženu stoku za rad na dvije noge.

Kad je odjeća došla iz etube, zaudarala je na vruću sol. Tkanina je bila spaljena i lomljiva. Ali nakon dva-tri takva trijebljenja ušiju šećerna repa prokrijumčarena u etubu postala bi kandirano voće. Ja nikad nisam imao šećernu repu u etubi. Imao sam sroliku lopatu, ugljen, cement, pijesak, građevinske blokove i šljaku iz podruma. Užasan dan s krumpirima imao sam, ali ni jedan dan na polju šećerne repe. Samo muškarci koji su u kolhozu utovarivali i istovarivali šećernu repu imali su voće kandirano u etubi. Od kuće sam znao kakvo je kandirano voće: staklasto zeleno, crveno poput malina, žuto poput limuna. Kao da su ukrasni kamenčići zabadali su se u kolač u obliku vijenca i u rupice između zuba dok si jeo. Kandirana šećerna repa bila je zemljano smeđa, a oguljena je izgledala kao glazirana šaka. Dok bih druge gledao kako jedu, čežnja za domom jela je kolač, a želudac bi se stegnuo.

U četvrtoj novogodišnjoj noći u ženskoj sam baraci i ja jeo kandiranu repu - tortu. Umjesto da je ispeče, Trudi Pelikan ju je složila. Umjesto kandiranog voća - kandirana repa, umjesto oraha - sjemenke suncokreta, umjesto brašna - kukuruzna prekrupa, umjesto tanjurića za tortu - obične keramičke pločice iz sobe umirućih u bolesničkoj baraci. Uz to je svatko dobio cigaretu s bazara - LUCKY STRIKE. Uvukao sam dvaput i opio se. Glava mi je

lebdjela na ramenima i miješala se s drugim licima, postolja kreveta kružila su. Pjevali smo i njihali se u ritmu bluza stočnog vagona:

U gaju vidim likovce
U jarku još je snijeg
Od tebe stiglo pisamce
I bol je kao brijeg.

Kati Planton sjedila je sa svojim komadićem torte na keramičkoj pločici za stolićem ispod dežurne svjetiljke. Bezizražajno nas je gledala. Ali kad je završila pjesma, zaljuljala se na stolcu i rekla: UUUH, UUUH.

Taj duboki UUUH, potmuli zvuk lokomotive za deportaciju, izgovorila je prilikom zadnjeg stajanja u snježnoj noći prije četiri godine. Ja sam pretrnuo, neki su plakali. A Kati Planton promatrala je kako plaćemo i jela svoju tortu. Vidjelo se da joj prija.

Ima riječi koje sa mnom rade što ih je volja. Više ne znam znači li ruska riječ VOŠ stjenicu ili uš. Pod voši mislim i na stjenice i na uši. Ta riječ svoje životinje možda uopće ne poznaje. Ali ja poznajem.

Stjenice se penju uza zidove i u tami sa stropa padaju na krevet. Ne znam padaju li tako i na svjetlu ili ih samo ne vidiš. Kao zaštita od stjenica cijelu noć gori dežurno svjetlo u barakama.

Naša su postolja za krevet željezna. Hrđave šipke s grubim zavarenim šavovima. U njima i u neobrađenim daskama ispod slamarice stjenice se mogu razmnožavati. Kad stjenice prevladaju, najčešće na kraju tjedna, krevete moramo iznijeti na dvorište. Muškarci koji rade u tvor nici napravili su žičane četke. Ispod njih postolja kreveta i daske postanu crvenosmeđi od krvi zgnječenih stjenica. U tom tamanjenju ušiju po zapovijedi ambiciozni smo. Želimo očistiti krevete i noću imati mira. Rado gledamo krv stjenica, jer je naša. Što više krvi, to nam je četkanje draže. Iz nas izmami svu mržnju. Četkamo krevete tamaneći stjenice i ponosni smo kao da su stjenice Rusi.

Zatim nas, poput udarca u glavu, obuzme premorenost.

Ponos koji je umoran rastužuje. Četkanjem se smanjio, zasad. Svjesni uzaludnosti, krevete očišćene od stjenica vraćamo u barake.

S ušljivom skromnošću u doslovnom smislu riječi kažemo: Barem može pasti noć.

A 60 godina sanjam: deportirali su me drugi, treći, ponekad čak i sedmi put. Svoj gramofonski kovčežić stavljam pokraj zdenca i lutam zbornim mjestom. Više nema brigada, nema načelnika. Nemam posla. Zaboravili su me i svijet i nova logorska uprava. Pozivam se na svoje iskustvo logorskog veterana. Na koncu konca, imam svoju sroliku lopatu, moja noćna i dnevna smjena oduvijek su bile umjetničko djelo, objašnjavam. Nisam ja tko god, ja nešto znam. Razumijem se u podrum i šljaku. Od svoje prve deportacije imam u cjevanicu urastao plavocrni komad šljake veličine kukca. Mjesto na cjevanici pokazujem poput ordena junaka. Ne znam gdje bih trebao spavati, ovdje je sve novo. Gdje su barake, pitam. Gdje je Bea Zakel, gdje je Tur Prikulič. Šepava Fenja u svakom snu ima drugu kukičanu jaknu i preko nje uvijek istu lentu od bijele plahte za kruh. Kaže, uprava logora je nova. Osjećam se zanemareno. Nitko me ne želi, a nipošto ne smijem otići.

U koji je logor san dospio. Zanima li san uopće da su srolika lopata i podrum sa šljakom doista postojali. Da mi je pet godina u logoru dosta. Želi li me san vječno deportirati i onda mi u sedmom logoru čak ne dati ni da radim. To zbilja vrijeđa. Snu se ničim ne mogu suprotstaviti, bez obzira na to koji me put deportirao i u kojem se logoru upravo nalazim.

Ako bi me u ovom životu još jednom deportirali, znao bih: ima prvih stvari koje već žele ono drugo, premda ti to uopće ne želiš. Što me tjera na tu povezanost. Zašto noću želim svoje pravo na svoju nevolju. Zašto ne mogu biti slobodan. Kako to da logor prisiljavam da bude dio mene.

Čežnja za domom. Kao da je trebam.

TRENUTAK BISTRINE

Jedno je popodne Kati Planton, tko zna otkada, sjedila za drvenim stolićem u baraci. Vjerojatno zbog zidnog sata s kukavicom. Kad sam ušao, upitala je:

Stanuješ ovdje.

Odgovorio sam: Da.

I ja, rekla je, ali iza crkve. Proljetos smo se uselili u novu kuću. Tada je umro moj mali brat. Bio je star.

Ja sam rekao: Ali bio je mlađi od tebe.

Bio je bolestan, tada je čovjek star, rekla je. Onda sam obula njegove cipele od antilopa i otišla pred staru kuću. Ondje je u dvorištu bio muškarac. Onda je muškarac pitao, kako to da si došla ovamo. Ja sam mu pokazala cipele od antilopa. Onda je on rekao, drugi put dođi s glavom.

Što si onda napravila, upitao sam.

Onda sam otišla u crkvu, rekla je.

Pitao sam: Kako se zvao tvoj mali brat.

Odgovorila je: Latzi, kao i ti.

Ali ja se zovem Leo, rekao sam.

Možda kod vas kod kuće, ali ovdje se zoveš Latzi, rekla je.

Kakav trenutak bistrine, pomislio sam, u tom je imenu i Laus^{16}. Latzi dolazi od Ladislaus.

Kati Planton je ustala, zgrabila se i na vratima još jednom pogledala zidni sat s kukavicom. Ali desnim kutkom oka pogledala je i mene, kao kad se okrene stara svila. Podigla je kažiprst i rekla:

Znaš što, nemoj mi više domahivati u crkvi.

LAKOUMNOST POPUT SIJENA

Ljeti smo smjeli plesati vani na zbornom mjestu. Lastavice su letjele za svojom gladi, malo prije nego što je pala noć, stabla su već bila tamno nazubljena, oblaci crveno obrubljeni. Poslije je iznad kantine visio Mjesec tanak poput prsta. Bubnjanje Kowatscha Antona nosio je vjetar, plesni parovi njihali su se na zbornom mjestu poput grmlja. Zvonca iz koksare zvonila su u valovima. Odmah nakon toga pojavilo bi se žarko svjetlo iz tvorničkog kruga i obasjalo nebo sve dovde. Dok god svjetlo ne bi nestalo, mogao si vidjeti drhtavu gušu pjevačice Loni i teške oči harmonikaša Konrada Fonna, uvijek okrenute u stranu, gdje nije bilo ničega i nikoga.

Bilo je nečeg animalnog u tome kako je Konrad Fonn rastezao i stiskao rebra harmonike. Njegovi očni kapci bili su dovoljno teški za lascivno, ali praznina u očima bila je prehladna. Na njega glazba nije djelovala. On je pjesme tjerao od sebe, u nas su se uvlačile. Njegova harmonika svirala je prigušeno i otegnuto. Otkako se citraš Lommer u Odesi, kako se govorilo, ukrcao na brod za doma, orkestru su nedostajali topli svijetli tonovi. Možda je harmonika bila jednako raštimana kao i harmonikaš pa je sumnjala je li to uopće ples kad se deportirani u paru na zbornom mjestu njišu poput grmlja.

Kati Planton sjedila je na klupi i lamatala nogama u taktu glazbe. Kad bi neki muškarac s njom htio zaplesati, pobjegla bi u gust mrak. Tu i tamo plesala bi s nekom od žena, pritom istezala vrat i gledala u nebo. Pratila je ritam i kod promjene koraka, mora da je prije često plesala. Kad bi sjedila na klupi i promatrala kako se oni u paru previše približavaju jedno drugom, gađala bi ih kamenčićima. To nije bila igra, lice joj je bilo ozbiljno. Albert Gion rekao je, većina zaboravlja zborni mjesto i čak kaže, plešemo na trgu. On više nikad nije plesao sa Zirri Wandschneider, jer da je poput čička i da se pošto-poto želi s njim splesti. Ali da je glazba ono što zavodi ovdje u mraku, a ne on. U zimskoj La Palomi osjećaji su bili na kupu poput rebara harmonike, zatvoreni u kantini. Ljetni je ples prekrio tu-robnost uskovitlavši lakomislenost poput sijena. Prozori baraka blijedo su se sjali, jedno drugo više si osjećao nego što si vidio. Trudi Pelikan rekla je, na ovom trgu čežnja za zavičajem kaplje iz glave u trbuh. Da su parovi svakog sata drukčiji, da su to parovi čežnje za zavičajem.

Ja mislim, mješavine naklonosti i zlobe, nastale pri sparivanju, bile su vjerojatno isto tolike različite i isto toliko jadne kao i mješavine ugljena. Ali miješati se moglo samo ono što se imalo. Nije se moglo, moralo se. Isto onako kao što sam se ja držao podalje od svih tih miješanja i morao pripaziti da nitko ne nasluti zašto.

Harmonikaš je vjerojatno slutio, imao je u sebi nešto odbojno. To me vrijeđalo, iako sam ga smatrao odbojnim. Svaki sam mu put morao gledati u oči, toliko dugo i toliko često koliko je žarka svjetlost iz tvornice obasjavala nebo. Svakih četvrt sata ugledao bih iznad harmonike njegov vrat s pasjom glavom i zastrašujuće bijele kamene oči okrenute u stranu. Zatim je nebo ponovno bilo crna noć. A ja bih čekao četvrt sata da pseća glava na svjetlu ponovno poružni. Svaki put uz ljetnu La Palomu na zbornom je mjestu sve bilo isto. Samo je krajem rujna, na jednom od posljednjih noćnih plesova na otvorenom, bilo drukčije.

Kao i često dotad, sjedio sam stopala podignutih na drvenu klupu i obaju koljena privučenih bradi. Odvjetnik Paul Gast predahnuo je od plesa i ništa ne govoreći sjeo uz moje nožne prste. Možda je ipak tu i tamo mislio na mrtvu ženu, na Heidrun Gast. Jer u trenutku kad se naslonio na klupu nad ruskim selom pala je zvijezda. Rekao je:

Leo, moraš brzo nešto poželjeti.

Rusko selo progutalo je zvijezdu, sve druge blistale su poput velikih zrna soli.

Meni ništa nije palo na pamet, rekao je, a tebi.

Rekao sam, da poživimo.

Slagao sam to s lakomislenošću sijena. Poželio sam da moj nadomjesni brat više ne živi. Želio sam majci nanijeti bol, ta njega nisam poznavao.

O LOGORSKOJ SREĆI

Sreća je nešto iznenadno.

Poznajem sreću usta i sreću glave.

Sreća usta javlja se pri jelu i kraća je od usta, čak i od riječi usta. Kad izgovoriš tu riječ, ona nema vremena popeti ti se u glavu. Sreća usta uopće ne želi da se o tome govori. Kad govorim o sreći usta, prije svake bih rečenice morao reći IZNENADA. A nakon svake rečenice: TO NIKOME NEĆEŠ REĆI, JER SU SVI GLADNI.

Kažem to samo jednom: odjednom povučeš granu nadolje, ubereš bagremove cvjetice i jedeš. Ne kažeš to nikome, jer su svi gladni. Bereš kiselicu uz rub puta i jedeš. Bereš divlju majčinu dušicu između cijevi i jedeš. Bereš kamilicu pokraj podrumskih vrata i jedeš. Bereš divlji češnjak uz ogradu i jedeš. Povlačiš nadolje granu, bereš crne murve i jedeš. Bereš divlju zob na neobrađenoj zemlji jedeš. Ne nalaziš ni jednu jedinu krumpirovu ljusku iza kantine, ali nalaziš drvenasto srce kupusa i jedeš.

Zimi ne bereš baš ništa. Vraćaš se iz smjene u baraku

ne znaš na kojem mjestu snijeg najbolje prija. Trebaš li možda uzeti punu šaku odmah pokraj podrumskih stuba ili tek sa snijegom prekrivene hrpe ugljena ili tek na ulazu u logor. Iako još nisi odlučio, uzimaš punu šaku bijele kape s daske u ogradi i osvježavaš puls i usta i vrata sve dolje do srca. Odjednom više ne osjećaš umor. Ne govoriš to nikome, jer svi su umorni.

Ako nema pada, svaki je dan isti. Želiš da svaki dan bude isti. Peti dolazi nakon devetog, kaže brijač Oswald Enyeter - prema njegovu zakonu, imati sreće malo je balamuk. Ja moram imati sreće jer je moja baka rekla: Znam da ćeš se vratiti. Ni to ne govorim nikome, jer svi se žele vratiti. Da bi imao sreće, trebaš cilj. Moram pronaći cilj, pa bio to i samo snijeg na dasci u ogradi.

O sreći glave lakše je govoriti nego o sreći usta.

Sreća usta želi biti sama, ona je nijema i pušta korijenje iznutra. Ali sreća glave je društvena i traži druge osobe. To je lutajuća sreća, ali i ona koja te hramljući slijedi. Traje duže nego što si joj dorastao. Sreća glave je raskomadana i teško se razvrstava, miješa se kako želi i brzo se mijenja

od svijetle u

tamnu

izbrisanu
slijepu
zavidnu
skrivenu
lepršavu
oklijevajuću
strastvenu
nametljivu
teturavu
sunovraćenu
posrnulu
nagomilanu
sređenu
prevarenu
izlisanu
razmrvljenu
zbunjenu
vrebajuću
bodljikavu
nelagodnu
ponovnu
drsku
ukradenu
odbačenu
preostalu
za dlaku promašenu sreću.

Sreća glave može biti vlažna oka, iskrivljena vrata ili drhtavih prstiju. Ali svaka lupa u šupljini čela poput žabe u limenci.

Kad ti se sreća posljednji put osmjehne, onda je to kap sreće previše. Dolazi kad umireš. I danas znam, kad je Irma Pfeifer umrla u jami za žbuku. Trudi Pelikan cmoknula je uobličivši usta u veliku nulu i rekla u jednoj riječi:

Kapsrećepreviše.

Ja sam joj dao za pravo, jer kad si skidao mrtvace vidio si da im je laknulo što im je u glavi ukočeno gnijezdo, u dahu vrtoglava ljuljačka, u grudima ritmom opsjednuta pumpa, u trbuhu prazna čekaonica

konačno dala mira. Čiste sreće glave nikad nije bilo jer je u svačijim ustima bila glad.

Za mene je jelo i šezdeset godina nakon logora veliko uzbuđenje. Jedem svim porama. Kad jedem s drugim ljudima, postajem neugodan. Jedem pravdaški. Drugi ne znaju za sreću usta, jedu u društvu i pristojno. Ali meni upravo dok jedem glavom prolazi kapsrećepreviše, to da će ta sreća jednom doći svakom, baš svima koji ovdje sjedimo, i da će se morati žrtvovati u glavi gnijezdo, u dahu ljuljačka, u grudima pumpa, u trbuhu čekaonica. Ja tako rado jedem da ne želim umrijeti, jer tada više neću moći jesti. Već šezdeset godina znam da moj povratak kući nije mogao ukrotiti logorsku sreću. Njezina glad još i danas odgriza sredinu svakog drugog osjećaja. Sama sredina u mene je prazna.

Otkako sam se vratio kući, svaki osjećaj svakog dana ima svoju vlastitu glad i zahtijeva uzvratanje koje ja ne pronalazim. Za mene se više nitko ne smije grčevito uhvatiti. Glad me je poučila, a poniženje učinilo nedostižnim, ne ponos.

ŽIVI SE. ŽIVI SE SAMO JEDNOM

U doba kosti i kože glavom mi nije prolazilo ništa drugo osim vječno zujećeg vergla koji je danju i noću ponavljao: hladnoća reže, glad vara, umor opterećuje, čežnja za zavičajem iscrpljuje, stjenice i uši grizu. Želio sam isposlovati zamjenu sa stvarima koje i beživotne nisu mrtve. Htio sam dogovoriti spasonosnu zamjenu između svog tijela i obzora u zraku gore i prašnjavih cesta dolje. Želio sam posuditi njihovu ustrajnost i postojati bez svog tijela, pa kad ono najgore prođe, ponovno se u njega uvući i pojaviti u vatiranom odijelu. Nije to imalo veze s umiranjem, to je bila suprotnost tomu.

Nulta je točka ono neizrecivo. Složili smo se, nulta točka i ja, da se o njoj samoj ne može govoriti, u najboljem slučaju okolišajući. Otvorena gubica nule može jesti, ne govoriti. Nula te uvlači u svoju nježnost koja guši. Spasonosna zamjena ne trpi usporedbe. Ona je prisilna i izravna kao i: jedan zamah lopatom = jedan gram kruha.

U doba kosti i kože mora da mi je spasonosna zamjena doista pošla za rukom. Tu i tamo mora da sam imao ustrajnost obzora i prašnjavih cesta. Samo s kosti i kožom u vatiranom odijelu ne bih se mogao održati na životu.

Hranjenje tijela do danas mi je tajna. U tijelu se nešto ruši i gradi kao na gradilištu. Svakodnevno vidiš sebe i druge, ali nema dana kada primjećuješ koliko se toga u tebi slama i staje na noge. Tajna je kako kalorije sve uzimaju i daju. Kako u tebi brišu sve tragove kad uzimaju i ponovno ih vraćaju kada daju. Ne znaš kad ti počinje biti bolje, ali opet si pri snazi.

Zadnje godine u logoru za svoj smo rad dobili novac na ruke. Mogli smo kupovati na bazaru. Jeli smo sušene šljive, ribu, ruske palačinke sa slatkim ili slanim sirom, slaninu i mast, kukuruzni kolač sa sirupom od šećerne repe, halvu od sjemenki suncokreta. U nekoliko tjedana bili smo opet sasvim normalno uhranjeni. Podbuhlo debeli, Rusi kažu BAMSTI. Od nas su ponovno postali muškarci i žene, kao da je to drugi pubertet.

Nova taština javila se najprije kod žena, kad bi muškarci, još uvijek odjeveni u vatiranu opremu, troma koraka započeli novi dan. Oni su samima sebi bili još uvijek dovoljno lijepi, a ženama su samo davali povod za taštinu. Anđeo gladi stekao je smisao za odjeću, za novu logorsku modu. Muškarci su iz tvornice donijeli metar duge komade

snježnobijele končane užadi debljine ruke. Žene su užad rasplele, spojile niti i željeznim kukicama kukičale grudnjake, gaćice, bluze i prsluke. Čvorovi su se pri kukičanju uvlačili unutra, nisi na gotovoj odjeći vidio ni jednog jedinog. Žene su kukičale čak i vrpce za kosu te broševe. Trudi Pelikan nosila je kukičani broš u obliku lopoča nalik na kavenu šalicu obješenu na grudima. Jedna Zirri nosila je broš u obliku đurđice s bijelim zvončićima na žičici, a Loni Mich daliju obojenu crvenom ciglenom prašinom. U toj prvoj fazi pamučnog transfera i ja sam samom sebi bio dovoljno lijep. Ali i ja sam se ubrzo poželio nanovo dotjerati. Dugo mi je trebalo da od pohabanog kaputa s baršunastim obrubom na ovratniku ručno sašijem šiltericu. U glavi sam imao plan izrade, kompliciranu konstrukciju sa svim pojedinostima. Tkaninom presvučen rub od automobilske gume, tako velik da se kapa mogla ukoso navući na uši. Štitnik od kartona, ovalni gornji dio pojačan papirom od vreće za cement, a cijela kapa iznutra podstavljena upotrebljivim komadićima iznošene potkošulje. Podstava mi je bila važna, bila je to stara taština od nekoć, da sebi samom želiš biti lijep i ondje gdje drugi ne gledaju. Ta velika kapa sa šiltom bila je kapa očekivanja, kapa za bolja vremena.

Uz kukičanu logorsku žensku modu u dućanu u ruskom selu bilo je toaletnog sapuna, pudera i crvenila. Sve iste marke KRASNYI MAK, crveni mak. Šminka je bila ružičasta i prodornog slatkastog mirisa. Anđeo gladi čudio se.

No najveći modni hit bile su cipele za izlazak, balerinke. Pola automobilske gume odnio sam postolaru ja, drugi su iz tvornice nekako nabavili gumiranu tkaninu s transportne trake. Postolar je izradio lagane ljetne cipele, vrlo tankih, mekanih potplata, svakome po mjeri. Budući su bile izrađene na postolarskom kalupu, bile su vrlo elegantne. Nosili su ih i muškarci i žene. Anđeo gladi dobio je lak korak. La Paloma je požizila od sreće, svi su trčali na trg i plesali, sve dok malo prije ponoći ne bi zasvirala himna.

Budući da se žene nisu željele svidjeti samo sebi i drugim ženama nego i muškarcima, i muškarci su se morali potruditi da ih žene puste do kukičana donjeg rublja iza pokrivača. Tako su nakon balerinki i muškarci osim na obući počeli paziti i na odjeću. Nova moda i nove ljubavi, uzavrelo komešanje, trudnoće, kiretaže u

gradskoj bolnici. U bolesničkoj baraci iza drvene ograde bilo je i sve više novorođene djece.

Otišao sam gospodinu Reuschu iz Guttenbrunna, iz Banata. Poznavao sam ga s proziva. Danju je čistio šutu u tvornici razrušenoj bombama. Navečer je za duhan krpao poderane pufoaike. Bio je izučeni krojač i, otkad je anđeo gladi lakoumno hodao uokolo, traženi stručnjak. Gospodin Reusch odmotao je tanku krpenu vrpču s označenim centimetrima i izmjerio me od glave do pete. Zatim je gospodin Reusch rekao, za hlače 1,50 metar tkanine, za jaknu 3,20 metara. Još tri velika gumba i šest malih. Za podstavu će se pobrinuti on sam, rekao je. Želio sam i pojas s kopčom za jaknu. Predložio mi je kopču na spajanje od dva metalna prstena i na leđima ušiveni nabor koji se otvara na dva mjesta. Rekao je, nabor s preklopima, u Americi je to sad moderno.

Naručio sam dva metalna prstena od Kowatscha Antona i sa svom svojom gotovinom otišao u rusko selo u dućan. Materijal za hlače bio je zagasitoplav sa svijetlosivim čvorićima. Materijal za jaknu bio je kariran u bojama pijeska i smeđe vreće za cement, svaki kvadratić kao da je bio ispupčen. Kupio sam odmah i pravu kravatu, zelenu poput mahovine i na ukošene rombove. I tri metra ripsa, svijetložutog za košulju. Potom i dugmad za hlače i jaknu plus dvanaest sasvim malih za košulju. To je bilo u travnju 1949.

Tri tjedna poslije imao sam košulju i odijelo s naborom s preklopima i željeznom kopčom. Svileni šal boje crvenog vina, s utkanim karom, što se čas ljeskao, a čas bio zagasit, sada bi mi konačno ponovno pristajao. Tur Prikulič već ga odavno nije nosio, vjerojatno ga je bacio. Anđeo gladi više nije bio u glavi, sada je sjedio za vratom. I imao je dobro pamćenje. Ono mu uopće nije trebalo, i logorska je moda bila neka vrsta gladi, gladi očiju. Anđeo gladi rekao je: Nemoj sve potrošiti, tko zna što te još čeka. Sve što me čeka već je ovdje, mislio sam. Želio sam lijepu odjeću za izlazak na logorski korzo, na trg, čak i za odlazak u svoj podrum kroz korov, hrđu i šutu. Započinjao sam smjenu presvlačeći se dolje u podrumu. Anđeo gladi opominjao je: Obijest dolazi prije pada, ali ja sam mu rekao: Živi se. Živi se samo jednom. Ni loboda ne odlazi odavde i nosi crveni nakit te za svaki list šije rukavicu s drukčijim palcem.

Moj gramofonski kovčežić u međuvremenu je dobio novi ključ, ali sada je polako postajao premalen. Kod stolara sam naručio i čvrst drveni kovčeg za novu odjeću. A od Paula Gasta naručio sam iz bravarije poštenu bravu za kovčeg s navojima.

Kad sam svoju novu odjeću prvi put pokazao na trgu, pomislio sam: sve što me još čeka već je ovdje. Neka zauvijek ostane tako kako je sada.

JEDNOM ĆU DOĆI NA NEKO OTMJENO MJESTO

Loboda izrazito zelene boje rasla je i u četvrtoj godini mira. Nismo je brali, više nas nije mučila divljačka glad. Bili smo sigurni da nas nakon četverogodišnjeg izgladnjivanja sada ne hrane radi povratka kući nego radi ostanka ovdje i za rad. Rusi su svake godine čekali ono što će doći, mi smo se toga bojali. Kod nas je vrijeme samo sebi stajalo na putu, a njima je novo vrijeme utjecalo u golemu zemlju.

Kružila je glasina da su Tur Prikulič i Bea Zakel sve te godine u sobi za rublje gomilali odjeću, prodavali je na bazaru i novac dijelili sa Šišťvanjonovom. Zbog toga su se smrznuli mnogi koji su čak i prema logorskim propisima imali pravo na rublje, pufoaike i cipele. Više ih nismo brojili. Ali kad sam brojio godine mira, znao sam da kod Trudi Pelikan u registru bolesničke barake u miru počivaju 334 mrtva - u prvoj, drugoj, trećoj i četvrtoj godini mira. Tjednima na to nisam mislio, a onda su se mrtvi pojavili poput zvečke u glavi i pratili me cijeli dan.

Kako li sam često mislio, zvončići koksare zvone iz godine u godinu. Htio bih jednom umjesto na klupu na logorskom korzu naići na klupu u parku na kojoj sjedi slobodan čovjek, osoba koja nikad nije bila u logoru. Na trgu je jedne večeri počela kružiti riječ Kreppsohle^{17}. Naša pjevačica Loni Mich pitala je što znači Krepp. A Karli Halmen krajičkom oka pogledao je odvjetnika Paula Gasta i rekao, krep dolazi od krepati, na nebu iznad stepe tada ćemo svi nositi gumene potplate. Loni Mich nije htjela popustiti. Nakon gumenih potplata bilo je riječi i o ZULUFIMA, koji su sada navodno moderni u Americi. Loni Mich ponovno je pitala što su zulufi. A harmonikaš Konrad Fonn odgovorio je, zulufi su frizure s uvojcima u obliku ptičjeg repa na ušima. Svaka dva tjedna u kinu u ruskom selu za nas logoraše prikazivali su se filmovi i tjedni pregledi. Ruski, ali i američki, pa čak i zaplijenjeni filmovi UFA-e iz Berlina. U jednom američkom tjednom pregledu vidjelo se kako između nebodera poput snijega lete konfeti i pjevaju muškarci s potplatima od krepa i zulufima sve do brade. A nakon filma brijač Oswald Enyeter rekao je, to su zulufi. Sad smo potpuno rusificirani i ujedno američki moderni, rekao je.

Ni ja nisam znao što su zulufi. Rijetko sam bio u kinu. Zbog smjenskog rada u to sam doba uvijek bio u podrumu ili još uvijek

preumoran od podruma. Ali balerinke sam za ovo ljeto imao, Kobelijan mi je poklonio pola automobilske gume. A i svoj sam gramofonski kovčeg mogao zaključati, Paul Gast napravio mi je ključ s tri navoja, fina poput mišjih zubića. Od stolara sam dobio novi drveni kovčeg s bravom na odvrtnje. Opremio sam se i novom odjećom. Gumeni potplati uopće nisu bili za podrum, a zulufi su rasli sami od sebe, ali bili su prije nešto za Tura Prikulića. Meni su se činili upravo majmunskim.

Ipak, bilo bi vrijeme, pomislih, da Beu Zakel ili Tura Prikulića jednom sretnem negdje drugdje, kao jednak jednake, recimo na kolodvoru sa stupovima od lijevanog željeza i visećim petunijama kao u toplicama. Recimo, ukrcam se u vlak, a Tur Prikulić sjedi u istom kupeu. Kratko ću pozdraviti i sjesti prekoputa njega, to je sve. Pravit ću se da je to sve, jer vidjet ću njegov vjenčani prsten i neću pitati je li se oženio Beom Zakel. Izvadit ću svoj sendvič i staviti ga na sklopivi stolić. Od bijelog kruha, s debelim slojem maslaca na njemu i kuhanom ružičastom šunkom. Neće mi prijati, ali neću to pokazati. Ili ću sresti citraša Lommera. On će doći s pjevačicom Loni Mich. Vidjet ću da joj se guša još povećala. Oboje će me htjeti povesti na koncert u Athenäum. Prijetvornim ću se glasom ispričati i nastaviti svojim putem. Jer na ulazu u Athenäum ja ću pregledavati karte, upućivati goste na mjesta i oboje dočekati ispružena kažiprsta i s riječima: Pokažite karte, ovdje sve ide po parnim i neparnim brojevima, vi imate brojeve 113 i 114, dakle, sjedite odvojeno. Tek kad se nasmijem, prepoznat će me. A možda se uopće neću nasmijati.

Mislio sam također, Tura Prikulića srest ću drugi put u nekom velikom američkom gradu. Neće nositi vjenčani prsten, ali će se s jednom od Zirri pod rukom penjati stubama. Zirri me neće prepoznati, ali on će mi namignuti poput mog ujaka Edwina kad bi rekao: Opet sam riskirao jednu trepavicu. Ja ću nastaviti put, to je sve. Možda ću još donekle biti mlad kad izađem iz logora, kako se ono kaže, u najboljim godinama, kao u pjesmi koju Loni Mich drhtave guše pjeva kao ariju GOTOVO MI JE TRIDESET BILO. Možda ću Tura Prikulića sresti treći, četvrti put i još vrlo često, u trećoj, četvrtoj, šestoj, čak osmoj budućnosti. Jednom ću s hotelskog prozora na drugom katu gledati ulicu, a padat će kiša. Dolje će neki muškarac

upravo otvarati kišobran. Trebat će mu dugo, pa će pokisnuti jer kišobran zapinje. Vidjet ću da su njegove ruke Turove ruke, ali on to neće znati. Kad bi znao, pomislit ću, ne bi tako dugo otvarao kišobran ili navlačio rukavice ili uopće izlazio na ulicu. Kad ne bi bio Tur Prikulič i imao samo svoje ruke, ja bih mu s prozora doviknuo: Prijeđi na drugu stranu ulice, ispod platnenog krova nećeš pokisnuti. Kad bi podignuo glavu, možda bi rekao: Kako to da mi govorite ti. A ja bih rekao: Nisam vam vidio lice, obraćam se s ti samo vašim rukama.

Razmišljao sam, jednom ću doći na neko otmjeno mjesto, gdje si drukčije kod kuće nego u malom gradu gdje sam rođen. To otmjeno mjesto bit će promenade uz Crno more. Zapjenjena površina bit će toliko uzburkana da takvu još nikad nisam vidio. Na promenadi će svijetliti neonske cijevi i svirati saksofoni. Susret ću Beu Zakel i prepoznati je, njezine će oči još uvijek imati onaj oklijevajući okret i klizeći pogled. Ja neću imati lice, jer me ona ne prepoznaje. Još uvijek će imati gustu dugu kosu, ali ne spletenu već lepršavu na sljepoočnicama, izbijeljenu na boju brašna kao da je galebovo krilo. Imat će i visoke jagodične kosti, a uz njih će biti dvije oštre sjene kao usred podneva uz dva ugla kuće. Ja ću misliti na desni kutak, na naselje iza logora.

Prošlu je jesen iza logora izgrađeno novo rusko naselje. Bile su to kuće u nizu od gotovih drvenih dijelova dopremljenih iz Finske, finske kuće. Karli Halmen ispričao je da su gotovi dijelovi pomno izrezani i da su uz kuće isporučeni i točni nacrti za montažu. Da se pri istovaru sve ispremijesalo, tako da nitko više nije znao kamo što ide. Podizanje kuće bilo je prava katastrofa, ponekad je bilo premalo, ponekad previše gotovih dijelova, ponekad su bili krivi. Građevinski tehničar bio je jedini koji je svih ovih godina radnike na prisilnom radu smatrao ljudima iz kultiviranih zemalja, u kojima lijevi kut ima devedeset stupnjeva. U deportiranima je vidio ljude koji misle, zato sam ga i zapamtio. U jednoj pauzi za cigaretu održao je govor na gradilištu o dobrim namjerama socijalizma i o nesposobnosti. Svoj je govor završio zaključkom: Rusi znaju što je desni kut, ali ga ne znaju napraviti.

Jednom ću, mislio sam, tko zna u kojoj godini mira i u kojoj budućnosti doći u zemlju planinskih grebena u koju sam u snu

nebom odjahao na bijeloj svinji i za koju ljudi kažu da je moj zavičaj.

Prema jednoj varijanti povratka kući, koja je kružila ovdje u logoru, naše najbolje godine već će biti iza nas kad jednom dođemo kući. Dogodit će nam se isto što i ratnim zarobljenicima nakon Prvog svjetskog rata - stići će povratak kući koji traje desetljećima. Šišťvanjonov će nas pozvati na zadnji najkraći proziv i objaviti:

Ovime raspušťam logor. Gubite se.

I svatko će na vlastitu ruku krenuti prema istoku, sve dalje na istok, u suprotnom smjeru, jer je prema zapadu sve zatvoreno. Preko Urala, poprijeko kroz cijeli Sibir, Aljasku, Ameriku i onda preko Gibraltara i Sredozemnog mora. Nakon dvadeset pet godina vratit ćemo se s istoka preko zapada kući, ako će to još uopće biti naš dom, ako već neće pripadati Rusiji. Ili druge varijante: da odavde uopće nećemo otići, dok logor ne postane selo bez stražarskih tornjeva, a mi stanovnici, istina, još ne Rusi ili Ukrajinci, ali po navici. Ili da ovdje moramo ostati tako dugo da više i ne poželimo otići, jer smo uvjereni da nas kod kuće više nitko ne čeka, jer ondje već odavno žive drugi, jer su svi protjerani, tko zna kamo, te i sami više nemaju doma. Jedna druga varijanta kaže da ovdje naposljetku želimo ostati jer ne znamo što bi više sa svojim domom i dom više ne zna što bi s nama.

Kad o svijetu kod kuće cijelu vječnost ništa ne čuješ, pitaš se želiš li još uopće kući i što bi ondje uopće želio. U logoru su ti oduzeli želje. Nisi morao, a nisi ni htio ni o čemu odlučivati. Želio si, istina, kući, ali to si u sjećanju spremio negdje straga, nisi se usudio pogledati u čežnju, naprijed. Vjerovao si da je već sjećanje čežnja. Odakle da znaš razliku kad se u glavi vrti uvijek isto i svijet za tebe više ne postoji, pa ti više uopće ne nedostaje.

Što će kod kuće biti od mene. Mislio sam, kad se vratim kući, trčat ću uokolo dolinom između gorskih grebena, ići sam ispred sebe, ŠŠ-ŠŠ-ŠŠ poput željeznice. Uхватit ću se u vlastitu klopku, upasti u najgrozniju prisnost. To je moja obitelj, reći ću, i mislit ću na logoraše. Majka će reći da trebam postati knjižničar, tada nikad nisi vani na hladnoći. A čitati si oduvijek volio, reći će ona. Djed će reći da trebam razmisliti i postati trgovački putnik. Jer putovati si oduvijek volio, reći će on. Možda će to reći moja majka, a možda će to reći moj djed, ali mi smo ovdje bili u četvrtoj godini mira i ja unatoč

novom nadomjesnom bratu nisam znao jesu li još živi. Ovdje u logoru zanimanja poput trgovačkog putnika bila su dobra za sreću glave, imao si o čemu razgovarati.

Jednom, na dasci šutnje u podrumu, razgovarao sam o tomu s Albertom Gionom i čak ga naveo da prekine šutnju. Možda ću jednom poslije postati trgovački putnik, rekao sam, sa svakojakim stvarčicama u kovčegu, sa svilenim rupčićima i olovkama, kredama u boji, pomadama i tekućinom za skidanje mrlja. Moj je djed mojoj baki jednom donio havajsku školjku, veliku poput gramofonskog lijevka i plavičasto sedefastu iznutra. Možda ću također postati građevinski tehničar, majstor za cijanotipske kopije, rekao sam na dasci šutnje u podrumu, majstor za cijanotipske kopije od fotoosjetljivog papira. Tada ću imati svoj vlastiti ured. Gradit ću kuće za bogate, jedna će biti posve okrugla poput ove željezne košare ovdje. Nacrt ću najprije napraviti na papiru za omatanje sendviča. S osovnom od podruma do kupole gore u sredini. Sve će sobe biti u obliku četvrtine, šestine i osmine kruga, poput komadića torte. Papir za sendviče stavit ću u okvir iznad fotoosjetljivog papira, a potom okvir desetak minuta izložiti suncu. Zatim taj papir savijen umetneš u cijev s parama salmijaka i nakon kratkog vremena već izroni nacrt. I cijanotipska je kopija gotova, ružičasta, ljubičasta, smeđa poput cimeta.

Albert Gion saslušao je to i rekao, cijanotipska kopija od fotoosjetljivog papira, zar ti nije dosta para, čini mi se da si preumoran. Zašto smo ovdje u podrumu, mi nemamo zanimanja. Zanimanja su ovdje frizer, postolar i krojač. Dobri su to poslovi, u logoru svakako najbolji. Ali s tim si zanimanjem ili došao od kuće ili to nikad nećeš postati. To su sudbinski poslovi. Da je čovjek znao da će jednog dana završiti u logoru, bio bi frizer, postolar ili krojač. Ali nipošto trgovački putnik ili građevinski tehničar ili majstor za cijanotipske kopije.

Albert Gion imao je pravo. Je li nošenje žbuke zanimanje. Kad sve te godine nosiš žbuku, ili građevinske blokove, ili lopatom utovaruješ ugljen, ili rukama iskapaš krumpir iz zemlje, ili čistiš podrum, znaš kako se to radi, ali zanimanje nemaš. Radiš težak fizički posao, ali nemaš zanimanje. Od nas su tražili rad, nikada neko zanimanje. Uvijek smo bili potrčkala, a potrčkalo nije nikakvo zanimanje.

Više nas nije mučila divljačka glad, a loboda je još uvijek rasla srebrnastozelena pa ubrzo postala drvena i plamenocrvena. Samo zato što smo poznavali glad, nismo je brali i kupovali smo masnu hranu na bazaru te jeli bezglavo mnogo. Stara čežnja za zavičajem utovila se i podbuhnula od novog, brzog mesa. A ja sam s tim novim mesom još uvijek morao uvjeravati samog sebe: jednom ću doći na neko otmjeno mjesto. Ja također.

TEMELJIT POPUT TIŠINE

Kad su doba kosti i kože i spasonosna zamjena bili iza mene - a balerinke, gotov novac, jelo, novo meso na koži i nova odjeća u novom kovčegu ispred mene, počelo je nenadano otpuštanje. Za svih pet godina u logoru danas mogu reći pet stvari:

Jedan zamah lopatom = jedan gram kruha.

Nulta točka je ono neizrecivo.

Spasonosna zamjena gost je od prijeko.

Logorsko mi jednina je.

Opseg svega toga vuče dolje. Ali za svih pet stvari vrijedi jedno te isto:

One su temeljite kao i tišina između njih, i to ne pred svjedocima.

ČOVJEK KOJI NIKOGA NE DODIRUJE

Početkom siječnja 1950. vratio sam se iz logora kući. Sada sam ponovno sjedio u dnevnoj sobi, visokom četverokutu, ispod bijelog stropa sa štukaturom kao ispod snijega.

Otac je slikao Karpate, svakih nekoliko dana novi akvarel sa sivkastim zupčastim grebenima i jelama pod snijegom, gotovo na svakoj slici jednako razvrstanim. U podnožju brda jele u nizu, na obronku jele u skupini, na grebenu parovi jela ili pojedinačna stabla, između njih, tu i tamo, breza nalik na bijele rogove. Očito je najteže naslikati oblake, na svim slikama sličili su sivim jastucima na divanu. Na svakom akvarelu Karpati su spavali.

Djed je umro. Baka je sjedila u plišanom naslonjaču i rješavala križaljke. Tu i tamo pitala bi tražeći neku riječ: kanape na Orijentu, dio cipele na Z, rasa konja, krov od platna za jedro.

Majka je plela jedan par čarapa od ovčje vune za drugim za svoje nadomjesno dijete Roberta. Prvi par bio je zelen, drugi bijel. Zatim smeđ, pa na crvene i bijele točke, plav i siv. S bijelim parom počela je pomutnja - majka je plela grumene ušiju. Otad sam u svim čarapama vidio naše ispletene vrtove između baraka, krajičke pulovera u svitanje. Ležao sam na divanu, vuneno klupko ležalo je u limenoj zdjelici pokraj majčina stolca, bilo je življe od mene. Nit se penjala, ovjesila bi se i pala. Dva kao šaka debela klupka bila su potrebna za jednu gotovu čarapu, dužina vune nije se mogla izračunati. Zbrojena u svim čarapama, možda je Qdgovarala udaljenosti od divana do kolodvora. Izbjegavao sam predio oko kolodvora. Sada su mi noge bile tople, samo mrlje od ozeblina svrbjele su me na gornjem dijelu stopala, ondje gdje su se smrznute krpe najprije zalijepile za kožu. Zimski dani bili su sivi već oko četiri sata. Baka bi upalila svjetlo. Sjenilo svjetiljke bilo je svijetloplavi ljevak s obrubom od tamnoplavih čuperaka. Strop je svjetiljka slabo osvjetljavala, štukatura je i dalje bila siva i počinjala nestajati. Sljedećeg jutra strop je bio ponovno bijel. Umišljao sam da se noću, dok spavamo u drugim sobama, uvijek nanovo zamrzne, nalik na ledene vezove na neobrađenoj zemlji iza cepelina. Uz ormar je tiktakao sat. Njihalo je letjelo i lopatom odbacivalo naše vrijeme među namještaj, od ormara prema prozoru, od stola prema divanu, od peći prema plišanom naslonjaču, iz dana u noć. Tiktakanje na

zidu bila je moja ljuljačka daha, u grudima mi je bila moja srolika lopata, jako mi je nedostajala.

Krajem siječnja ujak Edwin došao je rano ujutro po mene da me upozna sa svojim majstorom u tvornici sanduka. Vani, u Školskoj ulici, jednu kuću dalje, na prozoru gospodina Carpa, bilo je neko lice. Od vrata nadolje bilo je odijeljeno od ledenih cvjetova na prozoru. Oko čela bila je pletenica od sijede kose, a uz korijen nosa zeleno klizeće oko - vidio sam Beu Zakel s debelom sivom pletenicom i u kućnom ogrtaču na bijele cvjetove. Na klupčici prozora s unutarnje strane sjedila je, kao i svakog dana, mačka gospodina Carpa, ali meni je bilo žao Bee što je tako brzo ostarjela. Znao sam da mačka može biti samo mačka, da telegrafski stup ne može biti stražar, da blještava bjeloća snijega ne može biti logorski korzo nego Školska ulica. Da sve ovdje kod kuće ne može biti nešto drugo jer je ostalo ono što jest. Sve, osim mene. Među ljudima sitih domovine vrtjelo mi se od slobode. Moja je ćud bila prevrtljiva, uvježbana za pad i pasji strah, mozak mi je bio poučen u pokornosti. Vidio sam Beu Zakel kako me čeka na prozoru, sigurno je i ona mene vidjela kako prolazim. Trebao sam pozdraviti, barem kimnuti glavom ili mahnuti rukom. To mi je prekasno palo na pamet, sad smo već bili dvije kuće dalje. Kad smo na kraju Školske ulice skrenuli za ugao, moj me ujak uhvatio pod ruku. Sigurno je osjetio da sam tik uz njega bio negdje sasvim drugdje. Vjerojatno pod ruku nije uhvatio mene nego svoj stari kaput koji sam nosio. Pluća su mu pištala. Činilo mi se da ono što je rekao nakon duge šutnje uopće nije želio reći. Da ga je na to prisililo njegovo plućno krilo, da je zbog toga dvoglasno rekao: Nadajmo se da će te primiti u tvornicu. Čini mi se, kod vas kod kuće svi se nešto dure. Mislio je na čovjeka koji nikoga ne dodiruje.

Na mjestu gdje mu je krznena kapa doticala lijevo uho nabori kože njegove ušne školjke izravnali su se kao na mojim ušima. Morao sam pogledati i njegovo desno uho. Još više od lijevog, i desno je uho bilo moje. Glatki rub počinjao je još niže, bio je duži i širi, kao ispeglan.

Primili su me u tvornicu sanduka. Svakog sam dana izlazio iz čovjeka koji nikoga ne dodiruje i nakon radnog vremena ulazio u njega. Svaki put kad bih došao kući baka bi pitala:

Jesi li došao.

A ja sam rekao: Došao sam.

Kad sam izlazio iz kuće, svaki bi put pitala:

Odlaziš.

A ja sam rekao: Odlazim.

Još dok bi izgovarala pitanje, približila bi mi se i u ne- vjerici dodirnula čelo. Ruke su joj bile prozirne, samo koža sa žilama i kostima, dvije svilene lepeze. Htio sam baki pasti u zagrljaj kad bi me to pitala. Čovjek koji nikoga ne dodiruje u tomu me sprečavao.

Mali Robert svakog je dana slušao ista pitanja. Kad bi mu palo na pamet, oponašao je baku, približio bi mi se, dotaknuo čelo i upitao u jednoj rečenici:

Jesi li došao, odlaziš li.

Svaki put kad bi mi dotaknuo čelo vidio sam mesnate nabore na zapešću. Svaki put kad me to pitao nadomjesnog sam brata htio zadaviti. Čovjek koji nikoga ne dodiruje u tomu me sprečavao.

Jednog dana, kad sam se vratio s posla, ispod poklopca šivaćeg stroja virio je vršak bijele čipkane tkanine. Jednog drugog dana na kuhinjskoj kvaki visio je kišobran, a na stolu ležao razbijeni tanjur, dvije krhotine jednake veličine, kao prerezane u sredini. A majka si je palac povezala rupčićem. Jednog drugog dana očeve naramenice ležale su na radiju, a bakine naočale u mojoj cipeli. Jednog drugog dana Robertov krpeni Mopi bio je vezicom moje cipele vezan za ručku čajnika. A u mojoj je kapi bila kora kruha. Možda su ti predmeti, kad me nije bilo kod kuće, dodirivali čovjeka koji nikoga ne dodiruje. Možda su oživjeli. Ovdje u kući bilo je kao i s anđelom gladi u logoru. Nikad se nije razjasnilo imamo li svi zajedno jednog čovjeka koji nikoga ne dodiruje ili svaki svog vlastitog.

Vjerojatno su se smijali kad nisam bio kod kuće. Vjerojatno su me žalili ili se ljutili na mene. Vjerojatno su ljubili malog Roberta. Vjerojatno su govorili da sa mnom treba imati strpljenja, jer me vole, ili su to samo u sebi mislili i išli za svojim poslom. Vjerojatno. Možda sam se trebao smijati kad bih došao kući. Možda sam ih trebao žaliti ili se na njih ljutiti. Možda sam trebao ljubiti malog Roberta. Možda sam trebao reći da sa mnom trebaju imati strpljenja, jer ih volim. Samo kako da to kažem kad to nisam ni u potaji mogao zamisliti.

Prvi mjesec nakon povratka kući svjetlo u sobi ostavio sam gorjeti cijelu noć, jer sam se bez svjetla dežurne žarulje bojavao. Mislim, noću

sanjaš samo onda kad si umoran.

Tek kad su mi dopustili raditi u tvornici sanduka, u moj su se noćni počinak ponovno vratili snovi.

Baka i ja zajedno sjedimo na plišanom naslonjaču, Robert na stolcu pokraj nas. Ja sam malen kao Robert, a Robert je velik kao ja. Robert se penje na svoj stolac, iznad sata skida komad štukature. Stavlja ga meni i baki oko vrata kao da je bijeli šal. Otac kleči s leicom ispred nas na sagu, majka kaže: Nasmijte se, to će biti zadnja slika prije nego što umre. Moje noge jedva prelaze ruba stolca. U tom položaju otac mi cipele može snimiti samo s vanjske strane, potplate okrenute vratima. Budući da imam tako kratke noge, ocu i ne preostaje ništa drugo, iako to ne želi. Mičem komad štukature s ramena. Baka me grli pa mi štukaturu ponovno pritišće uz vrat. Čvrsto je drži prozirnim rukama. Iglom za pletenje majka ocu pokazuje gdje da stane sve dok on ne počne brojiti unatrag - tri, dva, a na broju jedan pritišće okidač fotoaparata. Nakon toga majka si pletaću iglu zabada u punđu i skida nam štukaturu s ramena. S njom u ruci Robert se penje na svoj stolac i vraća je na strop.

IMAŠ LI DIJETE U BEČU

Već sam mjesecima tijelom bio kod kuće, gdje nitko nije znao što sam vidio. A nije ni pitao. Pripovijedati možeš samo onda kad predstavljaš onoga o kom pripovijedaš. Bio sam sretan da me nitko ništa nije pitao, ali me to potajno vrijeđalo. Djed bi me sigurno nešto pitao. Bio je mrtav dvije godine. U ljeto nakon moje treće godine mira zakazali su mu bubrezi i ostao je kod mrtvih, drukčije od mene.

Jedne je večeri k nama došao susjed, gospodin Carp da vrati libelu koju je posudio. Kad me vidio, počeo je mucati. Zahvalio sam mu na žutim kožnatim obojcima i slagao da su me u logoru grijali. Da su mi donijeli sreću, dodao sam još i to, i da sam zahvaljujući njima na bazaru jednom našao deset rubalja. Od uzbuđenja zjenice gospodina Carpa klizile su mu očima poput koštica višnje. Sklopio je ruke i palčevima ih obje pogladio, zanjihao se i rekao: Tvoj te djed sve vrijeme čekao. Onog dana kad je umro brda su nestala u oblacima, u grad je odasvuda, poput tuđih kovčega, došlo mnogo tuđih oblaka. Oblaci su znali da je tvoj djed proputovao svijeta. Jedan je oblak sigurno bio tvoj, iako to ne znaš. U pet sati pogreb je bio gotov i odmah nakon toga pola je sata padala lagana kiša. Znam, bila je srijeda, morao sam još u grad po glinu. Na putu kući pred vašim ulazom vidio sam golišava štakora. Bio je naboran, drhtao je i šćućurio se uz drvena dvorišna vrata. Čudio sam se da nema repa ili ne sjedi na njemu.

Kad sam došao do njega, vidio sam bradavičastu kornjaču.

Gledala me i na obrazima napuhnula dva bijela mjehura i odvratno njima žonglirala. U prvi sam je tren htio odgurnuti kišobranom, ali se nisam usudio. Bolje ne, mislio sam, to je zemna kornjača, maše bijelim mjehurima, to ima neke veze s Leom. Mislili smo da si mrtav. Tvoj te djed stalno iščekivao, prvo vrijeme. U zadnje vrijeme manje. Svi su mislili da si mrtav. Nisi pisao, zato si još živ. To jedno s drugim nema veze, rekao sam.

Dah mi je podrhtavao jer je gospodin Carp žvakao svoju tanku olinjalu bradu pa sam mogao primijetiti da u to ne vjeruje. Majka je kroz prozor verande pogledavala na dvorište, gdje se nije imalo što vidjeti osim malo neba i katranske ljepenke na šupi. Gospodine Carp, pazite što govorite, rekla je baka. Prije ste pričali nešto sasvim drugo, tada su bijeli mjehuri imali veze s mojim pokojnim mužem.

Oni su pozdrav od mog pokojnog muža, rekli ste tada. Gospodin Carp promrmljao je više sebi u bradu: Ovako kako sada kažem, tako jest. Kad vam je umro muž, nisam vam mogao doći još i s mrtvim Leom. Mali Robert vukao je libelu po podu i ispuštao glas ŠŠ-ŠŠ-ŠŠ. Posjeo je Mopija na krov svog vlaka, povukao majku za haljinu i rekao: Uđi u vlak, idemo na Wench. U libeli je podrhtavalo klizeće zeleno oko. Gore na krovu vlaka sjedio je Mopi, u unutrašnjosti kola sjedila je Bea Zakel i kroz prozor libele gledala nožne prste gospodina Carpa. Gospodin Carp nije rekao ništa novo, samo je izgovorio nešto nedolično. Znao sam da je užas bio veći od iznenađenja, u kući je zavladao sumorno olakšanje kad sam se vratio. Prevario sam njihovo žalovanje jer sam bio živ.

Otkako sam se vratio kući, sve je imalo oči. Sve je vidjelo da moja čežnja za domom, čežnja bez gospodara, ne odlazi. Ispred najvećeg prozora stajao je šivaći stroj s prokletim brodićem i bijelim koncem ispod drvenog poklopca.

Gramofon smo ponovno ugradili u moj iskrzani kovčežić i sad je, kao i uvijek, stajao na kutnom stoliću. Iste zelene i plave zavjese visjele su, isti cvjetni uzorak vijugao je sagovima, još uvijek obrubljenim iskrzanim resama, ormari i vrata cviljeli su kad si ih otvarao i zatvarao, oduvijek, parketi su škripali na istim mjestima, rukohvat stuba na verandi bio je napuknut na istom mjestu, svaka stuba izlizana od hodanja, na ogradi se njihala ista lončanica u žičanoj košarici. Ništa me se od toga nije ticalo. Bio sam zatočen u sebi i izbačen iz sebe, nisam pripadao njima i nedostajao sam sebi.

Prije nego što sam dospio u logor, zajedno smo bili sedamnaest godina, dijelili smo velike predmete poput vrata, ormara, stolova, sagova. I male stvari poput tanjura i šalica, soljenki, sapuna, ključeva. I svjetlo prozora i svjetiljaka. Sada sam bio netko drugi. Jedni smo o drugima znali kakvi više nismo i nikad više nećemo biti. Biti stranac sigurno je teret, ali bojati se neznanca među najbližima golemi je teret. Glava mi je bila u kovčegu, disao sam ruski. Nisam želio otići, a mirisao sam na daljinu. Nisam mogao cijeli dan provesti u kući. Sad su mi bile dvadeset dvije godine, ali nisam ništa izučio. Je li zakivač sanduka zanimanje, opet sam bio potrčko.

U kolovozu sam se kasno popodne vratio kući iz tvornice, a na stolu verande ležalo je pismo za mene. Bilo je od brijača Oswalda

Enyetera. Otac me gledao dok sam čitao kao kad gledaš u nečija usta dok jede. Čitao sam:

Dragi Leo! Nadam se da si se vratio kući. Kod nas kod kuće više nije bilo nikoga. Otišao sam u Austriju. Sada živim u Beču - Margareten, ovdje je i mnogo naših zemljaka. Možda jednom svратиš u Beč, onda te mogu ponovno obrijati. Kod jednog zemljaka našao sam ponovno posao brijača. Tur Prikulič proširio je glasinu da je on u logoru bio brijač, a ja nadglednik logoraš. Bea Zakel se od njega rastala, ali to tvrdi i dalje. Djetetu je dala ime Lea. Ima li to ikakve veze s Leopold? Prije dva tjedna građevinski su radnici ispod jednog mosta na Dunavu pronašli Tura Prikuliča. Usta su mu bila začepljena kravatom, a sredina čela bila mu je rascijepljena sjekiricom. Sjekira mu je ležala na trbuhu, ubojicama ni traga. Zaslužio je to.

Kad sam sklopio pismo, otac je upitao:

Imaš li dijete u Beču.

Rekao sam: Pročitao si pismo, u njemu to uopće ne piše.

Rekao je: Nikad se ne zna što ste sve radili u logoru.

Nikad se ne zna, rekao sam.

Majka je za ruku držala mog nadomjesnog brata. A Robert je u ruci držao krpenog psa punjenog piljevinom, Mopija. Onda je majka s Robertom otišla u kuhinju. Kad se vratila, jednom je rukom držala Roberta za ruku, a u drugoj tanjur juhe. A Robert je privio Mopija na prsa i u ruci držao žlicu za juhu. Dakle za mene. Otkako sam radio u tvornici sanduka, nakon radnog bih vremena lutao gradom. Zimska su me popodneva štitila jer se rano spuštala noć. Izlozi trgovina bili su osvjetljeni žutim svjetlom poput stajališta. Odjevena u lijepu novu odjeću, u njima su me čekala dvojica-trojica gipsanih muškaraca. Stajali su tik jedan do drugoga, pločice s cijenom bile su im ispred nožnih prstiju, kao da moraju pripaziti kamo staju. Kao da su te pločice policijske oznake, kao da je, neposredno prije nego što sam došao, odnesen mrtvac. Manji su izlozi bili u visini prozora. Bili su prepuni porculanskog i limenog posuđa. Prolazeći pokraj njih, nosio sam ih poput ladica na ramenima. Osvjetljene tužnjikavim svjetlom, čekale su sve same stvari koje duže traju nego što žive ljudi koji ih kupuju. Možda koliko i planine. S Velikog vijenca vuklo me u ulice s kućama. Na prozorima su visjele osvjetljene zavjese. Na najraznolikijim čipkastim rozetama i končanim labirintima bio je isti

crni odsjaj gologa granja. A ljudi u sobama previđali su da im zavjese žive i svoj bijeli konac, uvijek druge mješavine, kombiniraju s crnim drvom, jer puhao je vjetar. Tek se na krajevima ulica nebo otvorilo, vidio sam Večernjaču kako se topi i lice objesio o nju. A onda je prošlo dovoljno vremena i mogao sam biti siguran da kad se vratim kući svi će već završiti s jelom.

Zaboravio sam jesti nožem i vilicom. Nisu mi podrhtavale samo ruke nego i zalogaj u grlu dok sam ga gutao. Znao sam kako se gladije i razvlači hrana ili guta kad je konačno imaš. Koliko se dugo žvače i kad se guta da bi se jelo pristojno, više nisam znao. Otac je sjedio prekoputa mene, a ploča stola činila mi se velika kao pola svijeta. Gledao me zatvorenih očiju i skrivao sažaljenje. A onda bi u treptaju očiju sav njegov užas sijevnuo poput ružičaste kremene unutarnje strane usne. Baka me najbolje štedjela, ne praveći probleme. Kuhala je variva, vjerojatno da se ne mučim s nožem i vilicom.

Onog kolovoškog dana kad je stiglo pismo imali smo varivo od mahuna s rebarcima. Nakon pisma glad me prošla. Odrezao sam debelu krišku kruha, pojeo najprije mrvicu sa stola, a zatim počeo jesti žlicom. Moj nadomjesni brat klečao je na podu, svom krpenom psiću nabio je cjedilo za čaj kao kapicu na glavu i u jahaćem ga položaju posadio na rub ladice od ormarića na verandi. Sve što je Robert činio bilo mi je strano. To je dijete bilo složeno od različitih osoba - oči su mu bile majčine, stare, okrugle i boje večernjeg neba. Oči će ostati iste, pomislio sam. Gornja mu je usna bila od bake, kao da ima špickragnu ispod nosa. Gornja će usna ostati ista. Uši su mu bile od mene i mog ujaka Edwina, uvijeni nabori, glatki na gornjem dijelu ušnih resica. Šest jednakih ušiju od tri različite kože, jer će uši ostati iste. Nos mu neće ostati takav, pomislio sam, nosovi se mijenjaju kad rastu. Poslije će možda biti onaj od oca, s koščatim rubom pri korijenu. Ako ne, Robert neće imati ništa od njega. Tada otac neće smjeti ništa dodati nadomjesnom djetetu.

Robert je došao k meni za stol, s Mopijem i cjedilom za čaj u lijevoj ruci, a desnom me uhvatio za desno koljeno, kao da mi je koljeno rub stolca. Nakon zagrljaja kad sam stigao kući već me osam mjeseci nitko u kući nije dodirnuo. Njima sam bio nepristupačan, Robertu sam bio novi predmet. Dodirivao bi me kao namještaj, da se pridrži ili

mi nešto stavi u krilo. Ovaj mi je put ugurao Mopija u džep, kao da je ladica. A ja se nisam micao, kao da sam ladica. Htio sam ga odgurnuti, čovjek koji nikoga ne dodiruje spriječio me u tomu. Otac mi je izvadio krpenog psića i cjedilo za čaj iz džepa i rekao:

Uzmi svoje dragocjenosti.

S Robertom je niza stube sišao u dvorište. Majka je sjela za stol prekoputa mene i promatrala muhu na nožu za kruh. Miješao sam svoje varivo od mahuna i vidio se kako kod Oswalda Enyetera u brijačnici sjedim pred ogledalom. Tur Prikulič ušao je na vrata. Čuo sam ga kako govori:

Sitne dragocjenosti su one na kojima piše, tu sam.

Veće dragocjenosti su one na kojima piše, znaš li još.

Ali najljepše su dragocjenosti one na kojima će pisati, bio sam.

BIO SAM^{18} iz njegovih je usta zvučalo kao tovariš. Već četiri sam dana bio neobrijan. U prozoru na verandi crnim dlakama obrasla ruka Oswalda Enyetera nožem je prolazila kroz bijelu sapunicu. A iza noža trak kože protezao se poput gumene vrpce od usta do uha. Ili su to već tada bila usta kao kosom odrezana, kakva sam imao od gladi. Otac je o dragocjenostima mogao isto tako neupućeno govoriti kao i Tur Prikulič jer njihova usta još nikad nisu upoznala glad. A muha na nožu za kruh verandu je znala isto tako dobro kao i brijačnicu. Poletjela je s noža na ormar, s ormara na moju krišku kruha, zatim na rub tanjura, a odande ponovno na nož za kruh. Svaki je put strmo uzletjela, zujeći kružila u zraku, a onda se tiho spustila. Na rupičast mjedeni poklopac soljenke nikad se nije spustila. Sada sam odjednom znao kako to da nakon povratka još nikad nisam upotrijebio soljenku. U njezinu poklopcu svjetlucale su mjedene oči Tura Prikuliča. Srkao sam juhu, a majka je osluškivala kao da ponovno čitam pismo iz Beča. Na nožu za kruh muhin se trbuh, kad bi se okrenula, sjajio čas poput kapi rose, čas poput kapi smole. Rosa i smola i kako se sekunde vuku kad se čelo iznad njuške ukoso raspukne. Zečja bol, ali kako samo cijela jedna kravata stane u Turovu kratku njušku.

ŠTAP ZA HODANJE

Nakon posla otišao sam suprotnim putem kući, s druge strane stambenog naselja, preko Velikog vijenca. U crkvi Svetog Trojstva htio sam provjeriti jesu li bijela niša i svetac s ovcom za vratom kao ovratnikom još uvijek ondje.

Na Velikom vijencu stajao je debeli dječak u bijelim dokoljenkama, kratkim pepita-hlačama i bijeloj košulji s volančićima, kao da je pobjegao s neke proslave. Kidao je bijele dalije u buketu i njima hranio golubove. Osam je golubova mislilo da je na asfaltu kruh, kljucnuli bi bijele dalije i onda ih ostavljali na tlu. Za tren bi sve zaboravili, trznuli glavom i ponovno kljucnuli, ponovno iste cvjetove. Koliko je dugo njihova glad vjerovala da će dalije postati kruh. I što je mislio dječak. Je li bio prepreden ili isto toliko glup kao i glad golubova. O obmani gladi nisam želio razmišljati. Da je dječak rasuo kruh umjesto pokidanih dalija, ne bih uopće stao. Na satu na crkvi bilo je deset minuta do šest. Brzim sam korakom prešao trg, za slučaj da se crkva zatvara u šest.

Ugledao sam Trudi Pelikan kako mi dolazi u susret, prvi put nakon logora. Vidjeli smo se prekasno. Hodala je sa štapom. Budući da me više nije mogla izbjeći, položila je štap na asfalt i sagnula se nad cipelu. Ali cipela nije bila nezakopčana.

Sada smo oboje već više od pola godine bili kod kuće u istom gradu. Sebi za ljubav nismo se više željeli poznavati. Nema se tu što razumjeti. Brzo sam okrenuo glavu. A kako bih je samo rado bio zagrlio i rekao da se slažem s njom. Kako bih joj rado bio rekao: Žao mi je da se moraš saginjati, ja ne trebam štap za hodanje, sljedeći put ja ću to učiniti za nas oboje, ako mi dopustiš. Njezin štap za hodanje bio je poliran i na donjem je kraju imao zahrđalu pandžu, a na ručki bijelu kuglu.

Umjesto u crkvu skrenuo sam pod oštrim kutom u usku uličicu iz koje sam došao. Sunce me pržilo po leđima, vrućina mi se ispod kose širila glavom kao da je goli lim. Vjetar je podignuo smeđi sag iz prašine, u krošnjama je šumjelo. Zatim se na puteljku stvorio ljevak od prašine i zalepršao prolazeći kroz mene dok se nije raspao. Kad se ljevak slegnuo na tlo, asfalt se osuo crnim točkicama. Vjetar je zabrujao i uskovitlao prve kapi. Počelo je nevrijeme. Staklene su

rese zašumjele i odjednom su zapucketali bičevi od vodene užadi. Sklonio sam se u papirnicu.

Kad sam ušao, rukavom sam obrisao vodu s lica. Prodavačica je izišla kroz vratašca sa zastorom. Nosila je razgažene pustene papuče s kićankama, kao da joj na svakoj nozi iz gornjeg dijela stopala raste kist. Stala je za pult. Zastao sam pokraj police i neko vrijeme jednim okom gledao nju, a drugim van. Sad joj je desni obraz bio napuhnuto. Ruke je položila na pult, njezin pečatnjak, za te koščate ruke pretežak, bio je muški pečatnjak. Desni joj je obraz bio ravan, čak upao, a lijevi se napuhnuto. Čuo sam kako joj nešto lupka u zubima, cuclala je bombon. Zatvorila je jedno pa odmah drugo oko, kapci su joj bili od papira. Rekla je: Voda za čaj mi kipi. Nestala je kroz vratašca i u istom je trenu ispod zavjese skliznula mačka. Potrčala je prema meni i privinula mi se uz hlače kao da me poznaje. Uzeo sam je u ruke. Nije imala težine. To uopće nije mačka, rekao samom sebi, samo sivim prugastim krznom presvučena dosada, strpljenje straha u uskoj ulici. Njuškala mi je sako. Nos joj je bio kožast i zaobljen poput pete. Kad mi je prednje šapice stavila na leđa i zavirila u uho, uopće nije disala. Odgurnuo sam joj glavu pa je skočila na pod. Skočila je bešumno, sletjela na pod kao da je tkanina. Iznutra je bila prazna. I prodavačica je praznih ruku izišla kroz vratašca. Gdje je bio čaj, tako brzo nije ga mogla popiti. Osim toga, sada joj je desni obraz bio zadebljan. Njezin pečatnjak zagrebao je po pultu.

Zatražio sam bilježnicu.

Za računanje ili pisanje, upitala je.

Odgovorio sam: Za pisanje.

Nemate sitnoga, ne mogu vam promijeniti, rekla je usrkujući. Oba su joj obraza splasnula. Bombon je pao na pult. Bio je proziran i s uzorkom, brzo ga je tutnula u usta. To uopće nije bio bombon, cuclala je brušenu staklenu kapljicu s lusterom.

BILJEŽNICE ZA PISANJE

Sljedećeg je dana bila nedjelja. Počeo sam pisati u bilježnicu. Prvo je poglavlje imalo naslov: predgovor. Počinjalo je rečenicom: Hoćeš li me razumjeti, upitnik.

Pod ti sam mislio na bilježnicu. Na sedam stranica bilo je riječi o muškarcu imena T. P. I o jednom imena A. G. I o jednom K. H. I o jednom O. E. O jednoj ženi imenom B. Z. Trudi Pelikan dao sam izmišljeno ime labud. Imena tvornice Koksohim zavod i kolodvora za pretovar ugljena Jasinovataja cijela sam napisao. I imena Kobelian i Kati Planton. I njezina sam malog brata spomenuo i njezin trenutak bistrine. Poglavlje je završavalo dugom rečenicom:

Rano ujutro nakon umivanja jedna mi je kapljica kapnula iz kose i poput kapljice vremena potekla niz nos u usta, najbolje da pustim bradu trapeznog oblika da me u gradu više nitko ne prepozna.

Sljedećih sam tjedana proširio predgovor na tri bilježnice. Da smo se Trudi Pelikan i ja već na putu kući bez dogovora ukrkali u različite vagone, to sam zatajio. Izostavio sam i svoj stari gramofonski kovčežić. Svoj novi drveni kovčeg, svoju novu odjeću posebno sam opisao: balerinke, šiltericu, košulju, kravatu i odijelo. Svoj grčeviti plač na povratku kući, prilikom dolaska u prihvatni logor u Sighetul Marmatiei, na prvi rumunjski kolodvor, prešutio sam. I jednotjednu karantenu na kraju kolosijeka jednog ranžirnog kolodvora. U sebi sam se slomio od straha pred slobodom u koju me šalju i njezina sve bližeg ponora, koji je sve više skraćivao povratak kući. Sjedio sam lagano otečenih ruku između gramofonskog i novog drvenog kovčega u svojem novom mesu i novoj odjeći kao u gnijezdu. Stočni vagon nije bio plombiran. Sada su vrata bila širom otvorena, vlak je ulazio u kolodvor Sighetul Marimatiei. Na peronu je bio tanak sloj snijega, hodao sam po soli i šećeru. Zamrznute lokvice bile su sive, led izgreben poput lica mog prišivenog brata.

Kad nam je rumunjski policajac uručio propusnice za put kući, u ruci sam držao otpusnicu iz logora i jecao. Do kuće, s dva presjedanja u Baia Mare i Klausenburg, bilo je najviše deset sati. Naša pjevačica Loni Mich privinula se uz odvjetnika Paula Gasta, uperila pogled u mene i rekla misleći da šapće.

Pogledaj ovog kako tuli, kap mu je prelila čašu.

O toj sam rečenici mnogo puta razmišljao. Onda sam je napisao na praznu stranicu. Sljedećeg sam je dana prekrižio. Prekosutra opet napisao ispod one prekrižene. Onda ponovno prekrižio, ponovno napisao. Kad je list bio pun, istrгнуo sam ga. To je sjećanje.

Umjesto da spomenem rečenicu svoje bake ZNAM DA ĆEŠ SE VRATITI, bijeli batisteni rupčić i zdravo mlijeko, posebno sam opisao, kao da je riječ o trijumfu, vlastiti kruh i kruh obraza. Zatim svoju ustrajnost u spasonosnoj zamjeni s obzorom i prašnjavim cestama. Pišući o anđelu gladi, počeo sam fantazirati, kao da me on spasio, a ne mučio. Zato sam prekrižio predgovor i iznad toga napisao pogovor. Bio je to veliki osobni fijasko, da sada na slobodi neporecivo sam sam i samom sebi lažni svjedok.

Moje tri bilježnice za pisanje sakrio sam u novi drveni kovčeg. Ležao je ispod mog kreveta i služio kao ormar za rublje od dana mog povratka kući.

JOŠ UVIJEK SAM KLAVIR

Cijelu godinu ostao sam u tvornici sanduka. Usnama sam istodobno mogao stisnuti dvanaest čavlića i propustiti ih kroz prste. Čavliće sam mogao zabijati jednako brzo kao i disati. Majstor je rekao: Nadaren si jer imaš plosnate ruke.

Ali nisu to bile moje ruke, nego plitak dah ruske norme. 1 zamah lopatom = 1 gram kruha pretvorio se u 1 glava čavlića = 1 gram kruha. Mislio sam na gluhu Mitzi, Petra Schiela, Irmu Pfeifer, Heidrun Gast, Corinu Marcu, koji su goli ležali u zemlji. Za majstora su to bili sanduci za maslac i patlidžane. Za mene mali ljesovi od svježe jelovine. Da to uspije, čavlići su mi morali prolijetati kroz prste. Dogurao sam do 800 čavlića na sat, to nitko nije mogao ponoviti. Svaki čavličić imao je tvrdu glavu i svaki je čavao nadzirao anđeo gladi.

Druge godine upisao sam se na tečaj betoniranja u večernjoj školi. Danju sam bio stručnjak za betoniranje na jednom gradilištu blizu Uche^{19}. Ondje sam napravio svoj prvi nacrt za okruglu kuću, sve četvrtasto previše je sličilo stočnom vagonu. Kod svakog poteza olovkom mislio sam na Titija, sina voditelja gradilišta.

U kasno ljeto Titi je jednom sa mnom otišao u park joha. Na ulazu u park stajala je stara seljanka s košarom šumskih jagoda, vatrenocrvenih i sitnih poput vrška jezika. A svaka je na zelenom ovratniku imala peteljku tanku kao najfinija žičica. Gdjegdje je još visio troprsti nazubljeni listić. Ponudila mi je da kušam. Za Titija i sebe kupio sam dva velika papirnata tuljca jagoda. Šetali smo oko rezbarijama ukrašena paviljona. Zatim sam ga namamio da pođemo niz potočić kroz žbunje straga do brežuljka obraslog niskom travom. Kad smo pojeli jagode, Titi je zgužvao papirnati tuljac i htio ga baciti. Ja sam rekao: Daj mi ga. Ispružio je ruku, a ja sam ga za ruku uhvatio i nisam je ispuštao. Hladnog je pogleda rekao: He. To se više nije moglo izbrisati nikakvim smijehom i razgovorom.

Jesen je bila kratka i svoje je lišće brzo obojila. Izbjegavao sam park joha.

Druge zime po redu snijeg se zadržao već u studenom. Gradić je bio umotan u vatirano odijelo. Svi su muškarci imali žene. Sve su žene imale djecu. Sva su djeca imala sanjke. Svi su bili debeli i siti zavičaja. U uskim, tamnim kaputima trčali su bjelinom. Moj je kaput

bio svijetle boje, zaprljan i prevelik. A i sit zavičaja, bio je to još uvijek iznošeni kaput ujaka Edwina. Prolaznicima je dah kidajući i njišući se izlazio iz usta i odavao: Svi oni koji su siti zavičaja vode ovdje svoj život, ali taj im život izmiče. Svatko gleda za njim, svima oči svjetlucaju poput broševa od ahata, smaragda ili jantara. I njih jednog dana prije ili kasnije čeka jednakapsreće previše.

Čeznuo sam za mršavim zimama. Sa mnom je uokolo hodao anđeo gladi, a on ne razmišlja. Odveo me u jednu vijugavu ulicu. S druge je strane dolazio čovjek. Nije imao kaput, nego karirani pokrivač obrubljen resama. Nije imao ženu nego ručna kolica. U ručnim kolicima nije sjedilo dijete nego crni pas bijele glave. Pseća glava kimala je u laganom ritmu. Kad se karirani pokrivač približio, na desnoj strani muškarčevih grudiju vidio sam obris srolike lopate. Kad su ručna kolica prošla kraj mene, srolika lopata bila je otisak od vruće pegle, a pas limeni kanistar s emajliranim lijevkom utaknutim u grlić. Kad sam se okrenuo za muškarcem, kanistar s lijevkom ponovno je bio pas, a ja sam stigao do Neptunova kupališta.

Labud gore na amblemu imao je tri staklene nožice od siga. Vjetar je ljuljao labuda, jedna staklena nožica odlomila se. Kad se rasprsnula na podu, siga se pretvorila u sol grubih zrna koju smo u logoru morali razbijati. Zgazio sam je potpeticom. Kad je bila dovoljno fina za posipanje, ušao sam kroz otvorena željezna vrata i našao se pred ulazom. Ne razmišljajući, ušao sam u predvorje. Tamni kameni pod zrcalio se poput mirne vode. Vidio sam svoj svijetli kaput ispod sebe kako pliva prema blagajni. Zatražio sam kartu.

Blagajnica je pitala: Jednu ili dvije.

Vjerojatno je iz njenih usta govorila samo optička varka, a ne sumnja. Vjerojatno je samo vidjela dvostruki kaput, a ne to da sam krenuo u svoj stari život. Blagajnica je bila nova, ali dvorana me prepoznala, blistav pod, središnji stup, blagajna staklenih zidova okovanih olovom, popločani zidovi s uzorkom lopoča. Hladni ukras imao je svoje vlastito pamćenje, ornamenti nisu zaboravili tko sam. Novčanik mi je bio u jakni. Zato sam posegnuo u džep kaputa i rekao:

Ostavio sam novčanik kod kuće, nemam novca.

Blagajnica je rekla: Nema veze. Već sam otrgnula kartu, platit ćeš sljedeći put. Zapisat ću te.

Ja sam rekao: Ne, nipošto.

Ispružila je ruku iz blagajne i htjela me uhvatiti za kaput. Izmaknuo sam se, napuhnuo obraze i uvukao glavu povlačeći se unatrag tik uz središnji stup u smjeru vrata. Povikala je za mnom: Vjerujem ti, zapisat ću te.

Tek sam sada vidio zelenu olovku iza njezina uha. Leđima sam udario u kvaku i naglo otvorio vrata. Morao sam vući, metalna je opruga zapinjala. Provukao sam se kroz odškrinuta vrata, vrata su zaškripala kad sam ih zatvarao za sobom. Kroz željezna vrtna vrata izjurio sam na ulicu.

Već se bilo smračilo. Bijeli labud na amblemu spavao je, i crni je zrak spavao. Ispod svjetiljke na uglu ulice sniježilo je sivo perje. Iako sam stajao na mjestu, čuo sam u glavi svoje korake. Zatim sam počeo hodati i više ih nisam čuo. U ustima sam osjećao miris klora i lavandina ulja. Pomislio sam na etubu i od jedne do druge svjetiljke pa sve do kuće razgovarao sa snijegom što se vrtložio. To nije bio snijeg po kojem sam hodao, nego izgladnjeli snijeg izdaleka, koji me poznao s pokušarenja.

I te mi je večeri baka prišla, položila dlanove na čelo i upitala me: Dolaziš tako kasno, imaš djevojku.

Sljedećeg dana upisao sam se na tečaj betoniranja u večernjoj školi. Ondje sam na školskom dvorištu upoznao Emmu. Ona je pohađala knjigovodstveni tečaj. Imala je svijetle oči, ne mjedenožute kao Tur Prikulič, nego poput kore dunje. I kao i svi drugi u gradu, nosila je tamni kaput sit zavičaja. Četiri mjeseca poslije oženio sam se Emmom. U to doba Emmin otac bio je već smrtno bolestan, nismo imali svadbu. Preselio sam se Emminim roditeljima. Sve svoje ponio sam sa sobom, moje tri bilježnice za pisanje i sva odjeća stali su u drveni kovčeg iz logora. Četiri dana poslije Emmin je otac umro. Njezina se majka preselila u dnevnu sobu i prepustila nam spavaću s bračnim krevetom.

Pola godine živjeli smo kod Emmine majke. Zatim smo se preselili iz Hermannstadta u glavni grad, u Bukurešt. Naš kućni broj bio je 68, kao broj kreveta u baraci. Stan je bio na četvrtom katu, imao je samo jednu sobu i kuhinjsku nišu, zahod je bio na hodniku. Ali u blizini

stana, udaljen dvadeset minuta hoda, bio je park. Kad bi ljetno došlo u velegrad, išao bih kraćim putem, gdje se dizala prašina. Taj put trajao je samo petnaest minuta. Kad bih na stubištu čekao dizalo, u žičanom kavezu okna dva svijetla pletena užeta dizala su se i spuštala kao da dolaze pletenice Bee Zakele.

Jedne večeri s Emmom sam sjedio u restoranu Zlatni vrč za drugim stolom od orkestra. Dok nam je točio piće, konobar je poklopio uho i rekao: Čujete li vi to, cijelo sam vrijeme tvrdio šefu, klavir svira krivo. I što je on učinio, najurio je pijanista.

Emma me oštro pogledala. U njezinim su se očima okretali žuti zupčanici. Bili su zahrđali, njezini kapci zapinjali su za njih dok su treptali. Zatim joj je zadrhtao nos. Zupčanici su se oslobodili i Emma je rekla jasnog pogleda:

Vidiš, uvijek nastrada svirač, nikada klavir.

Kako to da je čekala s tom rečenicom dok konobar ne ode. Nadao sam se da ne zna što govori. U parku sam tada imao izmišljeno ime Svirač.

Strah ne zna za milost. Napustio sam obližnji park i promijenio izmišljeno ime. Za novi park daleko od stana i blizu kolodvora uzeo sam ime Klavir.

Jednog kišnog dana Emma je kući došla sa slamnatim šešikom. Sišla je s autobusa. Blizu autobusne stanice, uz mali hotel Diplomat pod platnenim je krovom stajao muškarac. Kad je Emma prolazila, upitao je smije li se dio puta do ugla ulice, gdje je druga autobusna stanica, skloniti pod njezin kišobran. Nosio je slamnati šešir. Bio je za glavu viši od Emme i još sa slamnatim šešikom. Emma je kišobran morala podići u zrak. Umjesto da on nosi kišobran, napola ju je izgurao na kišu i gurnuo ruku u džep. Rekao je, kad se na vodi pojavljuju mjehurići, kišit će danima. I kad je njegova žena preminula, isto je tako kišilo. Ukop je odgodio za dva dana, ali kiša više nije prestajala. Vijence je noću iznio na otvoreno, da se napiju vode, cvijeću to nije pomoglo, natopilo se i istrunulo. Njegov glas postao je frivolan i promrmlijao je nešto što je završavalo rečenicom: Moja žena udala se za lijes.

Kad je Emma rekla da je vjenčanje nešto sasvim drugo od umiranja, odvratio je, obiju se stvari moraš bojati. Kad je Emma pitala zašto bojati, zatražio je njezin novčanik. Inače ću morati

ukrasti jedan u autobusu, od neke krhke predratne gospođe. A ondje, osim slike njezina mrtva muža, nema ništa. Kad je otrčao, njegov slamnati šešir odletio je u lokvu. Emma je muškarcu dala novčanik. On je rekao: Da nisi vikala, inače će škljocnuti. U ruci mu je bio nož.

Kad je Emma ispričala priču do kraja, dodala je još jednu rečenicu: Strah ne zna za milost. Kimnuo sam.

Često bih se tako složio s Emmom. Više od toga neću reći, jer se, kad govorim, samo drukčije zamatam u šutnju, u tajne svih parkova i slaganja s Emmom. Naš je brak potrajao jedanaest godina. A Emma bi i dalje ostala sa mnom, to znam. Ali ne znam zašto.

U to doba u parku su uhitili KUKAVICU i NOĆNI ORMARIĆ. Znao sam da na policiji gotovo svi progovore i da mi nikakav izgovor neće pomoći ako ta dvojica spomenu KLAVIR. Podnio sam zahtjev za posjet Austriji. Poziv svoje teti Fini sam sam napisao da sve ide brže. Sljedeći put ideš ti, rekao sam Emmi. Ona se složila, jer bračni parovi nikad nisu zajedno smjeli putovati na zapad. Moja teta Fini udala se u Austriju dok sam bio u logoru. Na jednom putovanju autobusom SAURIER u slane kupke u Ocna Baiu srela je Aloisa, slastičara iz Graza. Emmi sam ispričao o kovrčalu, trajnoj frizuri i skakavcima ispod haljine tete Fini i uvjerio Emmu da želim ponovno vidjeti tetu i upoznati njezina slastičara Aloisa.

I danas je to moja najveća krivnja, odjenuo sam se kao da idem na kratak put, s lakim kovčegom ukrcao se u vlak i otputovao u Graz. Odande sam poslao razglednicu veliku poput dlana:

Draga Emma,
strah ne zna za milost.
Neću se vratiti.

Emma nije znala za rečenicu moje bake. Nikad nismo razgovarali o logoru. Vratio sam se toj rečenici i na razglednicu napisao neću, kako bi pomogla i suprotnost. To je bilo prije više od trideset godina.

Emma se ponovno udala.

Ja se nikada više nisam vezao. Samo uzavrelo komešanje.

Neodgodivost požude i niskost sreće već je odavno neko drugo vrijeme, iako se moj mozak na svakom koraku daje zavesti. Ponekad je to stanovito tumaranje ulicom, ponekad su to u dućanu dva dlana. U tramvaju je to stanovit način traženja mjesta. U kupeu,

dok se postavlja pitanje: Je li ovdje slobodno, ono razvučeno oklijevanje i odmah nakon toga moju slutnju potvrđuje stanovit način odlaganja prtljage. U restoranu je to, bez obzira na glas, stanovit način na koji konobar kaže: Da, gospodine. Do danas me najviše zavodi kavana. Sjedam za stol i proučavam goste. Kod jednog ili dva muškarca to je stanovit način na koji otpijaju iz šalice. A dok odlažu šalicu koža se s unutarnje strane donje usnice sjaji poput ružičastog kvarca. Kod jednog ili dva gosta, kod svih drugih ne. Zbog jednog ili dva gosta u glavi mi ožive predlošci uzbuđenja. Iako znam da su ukočeni poput porculanskih figurica u vitrini, izdaju se za mlade. Iako znaju da si oni i ja više ne pristajemo, jer me starost orobila. Jednom me orobila glad i više nisam pristajao svojem svilenom šalu. Protivno očekivanju nahranilo me novo meso. No protiv grabeži starosti još nitko nije pronašao novo meso. Prije sam mislio, nije uzalud to što noću dopuštam da me deportiraju u šesti, sedmi, čak osmi logor. Možda mi vrate pet ukradenih godina i starenje se odgodi. To se nije dogodilo, ostavka mesa računa drukčije. Ona je iznutra pusta, a izvana na licu ljeska se kao glad očiju. A ta glad kaže:

Još uvijek si KLAVIR.

Da, kažem ja, klavir koji više ne svira.

O DRAGOCJENOSTIMA

Male su dragocjenosti one na kojima piše; Tu sam.

Veće su dragocjenosti one na kojima piše: Znaš li još.

Ali najljepše su dragocjenosti one na kojima će pisati: Bio sam.

BIO SAM treba pisati na dragocjenostima, izjavio je Tur Prikulič. Grkljan mi se ispod brade dizao i spuštao kao da sam progutao lakat. Brijač je rekao: Još smo ovdje. Peto dolazi nakon devetog.

Tada u brijačnici još sam vjerovao, ako ovdje ne umreš, bit će poslije Nakon toga. Izašao si iz logora, slobodan, možda si čak i kod kuće. Možeš reći: BIO SAM. Ali peto dolazi nakon devetog, zadesilo te malo balamuka, dakle smušene sreće, a moraš i reći gdje i kako. I kako da onda netko poput Tura Prikuliča poslije kod kuće sam od sebe kaže da mu sreća uopće ne treba.

Možda je već tada u logoru netko odlučio da Tura Prikuliča nakon logora ubije. Netko tko je s anđelom gladi histerizirao dok je po logorskom korzu Tur Prikulič cipele nosio poput lakiranih torbica. U doba kosti i kože netko je možda za proziva ili u tamnici nebrojeno puta u mislima uvježbavao kako bi se Turu Prikuliču čelo moglo rasjeći napola. Ili je taj netko, tada do grla zavijen snijegom, stajao uz željezničku prugu ili na jami do grla u ugljenu ili u Carjeri u pijesku ili u tornju za cement. Ili je, ne mogavši spavati, ležao u baraci na postolju kreveta u svjetlu dežurne svjetiljke kad se zakleo da će se osvetiti. Možda je ubojstvo isplanirao onog dana kad je Tur Prikulič, sa svojim uljastim pogledom, govorio o dragocjenostima. Ili u trenutku kad me u zrcalu upitao: Kako je kod vas u podrumu. Možda baš u trenutku kad sam rekao: Ugodno, svaka je smjena umjetničko djelo. Vjerojatno je i ubojstvo s kravatom u ustima i sjekirom na trbuhu zakašnjelo umjetničko djelo.

U međuvremenu znam da na mojim dragocjenostima piše TU OSTAJEM. Da me logor pustio kući kako bi stvorio odmak koji mu treba da bi se u glavi proširio. Otkako sam se vratio kući, na mojim dragocjenostima više ne piše TU SAM, ali ni BIO SAM. Na mojim dragocjenostima piše: OTUDA NEĆU OTIĆI. Logor se sve više širi, od cijelog područja sljepoočica lijevo do cijelog područja sljepoočica desno. Tako o cijeloj svojoj lubanji moram govoriti kao o području, logorskom području. Ne možeš se zaštititi, ni šutnjom ni

pripovijedanjem. Pretjeruješ i u jednom i u drugom, ali BIO SAM nema ni u jednom ni u drugom. I nema prave mjere.

Ali dragocjenosti ima, tu je Tur Prikulič imao pravo. Moj povratak kući osakaćena je, neprestano zahvalna sreća, zvrk preživljavanja koji se okreće zbog svake sitnice. Ima me u šaci i mene i sve moje dragocjenosti, koje ne mogu ni podnositi ni pustiti. Svoje dragocjenosti rabim već 60 godina. One su slabašne i nametljive, intimne i odvratne, zaboravljive su i zlopamtila, istrošene su i nove. One su dar Tura Prikuliča i ne mogu se od mene razlikovati. Kad ih nabrajam, počinjem posrtati.

Moja ponosna podređenost.

Moje mučaljive, strahujuće želje.

Moja srdita brzina, od nule skačem odmah na total.

Moja prkosna popustljivost, u kojoj svima dajem za pravo da bih im to mogao predbaciti.

Moj posrnuli oportunizam.

Moja ljubazna škrtoš.

Moja klonula čeznutljiva zavist kad ljudi znaju što žele od života. Osjećaj poput sleđene vune, hladan i kudrav.

Moja duboka izdubenost, da sam izvana pritisnut, a iznutra šupalj otkako više ne moram gladovati.

Moja bočna providnost, da se pri ulaženju raspadam.

Moja nespretna popodneva, vrijeme i ja polako zajedno klizimo između namještaja.

Moje temeljito ostavljanje na cjedilu. Treba mi mnogo bliskosti, ali sebe ne ispuštam iz ruke. Vladam svilenkastim smješkanjem dok uzmičem. Nakon anđela gladi nikome ne dopuštam da me posjeduje.

Najteža od mojih dragocjenosti prisilna je potreba da radim. Ona je suprotnost prisilnom radu i spasonosnoj zamjeni. U meni se skriva netko tko prisiljava na milost, rođak anđela gladi. On zna kako se dresiraju sve druge dragocjenosti. On mi se penje u mozak, gura me u začaranost prisile, jer se bojim biti slobodan.

Iz moje se sobe u Grazu vidi toranj sa satom na Schloßbergu. Uz prozor stoji moja velika crtaća ploča. Na mom pisaćem stolu leži moj zadnji nacrt gradnje poput izbljedjele krpe. Prašnjav je poput ljeta vani na ulicama. Kad ga promatram, on me se ne može sjetiti. Ispred

kuće svakog se dana još od proljeća prošeće muškarac s kratkodlakim bijelim psom i neobično tankim crnim štapom za šetnju, lagano zavijenim na kraju gdje je inače držak, sličnim uvećanom štapiću vanilije. Kad bih htio, mogao bih ga pozdraviti i reći mu, njegov pas slični bijeloj svinji na kojoj je čežnja za zavičajem prije jahala nebom. Zapravo bih jednom želio razgovarati sa psom. Bilo bi dobro kad bi pas jednom u šetnju pošao sam ili sa štapom vanilije, bez muškarca. Možda jednog dana tako i bude. Ja ću ovdje ionako i dalje živjeti, a i ulica će ostati gdje je i sada, a i ljeto će potrajati još dugo. Imam vremena i čekam.

Najradije sjedim za bijelim stolićem od rezopala, metar dugačkim i metar širokim, jedan kvadrat. Kad sat na tornju odbije dva i pol, u sobu ulazi sunce. Na podu je sjena mog stolića gramofonski kovčeg. On mi svira pjesmu o likovcu ili lepršavu La Palomu na koju se pleše. Donosim jastučić s divana i plešući ulazim u svoje trapavo popodne.

Tu su i drugi plesni partneri.

Plesao sam već i s čajnikom.

S posudom za šećer.

S kutijom za kekse.

S telefonom.

S budilicom.

S pepeljarom.

S ključem od kuće.

Moj najmanji plesni partner otpalo je dugme kaputa.

Ma ne.

Jednom je ispod bijelog stolića od rezopala ležala prašnjava groždica. S njom sam plesao. Pa sam je pojeo. Pa je u meni bila neka daljina.

POGOVOR

Kad je u ljeto 1944. Crvena armija već prodrla duboko u Rumunjsku, fašistički diktator Antonescu uhićen je i smaknut. Rumunjska je kapitulirala i nacističkoj, dotad savezničkoj, Njemačkoj posve nenadano objavila rat. U siječnju 1945. sovjetski je general Vinogradov u Staljinovo ime od rumunjske vlade zatražio da svi Nijemci nastanjeni u Rumunjskoj sudjeluju u „obnovi“ ratom razorenog Sovjetskog Saveza. Svi muškarci i žene u dobi od 17 do 45 godina radi prisilnog su rada deportirani u sovjetske radne logore.

moja je majka pet godina bila u radnom logoru.

Budući da je podsjećala na fašističku prošlost Rumunjske, tema deportacija bila je tabu. Samo se u obitelji i s osobama od najvećeg povjerenja, koje su i same bile deportirane, razgovaralo o godinama provedenim u logoru. Ti potajni razgovori pratili su moje djetinjstvo. Njihov sadržaj nisam razumjela, ali sam osjetila strah.

Godine 2001. počela sam bilježiti razgovore s tada deportiranim stanovnicima moga sela. Znala sam da je deportiran bio i Oskar Pastior i ispričala mu da o tomu želim pisati. Želio mi je pomoći svojim sjećanjima. Redovito smo se sastajali, on je pripovijedao, a ja sam zapisivala. Ubrzo se javila želja da knjigu napišemo zajedno.

Kad je Oskar Pastior 2006. iznenada umro, imala sam četiri pune bilježnice bilježaka i skice za neka poglavlja. Nakon njegove smrti kao da sam se skamenila. Osobna bliskost nastala za bilježenja gubitak je učinila još većim.

Tek nakon godine dana uspjela sam se oprostiti od mi i sama napisati roman. No bez pojedinosti iz logorske svakodnevnice koje mi je ispričao Oskar Pastior to ne bih bila mogla.

Herta Müller
ožujak, 2009.

Kraj

notes

{1} Loboda se na njemačkom kaže Meldekraut. To je složenica od sich melden, što znači javiti se, prijaviti se i Kraut, što znači zeljasta biljka.

{2} Hermannstadt - rum. Sibiu

{3} Wurmloch - rum. Valea-Viilor, Vorumloc

{4} Kastenholz - rum. Casolt

{5} Oberwischau - rum. Viseu de Sus

{6} Guttenbrunn - rum. Zabrani

{7} Großpold - rum. Apoldu de Sus

{8} Schaßburg - rum. Sighisoara

{9} Siebenmanner - rum. Hetiur

{10} Gaskohle - plinski ugljen, ruski se krivo piše i izgovara hasoveh, a Hasoweh, nepostojeća njemačka riječ, izgovorena, zvuči tako da se može shvatiti kao „zečja bol“.

{11} Kuscheltier - plišana životinja, tvorenica od njemačke riječi *kuscheln*, što znači maziti se, i *das Tier* - životinja.

{12} Kleinkopsch - rum. Copsa Mica

{13} Salzburg - rum. Ocna Sibiului

{14} Heimweh - čežnja za domom

{15} U izvorniku: auf dem Heimweg - na putu kući. Neprevediva igra riječi. Riječi Heimweh i Heimweg, osim po značenju, razlikuju se samo po tome što se u Heimweh *h* ne izgovara, a u Heimweg se *g* izgovara.

{16} Laus - uš

{17} Kreppsohle - gumeni potplat

{18} Bio sam - na njemačkom; Da war ich - izgovara se *davarih*, što zvuči gotovo kao *tovariš*.

{19} Rum. Ucea de Jos

Table of Contents

Herta Müller - Ljuljačka daha

Zaklada Robert Bosch...

O PAKIRANJU KOVČEGA

LOBODA

CEMENT

VAPNARICE

SUMNJIVO DRUŠTVO

DRVO I VATA

UZBUDLJIVA VREMENA

O VOŽNJI

O STROGIM LJUDIMA

KAP SREĆE PREVIŠE ZA IRMU PFEIFER

CRNI JABLANOVI

RUPČIĆ I MIŠEVI

O SRCOLIKOJ LOPATI

O ANĐELU GLADI

RAKIJA OD KAMENOG UGLJENA

CEPELIN

O FANTOMSKIM BOLOVIMA I SATU S KUKAVICOM

KATI PLANTON

KRIMINALNI SLUČAJ S KRUHOM

GOSPA OD MLADOGA MJESECA

OD VLASTITOG KRUHA DO KRUHA OBRAZA

O UGLJENU

KAKO SE SEKUNDE VUKU

O ŽUTOM PIJESKU

I RUSI IMAJU SVOJE PUTEVE

O JELAMA

10 RUBALJA

O ANĐELU GLADI

LATINSKE TAJNE

GRAĐEVINSKI BLOKOVI

LAKOVJERNA BOČICA ZA PARFEM I SUMNJIČAVA

BOČICA ZA PARFEM

O TROVANJU DNEVNIM SVJETLOM

SVAKA JE SMJENA UMJETNIČKO DJELO
KAD LABUD PJEVA
O VRSTAMA ŠLJAKE
SVILENI ŠAL BOJE CRVENOG VINA
O KEMIJSKIM SASTOJCIMA
TKO JE ZAMIJENIO ZEMLJU
ČOVJEK OD KRUMPIRA
NEBO DOLJE, ZEMLJA GORE
O DOSADAMA
NADOMJESNI BRAT
U BJELINI ISPOD RETKA
ŽICA MINKOVSKOG
CRNI PSI
ŽLICA VIŠE ILI MANJE
JEDNOM JE MOJ ANĐEO GLADI BIO ODVJETNIK
IMAM PLAN
LIMENI POLJUBAC
TIJEK STVARI
BIJELI ZEC
ČEŽNJA ZA DOMOM. KAO DA JE TREBAM
TRENUTAK BISTRINE
LAKOUMNOST POPUT SIJENA
O LOGORSKOJ SREĆI
ŽIVI SE. ŽIVI SE SAMO JEDNOM
JEDNOM ĆU DOĆI NA NEKO OTMJENO MJESTO
TEMELJIT POPUT TIŠINE
ČOVJEK KOJI NIKOGA NE DODIRUJE
IMAŠ LI DIJETE U BEČU
ŠTAP ZA HODANJE
BILJEŽNICE ZA PISANJE
JOŠ UVIJEK SAM KLAVIR
O DRAGOCJENOSTIMA
POGOVOR
Kraj
notes